

Сумська обласна державна адміністрація
Управління у справах молоді та спорту
Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка
Мистецька студія «Орфей»
Лабораторія українського фольклору
Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
Сумський обласний комітет молодіжних організацій

*До 75-их роковин Голодомору
1932-1933 років в Україні*

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ у спогадах очевидців

Збірник матеріалів

Книга друга

Упорядник С.В.П'ятаченко

Суми
Видавництво «МакДен»
2008

ББК 63.3(4Укр–4Сум)622я43

Г61

УДК 94(477.52) «1932 – 1933 рр.» (082)

Видання здійснено за підтримки управління молоді та спорту
Сумської обласної державної адміністрації
(начальник В.А.Бобиренко) в рамках проекту
«Голодомор у пам'яті народу» (керівник проекту С.В.П'ятаченко).

Рецензенти:

В.В.ГЕРМАН, кандидат філологічних наук, доцент,
заступник директора Інституту філології Сумського
державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка

А.С.ЗАХАРЧУК, кандидат історичних наук, доцент, завідувач
кафедри українознавства Сумського національного аграрно-
го університету

Упорядник:

С.В.П'ЯТАЧЕНКО, кандидат філологічних наук, доцент ка-
федри зарубіжної літератури Сумського державного педаго-
гічного університету ім. А.С.Макаренка

Редакційна колегія:

Н.І.КИРИЛЕНКО, кандидат філологічних наук, доцент,
С.В.П'ЯТАЧЕНКО, кандидат філологічних наук, доцент,
О.В.ГЕРАСЬКО, О.А.КУЛІКОВА.

***Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка
протокол № 3 від 27.10.08 р.***

**Упорядник висловлює щирю подяку всім очевидцям голодомору,
які поділились своїми спогадами,
а також ентузіастам, котрі їх зібрали.**

Г61 Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник мате-
ріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В.П'ятаченка. – Книга 2.
– Суми: Видавництво «МакДен», 2008. – 184 с.

ISBN 978-966-7222-78-9

Збірник містить спогади очевидців голодоморів 1932-1933 років та
1946-1947 років на Сумщині, зібрані учнівською та студентською молоддю, а
також їх педагогами в рамках проекту «Голодомор у пам'яті народу».

Книга розрахована на вчителів, студентів, учнів, науковців та всіх, хто ці-
кавиться історією України.

ББК 63.3(4Укр–4Сум)622я43

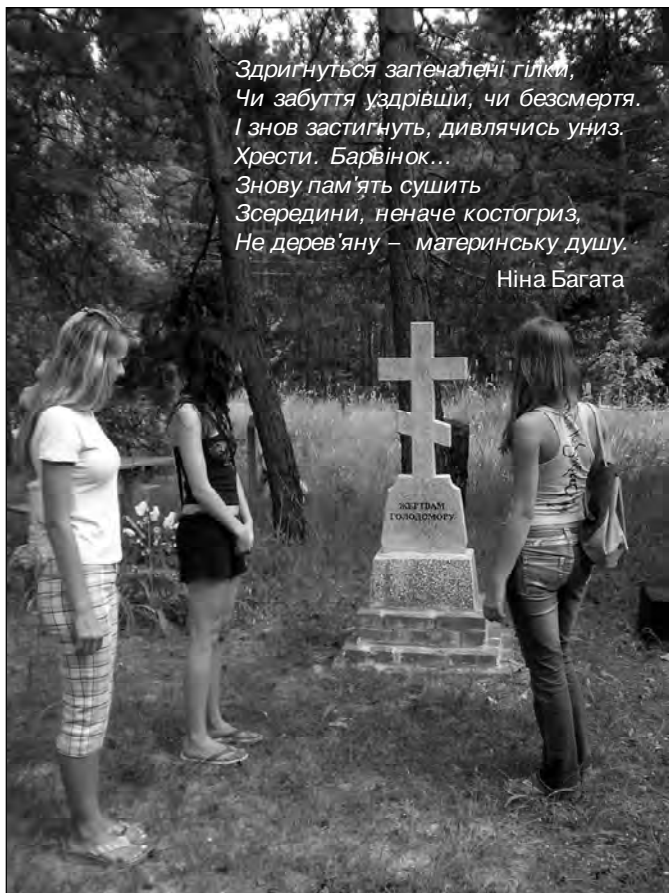
ISBN 978-966-7222-78-9

© П'ятаченко С.В./упоряд./, 2008

© Видавництво «МакДен», 2008

Здригнуться запечалені гілки,
Чи забуття уздрівши, чи безсмертя.
І знов застигнуть, дивлячись униз.
Хрести. Барвінок...
Знову пам'ять сушить
Зсередини, неначе костогриз,
Не дерев'яну – материнську душу.

Ніна Багата

Учасники студентських експедицій «Голодомор у пам'яті народу»

ПЕРЕДМОВА

Історичний зв'язок поколінь, духу, пам'яті, культури, мови – те, на чому завжди тримається кожний народ, – в Україні ХХ століття був нагло перерваний більшовицьким тоталітарним режимом. Жорстокі й цинічні намагання зламати народ, посіяти серед нього страх дали своє жниво, серед якого і тотальне замовчування трагедії українських голодоморів із боку влади й тривала неуха науковців, письменників, публіцистів до їх вивчення та осмислення.

Історія міцно пов'язана з політикою, а тому часто політизується. Не уникла політизації й проблема голодомору українського народу. Її треба деполітизувати, зробити абсолютно прозорою й забезпечити переконливими обґрунтуваннями. Тому сьогодні особливого значення набуває процес первинного накопичення даних, збору свідчень очевидців цієї страшної трагедії.

Правда про голод, якою б вона не була страхітливою, потрібна не лише тим, хто пережив його, а й молодому поколінню. Тому надзвичайно важливим стало проведення обласної програми «Голодомор у пам'яті народу», до якої долучилися студенти-філологи Сумського педагогічного університету, а також інші добровільні помічники та учасники. Результатом став вихід першої частини цього збірника, куди ввійшло 156 свідчень очевидців голодомору на Сумщині і який уже встиг отримати перші позитивні відгуки. Тепер перед вами друга частина цього видання, яка доповнює першу й дає змогу ще раз доторкнутись душею до емоційних спогадів уцілілих свідків цієї трагедії та оцінити її масштаби. З великої кількості ми відібрали до другої книги 187 свідчень, які були зафіксовані 87 інтерв'юерами-записувачами. Проте значна частина зібраного матеріалу ще чекає своєї черги, оскільки записи ще продовжували й продовжують надходити.

Як трагедія, масштаби якої важко збагнути, голод травмував націю, залишивши на її тілі глибокі соціальні, психологічні та демографічні шрами, які вона носить до сьогодні. Для виявлення причин голодомору необхідно вивчати та співставляти величезну кількість документів, значна частина яких знищена з відомих причин, а більшість фактів і не документувалися. Тому спогади очевидців набувають особливої ваги з огляду на широту та унікальність оприлюднених фактів. Людська пам'ять зберігає не лише сам факт трагедії, а й детальні подробиці, епізоди, імена. Розповідь має ознаки певної сюжетності, образності, емоційне забарвлення та спроби узагальнення. Це дає можливість трактувати їх як зразки усних народних оповідань, що як фольклорний жанр відомі з давніх-давен і частенько потрапляли під перо фольклористів-записувачів. Їх сюжет був безпосередньо пов'язаний з особою оповідача, який став свідком якихось важливих подій – героїчних походів, визвольних війн, народних повстань або ж інших не менш драматичних подій, значи-

мих для всього народу або якоїсь його частини. Саме ці оповіді, які спочатку передавались з уст в уста, і передували нашій писаній історії. Саме в них живе емоційна пам'ять народу, яка кількістю подібних спогадів виводить нас на якісно новий рівень узагальнення та осмислення. Усні народні оповідання про голодомор мають зайняти серед них своє місце й стати предметом вивчення та осмислення.

Типологічно оповідання про голод, подані в цьому збірнику, мають низку схожих сюжетів та мотивів, що перетворює їх на один великий метатекст, у якому різними голосами озвучений один і той же сюжет – вимирання з голоду українського селянина протягом осені 1932 – весни 1933 року. Часто на ці спогади нашаровуються інші – про голод 1946-47 років. Вони у свідомості оповідачів не відділяються, а доповнюють один одного, між ними проводяться паралелі. Тому подекуди серед записів про голод 30-х років ми фіксували й спогади про голод 40-х, що дає можливість говорити не про поодинокий випадок, а про системне винищення української нації.

Серед найтиповіших мотивів вирізняються ті, які пов'язані з реквізицією майна та збіжжя й наступними спробами виживання, екстремальним харчуванням, описами смертей, способами поховання, випадками грабунку, божевілья й канібалізму. Часто оповідачі роблять спроби узагальнень, напр., з приводу причин голодомору: «Куркулів зразу розкуркулювали, а тих змушували, щоб у колгоспи йти. Через те і голод зробили. Там кажуть, що не вродило, не вродило! Обнаковенний урожай був».

Називаються винуватці трагедії: «голод зробили активісти», «в усьому винуваті комуністи», «правителі оті та прихльобателі». Вказують на злочинні дії «всесоюзного батька» Сталіна, конкретних виконавців із числа селян, яких звали «активістами», «буксирами», «комунарами».

Мотив конфіскації збіжжя, продуктів харчування, речей, реманенту, хат є одним із найпоширеніших і драматичніших: «Шукали повсюди: по городах, садках, у сараях, а коли знаходили – вибирали все до краплі»; «Де даже квасолька була, в горщику, гирунчику, даже в печі поза комином, все повиймають»; «А якщо пікся хліб, то його заливали водою. У мого батька забрали кожух, чоботи й навіть ножиці»; «Чоловік, забравши, не кинув на воза, а на очах у родини висипав увесь харч у туалет».

Цей грабунок супроводжувався масовим терором, психологічним тиском і залякуванням, які залишилися в пам'яті свідків: «Хто не підкорявся, забирали в сільську раду і там били. Люди не боролися, підкорялися мовчки. Боялись, що висока влада: арештують і в тюрму, а то і вб'ють»;

Окремий поширений мотив, це перелік «страв» екстремального харчування в час голодомору. Дитяча пам'ять (а очевидці, від яких

ми записували спогади, усі були на той час дітьми) зберегла це моторошне «меню»: «Люди їли листя з берестків, лободу, щавель, траву», «їли гнилу капусту й картоплю, пекли коржики із щавлю, конюшини, гички»; «Мати брала десь дохлу конину, варила, і ми їли»; «їли і мишей, їли птичок усяких. Горобців тих взагалі не було, і котів не було, і собак вимочували та їли»; «Помню, як споймаєш було мишеня, задушиш його і біжиш додому семню обрадувати. Зварить отоді мамка юшку, і їмо її да наїдаємось». Окрема увага корові-рятівниці: «Добре, як була корова в сім'ї, тим і рятувалися».

Впадала в очі зміна зовнішності голодуючих людей: «Усі ходили страшні, худі, діти з здоровими пузами і тоненькими ногами», «хтось ставав худющім, а хтось розпухав», «на ногах водянки страшні з'явилися», «ноги були такі пухлі, що важко пересувалися, а з них витікала з порепин вода».

Описи смертей, свідками яких були малолітні очевидці, вражають трагічним лаконізмом і моторошними деталями: «Люди вмирили на ходу. Піде, впаде, умре»; «Тихо на лавках чи по дворах лежали, як янголи, тихо мерли. Рідко хто кричав чи стогнав».

В селі, у якому мовчали церковні дзвони, а церкви були перетворені на склади награбованого зерна, поховання доведених до відчаю та божевілля людей відбувалось не за звичним християнським обрядом, а перетворилось на жаклиний одноманітний ритуал: «Спочатку померлих закидували землею, а потім, коли людей залишалося все менше і менше, то ями з померлими навіть не закидували, тому по всьому селу був неприємний запах»; «Загортали в ряднину і просто кидали в бур'яни. А бур'яни зростали такі високі, що страшно було ходити, щоб не наткнутися на мерця».

Людська психіка часто не витримувала, люди божеволіли, особливо важко переживали це діти: «Його дочка зовсім здуріла. Вона сиділа під піччю і жалісно просила: «Дядьку, одріжте мені пальця, я його з'їм, а то він не перекусується».

Часто спогади фіксують випадки канібалізму, які вражали дитячу психіку тоді і до сьогодні ще зберігають свою драматичну напругу в канві сюжету оповіді: «У сусідній сім'ї... було п'ятеро дітей. Щоб їх врятувати, вона вбила свою найменшу дитину (немовля), й всі гуртом її з'їли»; «Вона вже од голоду з ума зошла, шо узяла та й зарізала свого синочка меншого (йому годків зо два чи зо три було)... і у погребі нашли порубане і уже засолене тіло дитинки».

Ці тексти важко читати, це книга не для повсякденного читання, але вона мусить вийти й зберегти в часі ці скороминущі спогади останніх свідків найжахливішої й найжорстокішої трагедії українського народу.

**Сергій П'ятаченко,
канд. філол. наук, керівник проекту
«Голодомор у пам'яті народу»**

Білопільський район

*Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 рр.
в с.Ганнівка-Вирівська Білопільського р-ну*

ЩУКЛА Євгенія Семенівна, 1919 р. нар., жителька м. Білопілля.

Жили ми в 30-ті роки на вулиці Щуклівка (тепер ім. Кутузова). Сім'я із 4-х чоловік: батько, мати, я та менший брат. В 1933 році було дуже голодно. Коли створювався на Мухівці колгосп, мати Записалася в колгосп, а батько не захотів, а оскільки він був господарем господарства, то у нас забрали комору і сарай. Із худоби залишилися конячка стара та маленьке телятко, бо корову вкрав батьків брат. Батько тяжко переживав за все це і захворів тяжко. Тому голодовка особливо була страшна для нашої сім'ї, бо із працездатних була тільки мама.

Тому, коли стало майже нічого їсти, приїхали із під Путивля маміні сестри (Путивльський район тоді входив до складу Росії, і там люди жили добре, у них не позабирали все, як на Україні), і забрали мене до себе в село працювати по господарству: виганяла корів на пашу, порала худобу. Тітки мене любили, тому годували добре, щоб я піростала, бо ростом була дуже, дуже мала.

А мама і брат все, що було, продавали, щоб купити батьку хоть трошки молока і патоки, бо він був дуже хворий і більше нічого не їв. Тому, коли я приїхала від тіток, була страшно перелякана виглядом моїх рідних. Одні кістки, очей навіть не було видно. Після голодовки жилося теж дуже тяжко. Мама ходила жати ніччю, а вдень то на погрузку, то в ланку, а писали лише палочку в табель.

Батько помер 1946 року. До цього часу його хвороба дуже знесилила. І він не зміг винести ще одну голодовку. Залишилися ми з мамою, бо брата німці погнали в Німеччину, з якої він більше не повернувся. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім.А.С.Макаренка Марина Ячменик у 2008 р.*).

с. Біликівка

ШЕСТОПАЛ Поліна Федорівна, 1919 р. нар., жителька с. Біликівка.

Про голод запитуєте? А як же, пам'ятаю. Все добре пам'ятаю. Тоді мені було 14 років, а я вже працювала в колгоспі. З матір'ю на ланку ходила, сапувала буряки. Урожай того року був хороший. Але його скошили, змолотили і вивезли невідомо куди.

Грабунки людей почалися вже в 1932 році. Відбирали все вирощене, і зерно, і картоплю. В основному це були сільські комсомольці, активісти. Без ніяких документів, приходили в двір і починали шукати. Ходять, довбуть землю залізними ковіньками. Забирали все, що знаходили. Зброї у них не було, а просто шукали. Хто не підкорявся, забирали в сільську раду і там били. Люди не боронилися, підкорялися мовчки. Боялись, що висока влада: арештують і

в тюрму, а то і вб'ють. Робили все місцеві комсомольці з головою сільради.

В колгоспи люди йшли, одні не хотіли, інші записувалися. Записуватись в колгоспи не хотіли більш-менш заможні люди, але до них застосовували силу. В колгоспі робочим варили побовтюху з бурячних сімен, вівсяних висівок.

А голод зробили спеціально. Зерно забирали, муку з діжі вибирали, у нас навіть рядно забрали. Все пам'ятаю. Люди ховали зерно, картоплю, в ями закопували. Були деякі хазяйки, в яких активісти не знаходили захованого. В них було зерно, і вони потайки допомагали людям. Це сім'я Зарви.

В 1932 році люди ще були здорові. А в 1933 році придавили і викачали з людей все, що можна було. Справжній голод, страшний почався в 1933 році. Люди їли листя з берестків, лободу, щавель, траву. Сушили, мололи і потім їли. В кого шлунок витримував, ті виживали, а слабкі помирали.

Їсти було нічого. Нашу сім'ю врятувала материна сестра, яка жила в Росії. Батько возив різне ганчір'я до неї, а вона його там міняла на хліб. Жила вона тоді в Курській області.

Пам'ятаю, в Крупського Кузьми померла всі сім'я (7 чоловік), а він сам гриз руки у померлих, до самих плечей пообгризав. А його батько розкуркулював рідного дядька. Пам'ятаю, їде на пароконці і кричить: «Дядька розкуркулюю!». Ну і гріх за це! Сам уже давно помер, а дядько вижив.

А ще пам'ятаю: здохне в колгоспі кобила, тягнуть її до скотомогильника, а за нею чоловік 30 йде, і починається біля ями сварка. Кожному хотілось одрізати конячого м'яса. Їли листя, насіння з дерев.

Сім'я Омелька Цирулика мала 5 дітей. Так вони всі і померли від голоду. Спочатку одне, а через три дня решта.

Були випадки, що батьки їли своїх дітей, але на це ніхто не звертав уваги. Сказали батьки, що діти померли, а де вони поділись, ніхто не перевіряв.

Люди вмирали на ходу. Хоронити їх ніхто не хоронив по-людському. Посилали з наряду мужика. Зібрав мертвих на воза і в яму. Хоронили в старих колодязях, завалених ямах по 2-3 чоловіки. Вкинуть у яму одного. Потім через деякий час ще привезуть. І от потім нагорнуть землю.

Закон про п'ять колосків? Знаю. Вирвеш колосок в полі, і тебе будуть судити або викреслять всі трудовні.

Поля охороняли об'їждчики. Були серед них і хороші люди. А злим і нехай земля колом стане.

Все пам'ятаю. Ще раз кажу, голод зробили свої. Люди в полі працювали, терли нишком колоски, жували зерно. Пусті колоски загортати в землю, бо якщо побачить бригадир, буде велике горе. Рудь Люба Карпівна за те, що взяла 4 кг зерна, відсиділа в тюрмі 3 роки.

В колгосп – одні хотіли, інші не хотіли. Була навіть жіноча війна сільська. Хотіли розігнати колгосп, але міліція на конях розігнала людей. А хліб відбирали в основному вдень. Приходили і казали, що забирають корів, коней за невиплачені податки. Вибирали навіть ганчірки із скрині. Де вони все це подівали – ніхто не знає. Все це було в 1932 – 1933 роки.

Потім потроху все заспокоїлось. А вже в 1935 році люди хліба наїлись.

Сиріт, які залишились, забирали. Куди їх вивозили, теж ніхто не знає.

Чи був голод в містах, не можу сказати. Знаю, що люди з села носили в місто ганчірки, міняли на баночку зерна, цибулі. Там люди потроху торгували на базарах лишками продуктів.

Оце такий страшний був голод. Багато людей померло, точно не знаю, може 50 – 70 чоловік. А хоронили, де прийдеться. Хрестів ніхто не ставив. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Марина Ячменик у 2008 р.*).

с.Ганнівка-Вирівська

РЕДЬКА Ганна Петрівна, 1915 р.нар., народилася і мешкає в Ганнівці-Вирівській.

Про голодні роки пам'ятаю досить добре. Ходили по хатах чоловіки і шукали хліб. Шукали повсюди: по городах, садках, у сараях, а коли знаходили – вибирали все до краплі.

Крім мене, в сім'ї було ще дві сестри і три брати. Мама зранку пекла «пиріжки»: травичку запарить і додасть туди борошна. Таке спече – а вони їли. Сім'я в бабусі відносилась до середняків. За харчі ходила працювати на залізницю, а ще в економію. Там пололи буряки. На економію разом з ними ходили працювати люди з хутірця, що був поблизу села. Там жили, в основному, молоді сім'ї, і у них зовсім не було чого їсти. Не стало того хутірця: вимерли всі.

Будинків через п'ять сусіди кобилу знайшли. Зняли з неї шкуру та й ну шматками різати. З усієї вулиці люди по те м'ясо ходили.

Щось купувати грошей не було, а виміняні продукти відбирали. Страшний голод був. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Марина Ячменик у 2008 р.*).

с.мт Жовтневе

КЕНДЮШЕНКО Петро Іванович, нар. в 1930 р в с. Миколаївка-Вирівська (нині селище Жовтневе). Про голодомор 1932-33рр. пам'ятає з розповідей своїх батьків та родичів. Голод 1946-47рр. довелося бачити на свої власні очі. (На знімку).

Помню, як прийшла весна, значить ото, було картошки, значить, там у нас на посадку. Ну, два мішки... Не було нічого! В домі нічого не було! Ніяк, нічого ніяк. Ото значить, картошка і два мішки, зна-

чить, од посадки осталося. Ми її там закопали подальше, значить, но оказалось, що хтось підмітив і вкрали ту картошку в нас, і ми осталися без нічого.

Я робив ото прицепщиком на тракторі, значить, і нам там давали пайок. Триста грам хліба печеного на десятидневку і п'ять кілограм картошки...Ото значить, приносили, уже нас тоді було сім душ у сім'ї, значить, приносили той, триста грам і ділили на сімох. Но була корова, оце що

значить? Корова була – значить, було молоко. Ото значить, кружку молока і кусочок хліба, значить, ото значить, наша їда була.

Ну, а їли і той, сімена бурячні і там всяку-всячину, собирали у полі, ну, прошлогодня картошка там, ну, і оставалось там шось таке ввіде крохмаль, ото, значить, ходили по полю, рились, собирали, значить ото...

А тоді значить, хоть це й може б і не стояло й казати, значить, но главное, що їсти хотілось, і гнало кудись їсти їти, значить, то ходили, висадки там у совхозі садили, значить, ото, буряки. Ну, значить ото... там була поставлена охрана, з оружжями, значить ото, по всьом полю і приказано було, хто там появиться без того, стрелять, ото значить, без всяких там предупрежденій. Ну, а страшно, і страшно, і... їсти хочеться. Значить, от я забрав своїх двох дівчат...ну, жінок. І пішли ми, значить, там я, значить, коло однеї будки, значить, по пластунські ліз, значить, побачить сторожа, що ж він ото, значить, там робе. Перед цим вони, значить, по всьом полю роздалися вистріли. Шо це означало – не понятно, значить. Всі сторожа значить, стріляли, значить, ото одночасно... Шо це означало, хто зна.

Ну, значить, я підліз поближче до будки і наблюдаю ж там. Воно не дуже темно так на дворі, ну, значить, дививсь-дививсь – не ходе він, ото значить. Підліз ближче туда, значить ото, а він спить. Я бігом схвачуюсь, до дівчат, і отож натрапиш на рядок – раз, раз...Навityгали тих буряків, значить, оклунки і побігли... Ну, побігли, значить, там за півкілометра одійшли, посідали. І ці дівчата буряки ті гризуть сирі, значить, по страшному. Я вже, значить, терпів, думаю, невже ж я додому не дотерплю. А потім оті буряки як пожарили... Ну, це була така їда, якої...лучшої й не придумаєш ніколи, значить. Молоко і жарені буряки, значить ето. І то якесь врем'я ми перебились, значить... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім.А.С. Макаренка Неля Мороз 12 вересня 2008 р.).

САХНЕНКО Ганна Федорівна, народилася 6 серпня 1929 року в селі Миколаївка (нині смт Жовтневе). Там же перебувала і під час голодомору.

Розкажу тобі, Вікончко, як пришов голод, то я була ще мала і дуже не помню, ну, знаю, що голодні були, рвали калачики, їли і грицики. Батько було зловить риби, то хоч потрішку попаде. З голоду ми не пухли, і всі вижили. Сусіда нашій робив на відкормушному, то мої брати було підуть на ферму просять, щоб він їм щось дав, то він дасть кусочок макухи, вони розламають усім по шматочку, і ми смокчемо ту макуху по півдня було. А за цю макуху ми сусіду пасли гуси. Їсти хотілося з рання і до вечора, бо трава голод перебивала не надовго. Ми все время просили у матері їсти.

А ще я помню, як розказувала моя двоюродная систра Анастасія Григорівна, що пришли до них активісти і розузнавали, де вони ховають зерно, а вона була ще дуже малою і сказала, що в грубу заховали. Грубу розібрали, розкидали, а там немає нічого. А їх батько заховав у полі, та так хліб не нашли. Ото так ми і виживали. Батько ночю піде принесе, змелемо трохи, мати напече блинців.

А ще я помню, що її сестру зарили заживо у яму, бо думали, що вона мертва, а вона тіко обомліла.

Ой, дітки, в общем, скажу тобі, що голод – це страшно, що було і пережить його кожен не може. Ми потіряли багато рідних і плачемо й доси за ними... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім.А.С. Макаренка Вікторія Капустянська 26 липня 2008 р.).

с. Луциківка

ПОГРЕБНЯК Олександра Амвросіївна (дівоче прізвище **Семеник**) народилася 11 жовтня 1926 року в селі Луциківка Штепівського району Сумської області. Навчалася в Луциківській школі. Майже все життя працювала продавцем у Миколаївці-Вирівській (нині селище Жовтневе). Під час голодомору 1932-1933 років перебувала в селі Луциківка, а в 1946-1947 роках – в Казахстані. (На знімку).

Помню, як збирали, корів збирали, а нащо, не знаю. Щоб не було у нас. Знаю, як навесні збирали картошку мерзлу, що була колись. Померзла. Лепьошки робили. Маляс у нас в заводі був, сахарний завод, так маляс був, маляс називався. Збирали цей маляс та мішали в цю картошку, та пекли. Качани мололи та

мішали в цю картошку, та пекли деруни. Чи дерун, чи не знаю, як воно називалось. Вобщем, пекли шось і їли таке. Картошку мерзлу збирали. Тоже пекли, мішали з чимсь. Не знаю, я ще мала була. Шо давали, те і їла. Навесні збирали картошку, оту, що мерзла була, то ми її збирали. Та пекла мати коржики. Добрі такі були. Тоді сажали в землю шкарлупи з того, з картошки, що чистили очистки, і вона росла.

Потом на дереві бруньки росли, шпориш їли. Шпориш був добрий. Траву шпориш. Вкусний, так ми його з'їдали і ще й матері несли. Кажу: «Мамо, з'їжте. Добрі. Вкусні.» Тоді липа, дерево, бруньки з тієї липи. Лазила уже, конешно ж, я, зривала. Смелость уже була.

Батько, мати, сестра, я і брат – оце скільки нас було. Я рвала ці бруньки, давала матері їсти. Піддержувала матір. Ото так. Ну шо? Садка тоді не було. Були ясла. Тільки це вже в 34-ому, напевно. Ясла були. Я знаю, як давали по кусочку хліба. І я принесла додому, а його ж ділить нада на всіх той кусочок... Трудно згадувать. Трудно споминать.

Була в нас і корова. Тільки раді корови остались і живі. А люди мерли на ходу. Піде, впаде, умре. Їли друг друга. Сусіди через дологу їли і дітей, усіх поїли. То таке було. Хорошого нічого.

А сусіди через дорогу (горобці вже були), так вони доставали ті горобці. Кров тече з рук, а вона їх їсть. Таке було вкусне, добре. Ну, ми цього не їли. Ото так і жили.

А скільки померло! Сусідній хлопець, він ще живий, я, бува, піду до них поперед Паски вже, а він головою б'ється об двері і каже: «Тоді мені святки будуть, як хліба дадуть.» Він ще живий. У Харькові десь. Та чи все згадаю!

А тоді 47-ий начав. В школу я ходила. Пальто мені купили. Я не знала, де його й покласти. А тоді в 47-ому году у нас була знайома тьотка у Казахстані. Так батько подзвонив туди, в Казахстан, що ми приїдемо, щоб пустили переночувати. Так ми як їхали (а це ж було далеко), а мені був тільки 20-ий год, все поклала в сумку. Я з одним хлопцем їхала, а вони вкрали ту сумку. Та й куди я дивилася? Ну, ще не дуже сображала. Кудись одвернулася, а сумку забрали. І остались ми в чом були. Ходили по хатах, не я, а хлопець той ходив. Просив коржика, щоб добратися до тієї станиці. Станиця була, де жила моя тьотка. Та просив, щоб піддержать хоть мене, не себе. І ото ми доїхали, домучились. Переночували в одних людей. Люди були хороші, впустили в хату. Насипали мені тарілку супу і не дали доїсти. Сказали, що нільзя, бо вмреш, не ївши.

Так доїхали до тьотки. Пішли тоді на роботу. На роботі нас приїняли хороші люди. І кормили, і все. До весни добули, заробляли. А тоді аж літом, як хліб дали, хоть ми його не брали, а приїхали ми додому. Ото так, що я помню.

Трудні були годи. Пережили. Вже мені 82-ий год пішов, а я й досі жива. Та згадую все, переживаю. І голод був, і Германія була. Не мед був... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка студентка Вікторія Погребняк 23 серпня 2008 р.)

с. Ободи

ТАРАСЕНКО Григорій Андрійович, 1922 р. нар., житель с. Ободи.

Голод, який був 1932 - 1933 роках, я пережив, вижив. Я думаю, що причиною було те, що влада забирала урожай. Дуже вплинула колективізація, тому що хліб був, та його забирали спеціальні люди (спецагенти, продагенти) і вивозили невідомо куди.

Ті, що ходили, відбирати чи то хліб, чи будь-що інше, документів ніяких не пред'являли. Вони може їх і мали, але ми були такі залякані, що при одному вигляді губилися. У них була зброя і штирі, якими вони прохромлювали все підозріле.

Людей могли побити тільки за те, що ти або стоїш не так, чи दिвшися не туди, а якщо яка провина, то і заберуть бозна куди і безповоротно. Продукти харчування приховати було майже неможливо, ховали навіть там, куди ходили по нужді. Вони ходили невеликими групами по 3 – 4 чоловіка, бувало і більше, до 5. Забирали все, що потрапляло на око. Мій сусід Антон Васильович якось зберіг поросятко кілограмів на 20, думав під піччю зарізати і обсмалити, то прийшло чоловік п'ять і забрали поросятко.

А щодо колгоспів, то люди йшли не всі. Тоді не колгоспи, а комуни називалися, вони утримувалися за рахунок держави. І тут були ті люди, які не мали нічого. А жили тільки тим, що відбирали в трударів. Побачать дрова нарубані, приїдуть заберуть і везуть в комуни. Побачать коня чи корову – також заберуть. В комуні свій актив був, їздили вони на конях і грабували людей, як могли.

Хто не хотів вступати в комуни, в тих все відбирали. І хату теж, а вселяли туди, де гірше.

Найважчий на мій погляд був 33-й рік. Люди пухли з голоду. Прикладів людодства не пам'ятаю, та люди їли все, що бачили. Ніде не бачив навіть кінського щавлю. Їли листя бересту, сушили чи так варили листя липи, калачі добре шли в їжу, тепер я навіть не бачу того, що ми їли, нема того бур'яну. В Глушково було багато крупорушок, то ми ходили туди по шарайку, яка ж бо вона була смачна, це лушпиння від зерна. А яка радість була, коли впіймаєш хом'яка чи ховрашку!

В кого була золота копійка, ну це дуже рідко, то в місті можна було її отоварити, в синдикаті. А люди помирали десятками і ніяких тобі прощальних атрибутів. Викопають невелику ямку на городі, дощечками обставлять, якщо вони є, і ховають.

Тепер кажуть, що то неврожай був, то засуха була. Зараз засуха більша і урожай є. Я вважаю, що уряд винний у голодоморі, він був зроблений штучно. (Зап. Микола Євенко 31 травня 2007 року в Ободах).

с.Рижівка

БОГАЧОВА Марія Прокопівна, народилася 24 квітня 1923 року в с. Рижівка Білопільського району, Сумської області. Закінчила три класи Рижівської середньої школи. Працювала в колгоспі: полола буряки, доїла корів. Під час голодомору проживала в с.Рижівка. (На знімку).

Мені було 10 год. І поїхали ми в Суханівку по шарайку, набрали шарайки там, привезли додому. Ну, трішки там підсушили, перемолотили, на дьорочку сделали, ну і блинчики спекли, ну, що їсти ж, голодні ж. А тоді пішли в поле, поодтавала картошка,

уже весною. Давай собирать картошку тую, вона мерзленька трошки була, ну, одтала вона, картошка тая. Ну, давай почистили лушпаєчки, як не як, а там крухмалик остається. І тоді крухмалик той промили, давай киселика зварили. Оце і жили так.

Поїхали по воду, голодомор оце ж був, да, вода була така трудна, поїхали по воду, ну і їсти нам там схотілося здорово, давай, пришли ми, там чи столовка, чи Господь його знає, що воно там було. Посідали, там нам їсти трошки дали, і ми начали ковирять – голодні і все ж, начали ковирять. Ковиряли, ковиряли, глянули – там пальчики детські, маленькі. Ну, нам моторошно стало, хоч воно і голодомор, но моторошно нам стало і одвернуло нам, і все на світі.

Оце тільки ми жили, що у нас була коровка. Хоть молочко та було своє, хоч чашечку та було зап'єш шарайку. Оце і жили так. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Юлія Богачова 20 липня 2008 р.).

с.Річки

СОЛОДОВНИК Раїса Іванівна, народилася 15 травня 1923 р. у с.Річки Білопільського району. У 1942 р. була евакуйована до Сибіру. Повернулася через чотири роки, одружилася. Працювала дояркою у колгоспі.

Не знаю, із чого й почати. Батько працював телеграфістом у Сумах. Від мого діда у спадок залишився йому цегляний будинок та латка землі. І за це нехитре багатство під час колективізації було визнано тата куркулем. Схопили його й повезли до в'язниці в Біло-

пiлля. Через 12 днiв мордувань i голодування випустили вже нi живого, нi мертвого. Так i помер тато в саду пiд мальвами на п'ятий день пiсля звiльнення. Будинок та землю конфiскували, а нас iз мамою та братом Василем переселили до сусiдного хутора Барило в старезну топанку.

У 1931 р. почали ходити по хатах забирати зерно. Нiкого не жалiли, дiтям манюсеньким i крихти не залишали. Були й у нас. Забрали весь хлiб iз комори та ще довго шукали по кутках, на городi. Казали: «Ви де, куркулi, хлiб вiд партiї заховали? Все одно ж знайдемо!» А мама тiльки мовчки дивилась на те. Ми iз Ваською все тулилися до неї й плакали. До останньої рiсочки все забрали. I так по всьому хутору. Люди вiд голоду почали прямо посеред вулицi падати, як отi стеблиночки пiдкошенi. Щодня то з тiєї, то з iншої хати виносили маленькi трупики немовлят.

Намагаючись врятуватися вiд голодної смертi, їли гнилу капусту й картоплю, пекли коржики iз щавлю, конюшини, гички. Вiд них нудило, паморочилося в голові, але їсти треба було. Iнодi мама, що працювала дояркою в колгоспi, потайки приносила нам iз шестирiчним Василем пiв кружечки молока. Ми дiлили те порiвну й жадiбно пили, знаючи, що завтра, можливо, нiчого буде їсти.

Коли розпочався голод, почали ходити чутки, що Сталiн збирається укласти союз iз Гiтлером, який прагнув знищити нас, українцiв, бо ненавидiв усiх тих, хто був iншої кровi. Тому нiби й почали морити голодом, аби й слiду не залишилося вiд народу. А нам зовсiм не хотiлося помирати. За будь-яку цiну прагнули вижити, щоб бути разом iз рiдними, дбати про них. I це бажання перемогло. Нас не зламали. Може, тому й живемо на бiлому свiтi так довго, бо вже жодна бiда не злякає тих, хто бачив ото стiльки горя! (Плаче). *(Зап. студентка фiлологiчного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ганна Кобилякова у 2007 р.).*

с. Сергiївка

ГОРДІЄНКО Катерина Іванівна,
1925 р.нар., жителька с.Сергіївка.
(На знімку).

По матерi я Крупська. Родилася 24 жовтня 25 году. Закончила я 4 класи у селi Сергiївка – це Бiлопiльсько-го району. Була, коли голодомор був, тоже у селi Сергiївка. Мала я ще була тодi, багато чого не помню, ну, так розказували, що забирали все. Ходили там i доски на полу зривали, усе там забирали повнiстю забирали, а мати ще казали, що заховала вона

десь колись тарілочки на городі, закопала, і ті найшли. Казали ще, що людей їли. Людей не їли у нас, цього я не пам'ятаю. Ну, тоді, коли я ще помню, що було таке, що їли і мишей. Їли птичок усяких. І горобців поїли. Горобців тих взагалі не було, і котів не було, і собак вимочували та їли. Моя мати, колись оце, помню, вареники варила з жасмину. Воно не вареники, таке було, а чи млинці. Вона ще квітки кидала. Ну, тоді од того в неї ноги попухли. Усе там було страшне: вона лежала, так як водянки шось таке було в неї на ногах. Оце, що помню.

А ще помню, що у моїх родичів було – вони десь заховали – була у них кольза. Із неї робили олію. Вони якось робили – цього я вже не помню. І от забрали вони мене, це було у сусідньому селі. Там ото росла, побула я поки вже почалась пізня весна – це вже травень, коли почало вже шось розпускатись: їли березові, липові почки.

Отак ми жили, взагалі важко. У мене оце у той час багато умерло родичів. Це я уже знаю так, по розказах. Ну, їх хоронили. Хоронили їх так: звозили усіх разом, разом ото скидали у яму і прикопували. І якщо в сім'ї нікого не оставалось, то уже з других сімей собирали. Були такі люди, які в других забирали, ну, що там було – не було нічого. Ну шось же в когось може находили. Ну, були такі, в яких нічого не забирали. Це ті, хто жили самотні і вдови. В них нічого не забирали, і вони тоді жили харашо. Ну, а ми вобщем жили дуже погано. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім.А.С.Макаренка Ірина Влізько 15 серпня 2008 року).

с. Смоляниківка

БОРИСЕНКО Катерина Василівна, 1934 р.нар., народилася на хуторі Смоляниківка Білопільського району Сумської області. (На знімку).

Про голодомор мама казала, що де даже квасолька була, в горщику, гирунчику, даже в печі поза комином, все повиймають, ква-

сольку, горошок понатулюють, де тільки можна було, все понаходять. Їли, що приходилось їсти: половку гречану, да люди по заводах понашкрябують патоки, роздавали. Так оце половку запариш, намажеш патокою, та й їли. Даже приходилось пояси кожані, підпояски розмочували і варили. А в 47-му лободи тої нещасної, дрібненької, ходила наливала по цілому відру ції лободи. Насушим лободи, мама накрутить на дерушечку. Як-небудь поперечавчувать, і мама

напече просто так, без олійки, щось та ляпне на сковороді, переверне. Піде подое коровку, а вона давала трошки того молока, а нас же п'ятеро. Так вона дасть по кружечці. Так я в ті ландорики наливала молока, водички і поїси гарячого. Це істинно я таке їла.

Кабардинський Володька на коняці їздив і ще один там, два об'їзники було. Так ми з тіткою, вранці, до сходу сонця підемо наріжемо колосків. Кара така була – за відро колосків садовили, дітей пугую шмагали, наказували.

В нашій родині померла мамина мама і дитятко маленьке, ховали на кладовищі. Правда не всіх.

В колгоспі було розладдя. А ми все тоді казали: «Спасіба Сталіну грузину, що взув усіх нас у резину». Приспівували все...це ж Сталін наробив все...це ми знали. *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Марина Ячменик у 2008 р.)*

с. Степанівка

ТИТАРЕНКО Олександра Максимівна, 1923 р. нар., жителька с. Степанівка. *(На знімку).*

Під час голодомору 1932-33 років я жила в цьому ж селі, спочатку ходила в школу, але коли почали помирати люди в селі і навколишніх селах, то я зосталася вдома, бо дуже хотілося їсти всім, неможливо було сидіти на уроках. Та й вчителів майже не зосталося, одні втекли, інші померли чи були зовсім слабкі, що не могли навіть вийти з хати. Залишилась одна вчителька, вона в останній день навчання збрала нас усіх в одному класі і дала по скибці хліба. Ми не знали тоді, де вона взяла його, але були вдячні всім серцем і душею. Як з'ясувалося потім, цей хліб їй привіз син із Росії, а вона, добра душа, роздала його нам. Син поїхав додому, а вчителька померла в порожній холодній хаті без окрайця хліба навіть. Ми не знаємо, де її поховали, чи поховали взагалі, можливо кинули в канаву разом з іншими померлими. Адже під час голодомору людей мало ховали на кладовищах, бо не було де, кого ховали на своєму городі, а кого вивозили в поле, кидали в яри, без гробів, в одну яму. Спочатку померлих закидували землею, а потім, коли людей залишалося все менше і менше, то ями з померлими навіть не закидували, тому по всьому селу був неприємний запах. Людям і так було погано, а тут ще цей сморід. Деякі жителі ходили до тих ям, говорили, що чулися голоси з тих ровів. Можливо, когось ще непритомного разом із померлими кинули в яму.

У нашій сім'ї було троє дітей: я, два брати, а ще батько і мати. Перед голодомором у нас забрали всі продукти: муку, крупи, крохмаль, сухі буряки, сіль, картоплю, сало. Їх приходили забирати три рази, вони все обдивилися, обшукали, чи не залишилось чогось. Прийшли й четвертий раз, але вже нічого було брати. Забрали в останній раз навіть нашу вечерю, щоб нагодувати сторожових собак. Конфіскували, а правильніше буде, вкрали, двох поросят, коня, курей, гусей. Але в нас залишилась корова. Ми не знаємо, чого вони її не забрали, можливо, забули. Але корова спочатку дуже погано доїлася, молока майже не було. Тому доводилося рвати листя, лободу та інше. З цього всього мати пекла коржі, вони були на смак дуже погані, але доводилося їсти, щоб вижити. А коли почала давати молоко корова, то життя покращилось. Ми спочатку їли молочні продукти, варили каші, а потім носили молоко, сир, сметану на базар, який був за 10 кілометрів від села. Продавали ці продукти чи міняли на гречку, сало, хліб. Саме це нас і врятувало від голодної смерті, адже у нас ніхто не помер. Корова стала нашою рятівницею. А ось наші сусіди, в яких також залишилась корови, порізали їх і поїли. Сім'ї були великі, тому м'яса вистачало не надовго. Звичайно, перші дві неділі їм було що їсти, але потім м'ясо закінчилось, тому ці сім'ї померли.

Найближчим сусідам ми давали трохи молока, але це їх не врятувало від страшної смерті. Також допомагало те, що брати, батько і мати ходили на роботу в колгосп. Їм там давали кожен день по скибці хліба і мисці супу, який варили і возили в поле, де працювали люди. Деякий час і моя мати варила суп для працюючих, але потім її перевели на роботу в поле. Коли вони працювали, то доводилося ходити на базар мені і продавати молоко, потім настала зима, і на базар ходила мати або менший брат. Батько захворів зимою, тому був неспроможний ходити на базар. Селяни декілька разів хотіли вкрасти нашу корову, але брати вберегли її. До нас приходив із сусіднього села батьків брат, його сім'я померла, тому батьки його підгодовували. Він навіть деякий час жив у нас, але потім пішов додому і вже більше ніколи не приходив, помер у своєму дворі. Так наша сім'я пережила голодомор, добре, що ніхто не помер. Але багато селян пішли з життя через страшний голод. Було дуже важко і страшно в ті часи. *(Зап. студентка філологічного факультету факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Юлія Сіндєєва 28 липня 2008 р.).*

с.Терещенки

ГУРИН Віра Петрівна, 1915 р. нар., жителька с.Терещенки.

Я той жажливий рік пам'ятаю, хоч була ще зовсім молодою... У 1932 році після жнив у людей все повимітали «ударники»: із засіків, із комор, погребів, сараїв. І худобу забирали, і зерно. Найбільше

діставалось тим, хто до колгоспу не вступив, одноосібником залишився. У них все до крихти вимели.

Корівок 2 – 3 залишилось на село. Аби хто бачив, які трави по весні стояли! Густі, високі, а пастися нікому, косити нікому...

У нас корівчина залишилася. У колгосп ми записались, і в хаті двоє представників із району квартирували. Годувати їх треба було молоком, сметаною, сиром. От і залишили нам корову. А в інших позабирали.

Ті селяни, що до колгоспу записалися, кожного дня до контори ходили, там перед роботою їжу видавали. Я, бувало, іду з порожнім глечиком, а назад повертаюсь із супом чи борщем або галушками гречаними. Варили і кисіль. Кожного дня на колгоспника давали по 300 грамів хліба домашньої випічки, смачного, ще теплого. Навіть і в дощ, коли за роботу не бралися, хліб давали. Так і перебивалися. Зовсім з голоду не пухли, хоч і недоїдали. Особливо, коли сім'я у кого велика, то 300 – 600 грамів хліба на всіх не вистачало. Так що доводилося і макорженика лободяного скоштувати, і висівки, і старої макухи.

А хто в колгоспі не був, то й зовсім з голоду пухли, ледве ноги волочили. Особливо весною, раннім літом, багато і померло людей з голоду. Ховали спочатку на кладовищі, а потім, коли вже не вистачало сили туди дотягти, то по садках, під хатами. А пізніше скидали просто в старі погребовища, бо навіть закопати не могли. Не один день із ями, мимо якої я ходила, стирчали чийсь ноги. Як зараз бачу: сині, тверді, як колоди, і стояв нестерпний сморід. Така смерть найстрашніша.

Ніхто вже не скаже, скільки людочок полягло: діток, стариків, та ще й молодих, здорових. Ніхто тоді не рахував. Хто помер, хто до міста втік до своїх родичів.

Кого я пам'ятаю, назву. У Терещенка Андрія всі четверо попухли з голоду і померли, поряд дві жінки жили, сестри – Онися і Серафима Терещенки. Теж померли. Михайлові: Сашко, дід, баба, невістка з дитиною – померли. У Радіонових невістка вмерла, у Терещенка Петра (Саковичем прозивали) Катя, Дуня, баба і сам Петро також помели. У Матвіїв – Ольга Павлівна, її син, чоловік, зовиця, свекруха – усі померли. У Руденків (Данюшами прозивали) діти всі померли, старі. У Калачника – мати, дочка. У Костюченка Петра – брат, невістка, діти.

Це тільки із дев'яти хат померло стільки. А на тім краю села я всіх і не знала. Бо людей перед голодовкою багато було в хutorі, до двох тисяч. А після хіба половина залишилась. Померли, порозбігалися люди із рідних домівки. Багато хат спорожніло, осиротіло, бур'янами заросло.

По інших селях, я чула, і людодство було. А в нас цього не було. Тихо на лавках чи по дворах лежали, як янголи, тихо мерли. Рідко хто кричав чи стогнав. Земля їм усім пухом...

Один тільки страшний випадок був. На Кацапському хуторі у якійсь сім'ї зарізали поросятко. Тільки упорались, сіли свіжини поїсти, аж у снігах хтось порається. Вискочили хазяї та за вила. До смерті забили бідолаху. Злодієм був їхній сусід Василь. У нього жінка Уляна, діток четверо. Людину вбили, і ніхто нікого не судив. А дітки осиротіли, двоє з них померли. Один Бог суд вершив, та чи справедливий?

Багато діток по цьому сиротами в селі залишилися. Яких родичі до себе забирали, а яких поселяли в сільському інтернаті. «Патронатом» його називали. А був він у тій хаті, де раніш Паша Чухлібова жила. Їх розкуркулили, батько помер, чотирьох братів слід пропав, загинули, як пізніше з'ясувалось. Вона ще дитиною була. З матір'ю їх на вулицю викинули, по наймах вони ходили.

В патронаті було четверо хлопців та десятків зо два дівчат. Від 10 до 16 років. Самі діти собі прали, самі дрова рубали. Їсти їм Бублик Наталка варила. З райцентру їм і муку, і рибу завозили. Кожного дня узвар варили. Кожну суботу купали, чисту постіль видавали. Корівчина була, давали їм молоко хоч потрохи. Я колись три дні Поліну Гуринову (виховательку) підміняла, то знаю хто там із дітей і жив: Калачник Микола і його дві сестри, Терещенкові хлопець і дівчина, Громиленкові, Бойченко Олена та її молодший брат. Поліна Гуринова у них була вихователькою, і наставницею, курси якісь закінчила. А потім діточки ті розлетілися по білому святу. Один Микола Калачник у Новоандріївці залишився. А решта самі уже в житті пробивалися... Добре, що хтось серед начальства був добросердечний, хоч діточок цих уберіг.

Були і серед місцевих «ударники», байдуже дивилися на смерть односельців. Але і серед «нових мітел» були люди. Хоча хто їх судитиме? Тих, що зробили такий голодомор у найурожайніший із років? Поставили українське село на коліна.

Отака-то моя юність була. (*Зап. Ірина Редька у травні 2006 року в с. Терещенки*).

с. Товста

ЯЛОВЕЦЬ Степан Петрович, 1924 р.нар., житель с. Товста.
(На знімку).

Український хліб споживали російські загарбники, які виривали його з рота бідного українського селянина. У такий спосіб Москва готувала смертельний голод 1933 року... Люди вмирали... родина, що ще залишалась живою, сама копала могили, обгортала тіло простирадлами і кидали його до ями. Тих, хто ще був здоровий, московські посіпаки гнали на роботу і верещали, що ми повинні вико-

студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка
Світлана Шапшай 04 липня 2007 р.).

**БОБОШКО Катерина Юхимівна, 1927 р.нар., жителька
с.Товста. (На знімку).**

нувати план: «Здохніть, але врятуйте Росію!».

Українське село гинуло мовчки, навіть випадків спонтанного протесту спостерігалось дуже мало. Люди їли мишей, щурів, горобців, земляних хробаків і слимаків, мололи кістки на борошно, варили шкіру із взуття. Вживали в їжу кульбабу, реп'яхи, проліски, липу, акацію, щавель, кропиву. У людей розпухали обличчя, ноги, животи. Померлих, а часто ще й живих, ввозили і скидали у ями й закопували. Прагнучи врятувати від голодної смерті хоча б дітей, селяни везли їх у міста й залишали в установах, лікарнях, на вулицях. (Зап.

В 1933 році жила у Товсті. У батька й матері було четверо дітей. У цьому році зібрали урожай непоганий, але все забрали. Розповідали люди, що пшеницю погрузили на баржі і потопили в річці Сулі, а потім бачили пророслу пшеницю, яка пливла до Дніпра.

А в селі Зеленьківка пшеницю ховали в висохлій криниці. Комуністи засипали зерном криниці у Сіленка, Дудченка, Марченка. В той час говорити не можна було. Хоч ми все бачили.

Крім того, ходили попід хатами і все забирали. У нас забрали бичка, корову. Днів через скільки прийшли

з сокирами – розібрали клуню. Батька в колгосп не прийняли, бо нічого не здав, тому що все господарство було дідове. Ходили не тільки по дворах, а й по хатах. Забирали все, що їм подобалось. У нас забрали скатертину зі столу, рядно з лежанки – це на рядна в комору і на мішки. У скрині лежало материне намисто, їй його подарував хрещений-поляк. Поляк був бездітний, і тому намисто, за яке можна купити корову, подарував хрещениці. Намисто за-

брали, «бо ви ще винні гроші в сільську раду». Мати заховала в піч квасолу, в горшки – жито. Все знайшли. Остались голі й босі. Батько поїхав на заробітки на Донбас.

Сидимо з матір'ю, голодуємо. У Мошнах тітка Зап.ся в комуни. Мати пішла, щоб і собі щось заробити поїсти. На роботу її не взяла, тітка дала три картоплини, і вона повернулася назад. За цей час менша сестричка померла. Я поклала її на піч, а матері немає. Сусід зробив труну для дядька, то сестру похоронили разом із ним. А матері – немає.

Мишко (брат) каже: «Я не вмеру, бо вже сніг розтає». Та коли мати знову пішла в пошуках їжі, Мишко помер. Я обмила його й поклала на столі. Повернулася мати, знайшла на горіщі дошки, збили труну. Сусід запряг корову, одвезли Мишка на цвинтар.

Коли мати ходить по заробітках, ми сидимо в хаті, ждемо, на вулицю й не виходимо, бо немає в чому. У сусіда була одна дитина, їм було трохи легше. То він нам заносив воду в хату. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Світлана Шапшай 04.07.2007 р.).

ЯЛОВЕЦЬ Євдокія Афанасіївна, 1927 р. нар., жителька с.Товста. (На знімку).

Жила в Товсті. У 1933 році похоронила батьків і брата (1921 р. н.) залишилися ми сиротами – я і менший братик. Нас віддали бабі в селі Комишанка. Цей рік був не врожайним, крім того, були прикази, по яких усе повивозили. Розповідали, що сільські активісти повигрібали все. До нас ніхто не приходив. Їсти не було чого. Товкли полову. Пекли млинці. Трохи давав колгосп продуктів. Літом пасли скот.

Батько вмер на кутю, було багато снігу. Прийшли подружки, попросили, щоб я показала їм батька (він лежав мертвий у великій кімнаті). Коли я туди зайшла, дівчата

закрили за мною двері, і я дуже злякалась. Батька довго не хоронили, ждали, коли збереться більше мертвих, щоб їх разом відвезти. Їсти не було чого. Мати брала десь дохлу конину, варила, і ми їли. Різали і варили спориш, з буряка варили юшку. Діти не мали сили вийти на вулицю. Іноді приходили люди з простягнутою рукою, а в нас самих немає нічого.

Мати пухла ходила на роботу, нас годувала, а сама прерикла себе на голодну смерть. Подружка пізніше розповідала, що

моя мама дуже плакала, жаліла нас, бо знала, що скоро стане-
мо сиротами. Була у нас корова, мама її продала і купила ря-
жанки. З'їла її і померла. (Зап. студентка філологічного факу-
льтету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Світлана Шапшай
04.07.2007 р.).

Буринський район

*Обласний меморіал жертвам
голодомору 1932-1933 рр.
у с.Піски Буринського р-ну*

*Пам'ятний знак жертвам голодомору
1932-1933 рр.*

у с.Успенка Буринського р-ну

*Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у с.Воскресенка Буринського р-ну*

МІНЕНКО Микола Іванович, народився 22 грудня 1927 року в селі Дич Буринського району Сумської області. (На знімку)

Сім'я була дуже велика – дід та баба, батько, мати, чотири брати і сестра Улья. Я був наймолодшим у сім'ї. Сестра та брат були на той час одруженими. Урожай на полі був непоганий, але більшу його частину забирали спеціальні продовольчі загони. Виживали тільки ті, хто тримався разом.

Хліб пекли з бур'яну, додаючи зовсім невелику частку борошна. Після випічки він нагадував непривабливі зелені млинці. Ще варили затірку – в киплячу воду додавали зовсім небагато борошна або круп.

В селі вимирали цілі сім'ї. Наша сім'я збереглася. Сім'ю від голоду рятувала корова та батько, який був дуже гарним рибалкою. Свій улов він іноді носив на базар в місто Путивль та купував борошно для хліба. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка В. Чубова 13 вересня 2008 року).

САМУЩЕНКО Наталія Антонівна, народилася 1918 року в селі Дич Буринського району Сумської області. Під час голодомору проживала із сім'єю в селі Дич. (На знімку).

Сім'я була невелика: мати, батько, я та брат. Їли все, що траплялося: молоду гич, мерзлу та гнилу картоплю, собак та котів. Пам'ятаю, ще ходили в Петухівку жебракувати, там тоді був більший врожай. Це й рятувало батьків від смерті. Батько з братом ловили рибу, полювали на дичину та гризунів. Навесні, коли було вже нічого їсти, обривали бруньки з дерев, на полях молоду лободу. Дорослі й діти були дуже пухлі, з великими животами. Зустрічалися часті випадки смерті людей. Вимирали цілі сім'ї. Якщо в когось вмирала якась худоба, то туди збігалися всі

люди. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Віталія Чубова 13 вересня 2008 року).

СІРОБАБА Ганна Василівна, нар. в 1932 р., жителька с.Дяківка. Освіта середня спеціальна (технікум), по закінченню працювала бухгалтером в агрохімлабораторії касиром.

В сім'ї було четверо дітей. Робила в колгоспі за палочку. 60 соток городу засівали зерном. Літо 1946 р. було засушливе, все вигоріло кругом. Корів випасали на чорних парах (земля, яка готовилась під посів озимини), там росла берізка. В 1947 на полі збирали мерзлу картошку, коли вона перезимувала. Цю картошку терли на тьорку і з кромалу робили блинчики. В лісі ріс дикий часник. З нього робили блинці і перепічки. В блинчики з часнику добавляли отруби, муку (якщо була) або крохмал. Як вирвали часник в своєму лісі, то ходили за 5 км і перепливали на човні р.Сейм, рвали у мішки і несли на собі 5 км. Весною, коли розвивалась липа, то їли її бруньки, солодкуваті на смак. Головною кормилицею була корова. Молоком запивали бур'ян, якого багато не з'їси. Поля охороняли об'їждчики на конях, з пугою в руках (до дерев'яної ручки прив'язувалась переплетена кожа, з гострим кінцем). Якщо когось заставляли на полі, то били пугою.

Налоги накладали на кожне посаджене дерево, на кожну домашню тварину і птицю, на кожну сотку землі. На канікулах літом працювали в колгоспі. Вночі скирдували, а днём орали. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ксенія Якименко 15 вересня 2008 року).

с.Романчукове

ШТОВХУН Григорій Дмитрович, 1926 року народження. Уроженець с. Романчуки Буринського району. Закінчив 3 класи. Працював робітником на цукровому заводі. Під час голодомору мешкав у с. Романчукове. Нині проживає в смт. Дубов'язівка Конотопського району.

У 1933 році мені було 7 років. У нашому селі померло тоді від голоду багато людей. Відбирали їжу, домашню худобу, птицю – все. Те, що вдалося сховати, знаходили і відбирали. В той рік був великий врожай пшениці і інших зернових. У полі за селом стояли великі, дуже великі колоски.

Мій батько якось на горищі сховав сала у мішках. Як його не знайшли, не знаю. Корову сховали на леваді, через те наша сім'я вижила: мати, батько і четверо дітей.

Замість хліба пекли млинці із свірипи. Багато хто їв просяну полову і вмирали від неї цілими сім'ями. Вмерли батько і брати, які жили на другій половині села. Ми їм понесли їжу, але вони вже не могли їсти.

Один батьків брат, мій дядько, служив тоді в армії, їх везли до місця служби через станцію Ромни. Їсти їм давали в той час мерзлі буряки і капусту. Біля товарної станції лежали цілі гори цвілої куку-

рудзи. Дуже хотілось їсти. Один із солдатів не витримав і взяв декілька качанів. Це побачив начальник. Солдата забрали і більше його ніхто не бачив. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Олеся Папідзе 15 вересня 2008 року).

с.Слобода

МАСЛАК Катерина Іванівна, 1924 р. нар., жителька с.Слобода.
(На знімку).

Була я ще малою, як була ця чума. Батько й мати ходили в колгосп на роботу. Їм у ньому нічого не платили, ну, вони все рівно ходили, щоб получить в обід черпак затірки. Там годували погано (я точно помню, що давали чай, заварений вишнею).

Люди голодували. У багатьох пухли ноги. Мерли мали діти...

Був один випадок на вулиці Чайківщина. Там жила сім'я Демиденків (бабу звали Параска), і на ній жив бабин небож (фамілія Денник). І колись, удень чи вночі, Денник пошов до рідної тютки на

город і почав рвать висадки. Це побачила баба Параска і позвала своїх синів, які убили племінника прямо на городі. Тоді винесли на вулицю, накрили рядном, і він лежав днів чотири. На сонці розпух. Я боялася його, дак мене брат заспокоював. А тоді через пару днів цього Денника заматили в рядно і зарили в яму.

У ці роки хліба не було. У колгоспі на один трудовдень нічого не давали.

У Слободі людей не їли, а от у селі Землянка був такий випадок. Одного хлопця годів 10 убили сусіди, а тоді варили та їли.

З їжі тоді варили борщ із білої лободи, який нічим було заправити. А як була картошка, варили суп, а з лушпайок (разом із кришеною лободою) ліпили і жарили на сковороді шось похуже на млинці.

Краснопер, Саприкін – одні з тих реквізиторів, які ходили по людях і забирали усе. Деякі люди викопували ями і в них закопували зерно або шось друге, та все одно находили. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Віталія Чубова 13 вересня 2008 року).

ЛУК'ЯНЕНКО Катерина Афанасіївна, народилася 1921 р. в с. Слобода.

В сім'ї у нас було троє дітей: я та двоє братів – Микола та Іван. Годувати таку сім'ю було важко. У господарстві до початку мору були кінь та корова.

Коли прийшла скрута, батько вирішив продати корову. Приніс додому 1000 рублів. Та що з тієї тисячі, коли 1 паляниця коштувала 100 рублів! Життя ставало неможливим, особливо у 1933 р.

Люди ставали байдужими. Від голоду пухли ноги. Кожен прагнув лише одного – втамувати голод.

Пам'ятаю (плаче), братик бігав влітку тихенько у сусідню пшеницю, луштив її та виїдав зернята, а у мене, дванадцятирічної дівчинки, серце обливалось кров'ю.

Та, гадаю, дитячій крадіжці виправдання є, а от дорослій не завжди. Одного разу полягали ми спати. Коли це пролунав неймовірний шум. Посипалися шибки, і до хати впав палаючий факел. На селі вже не раз таким чином у той час грабували, це був один з методів залякування.

Я не тямилася себе від страху. Батько був дуже натомлений і тому нічого не почув. Та найбільше мене вразила мамина сміливість. Вона підхопилася, схватила ослінчик та затулила ним вікно, не давши влізти злодію.

Не розумію чому, але він злякався. Прокинувся батько. Вийти на двір ми йому не дали, а наполохані просиділи до ранку. Мати ще довго дивувалася, звідки в неї тоді взялася така сміливість. Та головне, що ми не втратили останні 40 рублів, які лишилися від корови, а ще головніше – один одного. Злодія мама впізнала. Це був Смирнов, чоловік який жив за декілька хат від нас, вів нечесний, гулящий спосіб життя. Та пожалітися було нікому, владі було не до цього.

Згодом у нас було вкрадено коня. По городах крали все, що потрапляло до рук. Трохи відійшли від голоду та на тобі – війна!

Боже, Боже! Не доведи, Господи такого мору. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Мар'яна Демченко 13 вересня 2008 року*).

АВДІЄНКО Євдокія Савелівна (в дівоцтві **Васіна**), 1913 р. нар., жителька с. Слобода.

На час голодомору 1933-33рр. в сім'ї було четверо дорослих та шестеро дітей: дід, баба, мати, батько, Улита, Харита, Пріська, Васька, Федя і я. Їли яблука зелені, сирі та печені, жито, полову, все, що попадалось. Васька була сильніша, бо їла полову, а ми не могли.

Одного разу мати не прийшла додому. Ми бігали шукали її, кричали, гукали, а знайшли її на полі, де вона зрізала колоски недозрілі та в тих колосках і заплуталась, впала, а підвестись сили не було. Не було сили також і озватися. Ми привели матір додому.

Колоски ті посушили на печі, потовкли, спекли коржик та зварили кулешу, поїли. Мене як напав понос, несло з мене дугою. Ходить ніяк не ходила. Викинули мене в сарай у сани, прорізали дірку щоб ходила на двір, я так і лежала в сараї помирати. Ніхто мене не доглядав, тільки заглядали, чи не вмерла та їсти приносили зрідка. Але та в мені не затримувалася, все виносило з мене. Була я вже в смертній камері.

Приїхав батько з братом. Привезли пуд муки та бідон перегону. Це все, що заробили з Федею. Напекли вдома коржиків. Принесли й мені дві ложки бульйону, два коржики та чашку кисляку. Я те все з'їла. Стало мені легше. Пішло діло на поправку. За той час, що лежала в сараї, ніхто мене не переодягав, все на мені було грязне. А на той час дощі такі лили! Вивели мене з сараю на вулицю, трохи обмилася під дощем. Ввели в хату, а на столі коржики й кисляк. Я, як побачила все те, стала руками до себе загібати, що сама все поїм. Мене відтягували від стола, просили, щоб не їла, бо помру. А я говорила, що хоч і помру, так не від голоду. А таки вижила. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Мар'яна Демченко 13 вересня 2008 року).

ДОВГОП'ЯТ Анастасія Йосипівна, 1930 р. нар., жителька с. Слобода.

Голодомор – це страшне лихо. Багато людей померло, бо не було чого їсти. Більшовики забирали у людей зерно, худобу. Вони ходили по хатах і штиками від багнетів шукали зерно у стріхах хат, в дуплах дерев, в замаскованих ямах. Забирали все. Пухли від голоду діти, старі люди. Страждало все населення. Одна жінка, яка продавала свою золоту каблучку, одержала за неї лише паляницю. Ця жінка була вже дуже голодна і з'їла всю паляницю. Вона розпухла і вмерла. Я в свої 3 роки сиділа в бур'яні і їла насіння трави калачиків, щоб не бути голодною. Поряд з нами, жила сім'я – чоловік і жінка та 2 дітей. Батьки з'їли своїх дітей ідесь зникли. Як страшно! Хай ніколи не повторяться ці жахи. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Мар'яна Демченко 13 вересня 2008 року).

МАСЛАК Ганна Пилипівна, народилася 1926 року в с. Слобода, Буринського району. Закінчила 3 класи. Працювала в колгоспі дояркою. Під час голодомору мешкала в с. Слобода. Нині мешкає в смт Дубов'язівка Конотопського району.

Наша сім'я складалася із п'яти чоловік: батько, мати, два брати і я. Було дуже тяжко – нічого їсти. На полі збирали гнилу картоплю, варили і їли. З різної половини пекли млинці, варили лободу. Що було краще – батьки віддавали дітям.

Мама від голоду була пухла. Уже діждали в полі дозрілих колосків, а мати не дождала. Ввечері помилась і одягла чисту сорочку, а вночі померла. Невдовзі помер і батько. Діти всі вижили. Ходили

збирали куски. І ще допомагав старший брат, який жив із сім'єю окремо. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Олеся Папідзе 13 вересня 2008 року*).

с. Успенка

ГОРОХ Марія Савівна, 1928 р.нар., жителька с. Успенка.

Я була тоді ще невеличкою, а гарно помню, як батько муй не захотів іти в сиз, нас розкуркулили, забрали все, хоч і брать було нічого. Остався один пул, на якому спали. Скоро батько з досади вмер, то з тих дощок зробили гроб. Спали на соломі на долувці. Їсти було нічого. Мати тоді пішла в сиз на роботу.

Був у мене ще брат старший на чотири годи від мене. Вун і заставив тоді йти по куски. Йому було вже стидно йти по людях просить, а я пошла. Люди оглядались і давали, хто що мог. Увечері ми радісно стрічали матір із їжою. Вона тоді дуже плакала. А один день міні вказали одну хату, щоб я туді пішла. Там мене нагодували і дали кусок хліба, розпитали, чия я. Я сказала, що Домахи Альонченкової. Оказалось, що там жив придсідатель. На другий день він визвав у контору мою матюр і виписав пуд зерна. Отоді вже затіркою та перепічкою дожили до нового урожаю. (*Зап. Олександра Миколаївна Шерстюк у 2007 р.*).

с.Черепівка

ГОРОВИЙ Семен Сергійович, 1915 року народження, житель с. Черепівка.

Було у нашому селі всього. Бідолашні люди їли все, що могли: траву, листя, полову, трупи тварин. Було навіть і людодство. У сусідній сім'ї Кладко Катерини було п'ятеро дітей. Щоб їх врятувати, вона вбила свою найменшу дитину (немовля), й всі гуртом її з'їли. Це жахливо. Згодом вони з'їли також собаку. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Антоніна Місєва у 2007 році*).

ПОДОЛЯК Ганна Стефанівна, 1927 року народження, жителька с. Черепівка.

Наша сім'я була великою: п'ятеро дітей, батько, мати. Під час хлібозаготівель до нас в хату зайшли декілька чоловік, серед них і жінка була. Вони шукали запаси їжі. Мати груші сушені, квасолу тримала на печі в торбинках. Ця жінка залізла на піч і все це забрала, не дивлячись на умовляння матері. Ще й кожуха на додаток з неї стягли. Залишились ми на юшці з липового цвіту, жарили хрущів на вогні. У живих залишились тільки я і сестра Катерина. Мама, брат Олексій, сестри Галина і Мотря померли в голодні роки. (*Зап.*

студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка
Антоніна Місевра у 2007 році).

ЗАЄЦЬ Поліна Іванівна, 1913 року народження, жителька
с. Черепівка.

У Бондаря Василя Трохимовича було п'ятеро дітей. Говорили, що дітки від голоду навіть пальці до кісток пообгризували. А коли з'явилася зав'язь навесні 1933 року на груші, старші двоє виповзли з хати, позбирали те, що пообпадало, понаїдалися і там-таки під грушею померли. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Антоніна Місевра у 2007 році).

КАЛЬЧЕНКО Любов Митрофанівна, 1925 року народження,
жителька с. Черепівка.

Я добре пам'ятаю голодомор 1946-47 років. Наша родина бідувала, але з голоду, дякувати Богу, ніхто не помер. Ми варили юшку зі цвіту акації, з лободи. Одного разу батько Митрофан впіймав горобця, якого ми також зварили у юшці.

Біля нашого хутірця були ями, у яких була закопана колгоспна картопля. Одного разу ми отримали звістку, що картопля вся згнила. Я і сестра Катерина пішли до тих ям, почали відкопувати. Там і справді була перегнивши картопля. Ми обережно зібрали рештки, принесли додому. Вдома перетерли, відсіяли, і вийшов у нас крохмаль. З нього ми пекли млинці.

Допомагали одне одному, так і вижили. Тяжким наслідком війни і голодомору для мене стала повна втрата зору у 1949 році (з того часу Любов Митрофанівна не бачить). (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Антоніна Місевра у 2007 році).

Великописарівський район

34

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

*Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у смт Велика Писарівка*

КРАВЧЕНКО Марія Григорівна, 1926 р.нар., жителька сmt. Велика Писарівка. (На знімку).

Була в нас бабушка, мама і батько, і нас троє. Ну, сидимо на лежанці, така довга була, був мішок муки, стояв аж у кінці, а ми сидимо, нас троє було. І прийшли нас позганяли і витягли останній мішок муки. Ну, ми плачемо, і мати плаче, і баба плаче, а батько каже: «А воно не допоможе!». І все. Осталися ми без нічого. Отакі картошки zostалися там у погребі (показала руками, що картопля, як горошина була).

І ото отак ми переживали. Батько доставав шо там, шо-нібудь. Ну, з тим прожили. А шо ж, а хто винуватий, не винуватий ніхто, правителі оті, шо були, а винуваті оці прихльобателі.

Оці винуваті, шо вони зробили. Воно нікуди не попало, а вони порозгребли по домах. Ну і все, ото тобі й голодомор. Ну, це в нас так, а може в городах у кого не було чого й брать. Із села туди не досталось нічого. Це ж воно й голодомор, ну, вигребли.

Ну, воно в скорості ж трава підросла, разне той... кропиву рвали, варили листя, товкли ото отаких з проса отходи, ото і те мололи й те мішали. Ходили картошку собирати в поле. Воно таке крахмальне, і ми товкли, сіяли, домішували туди листя, і з тим ото й переживали той голодомор.

Ну й вижили, а потім стало лучше, стали колхози, начали давати потроху, ну, і так воно дійшло до 41 года. Уже трошки устаткувалося, уже не так люди стали мерти. Воно ж голодомор, воно ж недоїдання, дизентерія понападала на людей, і вони мерли. І моя мати вмерла від неї. Устинія звали, а називали Устя. Ото тобі таке діло. У тридцять третьому осенню заховали матір. Осталися ми троє, батько і бабушка. Я і два брати осталися. Ну, одного у 41- му весною, у маю забрали, в армію призвали, і так після того почалася війна. І по сьогоднішній день нічого не чути. Прийшла похоронка. Ну і все. Осталися, ото тобі й голодомор.

У 46-му, вже після війни, був неврожай, великий. Доща не було із самого весни. Картошка отакенька вродила, а то посохла. А яри-ну, озимину – отака поросла (показує, що мала). Ми ходили рвати руками, ото нарвем, зв'яжем на палки, а тоді ж ото помолотять. У

46-му і 47-му тоже неврожай був. Вобщем, трудно було. Ну, потом начали потроху опять нам давати. У колхозі пшениця вродила, нам дали...

(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Тетяна Бердіна 13 вересня 2008 року).

СИТНИК Устина Дмитрівна, 1922 р. нар., жителька селища Велика Писарівка.

На час голодомору сім'я наша була порівняно заможною. Можливо, саме через це місцева влада в особі надзвичайно хвастливого й жорстокого Івана Демченка нас не чіпала. А може, була якась інша причина. Так чи інакше, а могли допомогти односельцям, які пухли з голоду.

Одного разу батько відправив мене до родичів у село Шевченкове, що знаходилося за кілька кілометрів від нашого. Узяла вузлик з харчами й пішла. Відразу, що впало в око – бур'яни навколо садиби тітки Марії. Двері в хату відкриті, навкруги тиша. Почала кликати. З комина донісся жалібний голос племінниці Ганнусі, просила їсти, тітка лежала в ліжку та враз підхопилася. Очі світилися несамоовито. На вустах – божевільна посмішка. Вона підвелася, але не впізнала мене. Єдине, що мовила: «Живе м'ясо прийшло, буде що їсти». Це вже до донечки Ганнусі.

Не пам'ятаю, як вибігла з хати, домчала додому. Але те й досі стоїть перед очима.

А тітка з родиною у той голодний рік так і не вижили, померли.

А ще згадую, як батько мій закопував у лісі сало та м'ясо, ховав від влади, що вигрібала все. Ліс був за городом, тому вночі ходили брати скільки треба. Не доведи Боже, щоб хтось побачив і доніс. Бо розстріляють... *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Наталія Кобилко 13 вересня 2008 року).*

с.Вищевеселе

САДІВНИЧА Ольга Андріївна, 1928 р.нар., жителька с. Вищевеселе.

А в нас дід у той рік на Закарпаття поїхав по хліб, бо, розказували, що краще там людям жилося. Та поки повернувся, троє із сім'ї померло. Не дочекалися того хлібця! Щоб якось врятуватися від голоду, пекли оладі з бурякового насіння з кислим молоком. Такі добрі здавалися. Казали люди, що урожай гарний у радгоспі був, а голод зробили активісти. Так називали тих, хто приходив і вигрібав усе, що знайде їстівного.

Мертвих збирали мажарою. А іноді кидали й живцем у яму. Мовляв, усе одно вмере. Ховали в одній ямі, там, де зараз могила голодомору. *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Наталія Кобилко 13 вересня 2008 року).*

СРЕМЕНКО Євдокія Андріївна, 1920 р. нар., жителька с. Вищевеселе.

Батько мій був активістом. Приймав участь у вилученні сховів зерна. Одного разу дійшла черга й до Кирилівського хутора. Ходили з двору в двір. Зайшли до однієї хати, а в ній восьмеро дітей. З дорослих нікого. На вулиці дощ сильний ішов. Дах протікає. Діти по кутках стоять, щоб на них не капотіло. Побачили купу людей, давай плакати. А ті не звертають уваги. Нишпорять, вишукують, ще й у дітей запитують, де збіжжя заховане. Коли таки знайшов один прибіту під столом миску із квасолею. Давай її відбивати. Батько заступатися. Мовляв, що ж із дітьми буде. Повмирають. За оте заступництво одержав три роки тюрми. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Наталія Кобилко 13 вересня 2008 року).

БІРЮКОВА Марія Назарівна, 1928 р. нар., жителька с. Вищевеселе.

Я 1932 рік не очень помню, но трошки припоминаю. Як мама і бабуся ховали корову у хатину, і вори влазили через вікно, і нам у хаті закручували двері, а корову вивели аж на вгород, а мама проснулася – до дверей, а ми запручині, і вона стала кричати у вікно: «Люди, рятуйте, вори!» І вони бросили корову, а самі втекли.

Год 1933. Батько втік із села, щоб його не заслали в Сибір, а ми, я і старша сестра, лишилися дома. Мама ходила на роботу в артіль, а ми були дома, запирилися, і мама нам казала: нікому не одкривайте, бо тоді крали дітей і різали, і їли, був страшний голод. Я одкрила хату і побігла на город зірвать редиски, це було діло весною, а сусід клипав косу, і побачив, що я на вгороді, і за мною, і вхопив мене, мені було 5 років, но я це горе дуже помню, він мені хотів голову різать, а друга женщина бачила, і начала до його іти, то він тільки мені врізав пальця, дуже ішла кров. Мама пришла з роботи, злякалася, думала, що нас вже нема в живих. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Наталія Кобилко 13 вересня 2008 року).

с.Крамчанки

МАСАЛІТІНА Віра Іванівна (в дівоцтві **Мальцева**), 1921 р.нар., жителька села Крамчанки.

До колективізації наша велика сім'я жила добре. Мали троє коней, були лошаки, дві корови, багато малої худоби: вівці, кози, свині, не говорю вже про свійську птицю. Господарством керував дід Степан. Мав він трьох дорослих синів, серед яких мій батько Іван Мальцев був старшим. А вже як записалися до колгоспу, тоді і почалися наші біди і голодування. Зразу передали до колгоспу все рухоме і нерухоме майно, крім старої хати. Дядьки із сім'ями пішли у світ

шукати кращої долі, а ми з татом залишилися на місці. Ревно працювали в колгоспі й надіялися одержати хліба і до хліба. Шість душ нас працювало. Дід Степан сторожували у бригадному дворі. У полі працювали щоденно мама і тато, Петро і Марія – старші від мене. А я цілоденно воду носила полільникам і косарям.

Прийшла осінь. Що вродило в полі, навіть в комори не засипали, все пішло державі, казали, для робочих. І насіння свого не залишили. Ми, як і всі колгоспники, не одержали ні хліба, ні грошей, хоч трудоднів було до тисячі, і вже восени недоїдали. Дід Степан охляли, висохли до кісток. Лежать та скрушно дивляться на маленьких. «Що отих жде?» – шепочуть. Та й померли.

Буряками в основному харчувалися. А прийшла зима, то ще сутужніше стало. Дали в колгоспі викового з кукурудзою борошна, може, кілограмів з десять, в торбі мама принесла. Ото і весь заробіток цілої сім'ї за весь рік. Але що це на сім душ сім'ї! Продавали, що можна продати, та по високих цінах купували борошняні зметки із млина, із піском та сміттям були вони. Так харчувалися і всі наші сусіди. Їли все, що ловили, що добували правдами і неправдами. Не гребували і дохлятиною.

Піде батько до воловника, а там у баюри викидали дохлих тварин, то він і принесе кусень. Мама обмиє кров і гниль, та й зварить. Шкода тільки, що солі не вистачало, в лавку рідко сіль привозили. Багато людей там живилися несвіжим м'ясом. І кожен спішив відрізати до того, як посиплять хлоркою. А вже як скресла річка, бродили у крижаній воді, вибирали жабурниці (в нас їх називають черепашками), обливали окропом, вони розверталися, даючи голодним м'ясо. Така страва чи не основна була не лише в нашій сім'ї.

Рання весна ще більше придавила виснажених, пухлих, німчих селян. І приснився мамі сон. Із-під нашої загати мовби вилетіло спочатку двоє голубів дорослих, а за ними – троє голуб'ят. І політ їхній димом заслався, а потім вогонь з'явився. «Ой, Одарко, – сказала сусідка, – полетить твоя сім'я». Так і сталося, як казалось. Перший помер тато. Загорнули свого хазяїна і годувальника в ряднину, поклали на возик та й вивезли на кладовище. А через день-два і Маруся преставилася. В одну спільну для багатьох яму й поклали. Горе і туга обгорнули сім'ю. Братики мої менші лежать і не підводяться. Найменшенька Надя і голосочка не подає. Саші йшов тоді одинадцятий рік, Михайлику – дев'ятий, а Наді сім років було. За два тижні відправилися на той світ, де вже не просять ні їсточки, ні пити.

Почалися весняні роботи. Мамі важко було ходити, бо ноги пухлі, як колоди, одначе йшла в колгосп на роботу – там давали по шматочку соняшникової макухи. Той шматочок був трохи більший від сірникової коробочки. Його по крихті довго смотали й розжовували лушпиння – нічого не пропадало, все з'їдали.

Я пішла копати людям городи. Важка земляна робота нагнала кров'яні пухирі на долонях, але ж мене годували люди та й додому щось за труд дадуть. Та радості в нашому житті було мало. Петро на війну пішов в 43-му безвісти пропав. Сестричку в Німеччину погнали, поневірялася, голодувала ще й на чужині. А звідти ледве жива повернулася. Пережили ще один нестерпний голод 47-го, бодай не згадувати його. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Наталія Кобилко 13 вересня 2008 року).

с.Пожня

ТАРАСОВА Марія Фатєєвна, народилась 1928 року в селі *Пожня Великописарівського району*. Закінчила три класи.

Не дай, Бог, такое пережить... Жили мы в селе Пожне большой семьей. Детей у нас было пятеро. Самого старшего звали Федя, потом я, после меня Антон, потом Нюнька и Иван. Отца моего звали Фатей, маму Машей, как и меня. Жили мы вообще-то неплохо. Хозяйство у папаши было хорошее: куры, корова, овечки. Но когда всех сгоняли в колхоз, у нас это все забрали.

Пришел 1932 год. Урожай был собран был на полях неплохой. Зерна хватало и для сдачи государству, и нам. Но вот осенью начали ходить мужики по дворам и отбирать у людей остатки хлеба. Мужики эти были из наших, сельских. Они выгребали все подряд. Сначала забрали всю птицу, ячмень. Потом ходили по хатам и искали то, что наши родители прятали от них.

Помню, пришли к нам в хату, а мы сидим молча. Обшарили везде. И вот за иконой нашли в узелке зерна пшеницы и забрали. Мы их просили не брать, потому что были голодные. Но эти люди очень были жестокие. Они нам не сочувствовали, выгребали все подряд. Однажды даже вылили суп (который был приготовлен из листьев липы, семян бурьянов), хотя мама спрятала в печке, прикрыла соломой.

Если все, что можно было есть. Придумывали себе разную еду. Толкли разные листья и пекли оладушки, чтобы хоть как-нибудь сбить голод, чтобы не хотелось есть. Мой батюшка ездил в Харьков, менял одежду на харчи и привозил нам. Но с каждым днем было хуже и хуже. Отец Фатей и мама Маша решили отправить двоих младших детей, Нюньку и Ивана, в Кириковку на станцию. Батюшка отвез их туда. Что с ними случилось я до сих пор не знаю. Остались живы или нет? Родители знали, что в Кириковке детей подбирали отправляли в детские дома. Они, наверное, хотели, чтобы детишки жили.

Моя мама, когда помирала, говорила, какой у нее огромный грех на душе. Она вспоминала о Нюне и Ване. Мы, трое из детей, остались живы, пережили голод. Мама моя тоже пережила голодомор, а вот отец нет. Однажды он поехал в город за провиантом для нас и

не вернувся. Ми даже не могли похоронити його косточки. Вот такая у нас была беда.

Много людей пухли с голоду, валялось прямо на дороге, или под забором. Если все, что было можно есть: листья, цветки, клевер, липу, а иногда и своих собственных детей. По селу ездила подвода и собирала умерших от голода, и еще живых, но еле теплых. Их свозили на кладбище. Там выкапывали яму и скидывали туда всех подряд. Яму эту не закапывали, потому что везли еще и еще. А собаки, которые бегали селом, таскали из этих ям руки, ноги, а иногда и головы умерших. Конечно, видеть это было страшно. Слава богу, что я осталась жива. Я все это видела, и не дай Бог кому-нибудь из вас пережить такой голод. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Аліна Гусєва 24 вересня 2008 р.*).

с.Солдатське

ОСНЯЧ Анастасія Овсіївна, 1913 р.нар., жителька с. Солдатське.

У 32-33 рр. я працювала технікою в редакції райгазети. На роботу приходила рано. До початку роботи треба було натопити грубу, а топили соломкою. Після соломи треба прибрати, все витерти, вимити підлогу. Зима тоді була дуже холодна, морозяна і сніжна. Біжу на роботу, ще ніч, мороз – аж земля репається. Прибігла до редакції. Мені підніматися на високий ганок та відмикати двері, а я не можу, бо під дверима лежить ціла купа людей, чотири чоловіки. Всі мерзлі, мертві.

Такі випадки траплялись тоді часто. Мертвих людей можна було бачити під парканом, на вулиці просто в калюжі чи заметі, на залізничі, біля хат. Їх прибирали і відвозили на кладовище, але, бувало, лежить мертвий і день-два. До цього звикли, ніхто їх не боявся і не шокувався. Однак я злякалася, побігла на другий вихід, викликала редактора, який подзвонив у міліцію, щоб приїхали та забрали трупи. Уже як приїхали з міліції і складали тіла, я вийшла подивитися, чи не знаю кого. Ні, люди були зовсім не знайомі, чужі. Були вони легко одягнені, зарослі, старі. Правда, тоді всі люди були старі, згорблені, сірі, брудні. Тоді молодих не було. Навіть діти були, як бабусі, зморщені, зажурені, апатичні. І посмішок ні в кого не було, як не було і веселощів в житті. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Аліна Гусєва 24 вересня 2008 р.*).

с.Ямне

БІДНЕНКО Василь Дмитрович, народився 1929 року в селі Ямне Великописарівського району. Житель м.Конотоп.

Голодомор 1932 – 1933 годов я помню не понаслышке. Я его испытывал на себе лично.

Мне было 4 года, когда эта страшная волна геноцида прокатилась по селам Украины, в том числе и по селе Ямное.

Я бы никогда не назвал это слово геноцид, если бы в то время не были организованы специальные ударные бригады, которые со двора в двор ходили и железными палками – штырями искали припрятанное крестьянами зерно, забирали все до последнего стака-на и узелка.

А поэтому с высоты прожитых десятков лет вспоминаю и взвешиваю. Если бы не было указания правительства забирать последнюю горсть зерна, думаю, голодомора не было.

Нас в семье было 8 человек. Дедушку за два года перед голодомором отправили на Соловки только за то, что имел в хозяйстве два лошака. Он с тайги, с лесоповала так и не вернулся, не увидел свою семью, детей и внуков. Мои два дяди в возрасте до 20 лет умерли с голода, покоятся на нашем приусадебном участке. Тетя была в совхозе, она выжила. А я и двухлетний брат Ваня лежали на крестьянском полу пухлые, уже сами не подымались. Брат так возле меня и умер.

Помню, нас мать закрыла в хате, сама пошла в наймы зарабатывать что – либо для нас, детей. Отчетливо помню и помнил всю жизнь тот незабываемый день, когда на мое счастье открывается окно от города и залезает в хату отец (дверь была закрыта), а отец был на заработках в городе Харькове, говорили на ледоколе. Отчетливо помню – принес котелок патоки и буханку хлеба – кирпичик. Но было уже поздно, мой братик уже умер, а я покушал хлеба, патоки и выжил.

Вот такое грустное воспоминание осталось в моей памяти на всю жизнь об этом страшном периоде моей жизни. Голодная смерть не обошла ни единого крестьянского двора в нашем селе. И забыть эту трагедию просто нельзя, чтобы не было стыдно перед близкими, павшими от голода. *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Аліна Гусева 24 вересня 2008 р.).*

с. Береза

ШЕВЕЛЬ Ганна Павлівна (в дівочтві **Фурса**), народилася 19. 12. 1925 р. в с. Береза Глухівського р-ну тоді Чернігівської, а нині Сумської обл.

У батьків (Павло і Анастасія) було нас дві дочки (я і Надя), були наші родичі серед сусідів. У селі було озеро, одна його половина звалася Козацьке, а як називалася друга половина, я вже й не пам'ятаю. Була школа-семирічка. Дідусь мій володів 20 га землі, мав трьох синів. Як почали заганяти людей у колгоспи і розкуркулювати, то дід спробував уникнути цього й розділив землю на 4 частини – собі й синам. Мій батько, діставши землю, не хотів йти у колгосп. Тоді його обклали великими податками. Батько сплатив їх,

Глухівський район

*Відкриття пам'ятних знаків жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у м.Глухів та с.Береза Глухівського р-ну*

але на нього наклали додатковий податок. Батько не мав чим заплатити, тоді його засудили на конфіскацію майна і продали майже все майно на «аукціоні». Батько втік із села, щоб його не заарештували.

Нам залишили корову, яка давала багато молока. Але через якийсь час прийшов активіст і став забирати й корову. Мама вхопила за віршовку, якою активіст тягнув корову, обмотала довкола руки й не давала вивести корову. Той потягнув за віршовку так сильно, що у мами луснула шкіра на руці. І все ж вона корову відстояла. Активіст плюнув, грубо вилаявся і пообіцяв прийти пізніше. Тим часом мама обміняла цю дійну корову на корову своєї сестри. Активіст знову прийшов і помітив, що корова не та, була чорна, а стала сіра. Мама на це відповіла: «Це у тебе в очах посіріло!» Той забрав цю корову. Але насамперед завдяки тому, що добра дійна корова лишилася у нашій родині (у тітки) й далі давала багато молока, ми й вижили у той голод. Нам також допомогла рідня.

Пам'ятаю, що перед Великоднем 1933 р. мама білила хату. Прийшли активісти й сказали, що хату нашу забирають, а нас виганяють. Мама вперто не хотіла виходити. Тоді активісти витягли мене й сестру на двір (ми були ще малі), і мама не витримала, вийшла за нами. Нас не хотіли приймати до себе навіть на ніч, люди боялись. Мама тоді пішла в друге село, де жила сестра бабусі, яку раніше розкуркулили, але хату залишили. Там ми й жили. Наш дідусь прийшов до нас на Зелені свята. У нього були дуже опухлі ноги, він був дуже голодний. А у нас не було ж нічогосінько. Тоді дідусь повернувся додому і помер від голоду того ж дня.

Нас від голоду врятувала бабуся. Тітчин чоловік був бухгалтером, йому давали хліб. Моя бабуся виходила до колодязя, клала у відро трохи хліба, таємно взятого у родичів, а ми його їли. Їли також липу (листя), «смов'я» (солодка рослина, яка росте у лісі), «баранчики», молоді соснові шишки. Тоді, під час голодомору, померло багато людей. Ходили чутки про людодіство...

У 1937 р. повернувся батько аж із Мурманська! Але його тут же заарештували. Як стало потім відомо, його розстріляли у тому ж році... (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Марина Краус у 2008 р.*).

с.Білокопитове

САМІЙЛЕНКО Варвара Тихонівна, 1926 р. нар., жителька с.Білокопитове.

Набідувалися люди, скільки горя було. У двір до Михайла Савриженка якось зайшла жінка з двома дітьми. Одній дитині було годів з п'ять, а другу на руках держала, мо' місяців 3 чи 4 було дитюночку.

Жінка знесилена плакала, просила, щоб забрали в неї дівчинку старшу, бо помре. (*Зап. бібліотекар Сварківської філії Любов Митрофанівна Бреоди у 2007 р.*).

с. Горіле

ШУЛЬГА Ганна Петрівна, 1918 р.нар., жителька с. Горіле Глухівського р-ну.

У нас була велика сім'я, і всі хотіли їсти. Рятувала від голоду корова, було сяке-таке молоко, варили кашу на всю сім'ю, борщ із медунки та оладки пекли з липи.

Одного разу пошли в Говорунов хутор по картоплю, там нас побачив об'їждчик, батогом махав, вигнав усіх із поля.

Що людям робить? Їсти хотілося, йшли до лісу, у поле, збирали трави, гнилушку. Шо де трапиться, шо можна їсти. Було й таке: пошли вночі по картоплю, принесли додому, повисипали, а то не картоплини, а грудки землі. Їли й черв'яків. Ходили в Росію в Нарбutoвку по гнилу картоплю, там, слава Богу, не ганяли.

Із Сум ішли люди, побиралися, за десяток картоплин оддавали плаття, пухові хустки, шо в кого було. (*Зап. бібліотекар Сварківської філії Любов Митрофанівна Бреоди*).

с. Муравейня

ГЛУЩЕНКО Зінаїда Борисівна, народилася 15 березня 1925р. в с. Муравейня.

В 1933 г. хлеб выпекали с клевера, с сушеной конопли товченой. Дети 13, 14 лет просили подачку. Отец и брат на пасху приглашали женщину к себе домой, которая меняла одежду на хлеб, накормили ее. К тем, кого называли кулаками, приезжали повозками, забирали зерно и другие продукты питания. На площадях буряка, зерновых стояла охрана. Если кого видели на поле, то судили.

В 1947 г. картошка, которую закладывали на корм для скота и на посев, после зимы погнила. Ее собирали, терли, крахмал оседал у воду. Воду сливали, брали крахмал и готовили лепешки. В кого была корова, то выживали за счет молока.

До войны закончила 9 классов. В годы войны была связисткой. Закончила Веретенковский сельхозтехникум. Работала зоотехником. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім.А.С. Макаренка Ксенія Якименко 15 вересня 2008 р.*).

с.Сваркове

КАПИЦЯ Федір Йосипович, 1928 р. нар., житель с. Сваркове.
Моя сім'я складалася з 5 чоловік: я, мати, батько, два брати:

Олександр і Дмитро. Весною 1933, коли річка розлилася і вода підішла до городів, батько возив нас на човні збирати ракові шийки. З них пекли хліб.

Моя мати, Капиця Тетяна Демидівна, працювала на Незаможнику (де зараз господарство Лубінституту). Там євреї організували господарство по збиранню конопель. Працівникам давали обід. Тетяна Демидівна їла тільки борщ (суп), а хліб приносила додому.

У цей час організовували колгоспи. Мій батько запряг коня, прив'язав корову, взяв плуг, борони й відвіз до колгоспу. Але в колгосп наша родина так і не вступила.

Були такі люди, які ходили по селу й забирали у тих, хто не вступав до колгоспу, рештки зерна, а якщо пікся хліб, то його заливали водою. У мого батька забрали кожух, чоботи й навіть ножиці. (*Зап. учениця 11 класу Сварківської ЗОШ Антоніна Васькіна у 2007 р. в с. Сваркове Глухівського р-ну*).

ВАСЬКІНА Тетяна Федорівна, 1933 р.нар., жителька с. Сваркове.

Їсти було нічого, тому збирали гнилу картоплю, з якої пекли оладки, кінський щавель, ракові шийки. У будинку топити не було чим: рвали зілля, зв'язували картоплиння, у лісі збирали шишки. Взимку крали дрова.

Ходили у лаптях, верхній одяг був полотняний. Хто хотів, ходив у школу. Було тільки 5 класів. Навчалися також у вечірню зміну. Чорнило було у бутилах, яке робили з порошку. Перо купляли, прив'язували до палички з віника і писали.

Городи копали лопатами і садили картоплю. Поле обробляли на коровах, биках. Зерно сіяли руками, потім жали серпами. Картоплю садили під лопату. Копали руками, потім збирали, зносили у кучі, накривали соломою.

Моя сім'я складалася з 6 чоловік: Васькін Федір Матвійович (1914 р.н.), Васькіна Ганна Пилипівна (1909 р.н.) і четверо дітей – Анна (1936 р.н.), Іван (1945 р.н.), Марія (1942 р.н.) і я (1933 р.н.). Жили бідно. У будинку була лише одна кімната. Біля хати був клаптик землі. На ньому сіяли зерно. Коли достигне, жали серпом, ціпком молотили, проти вітру віяли. Зробили на декілька сімей мельницю. Кожен чекав своєї черги. Коли нарешті напекли хліба, то всі були дуже раді.

Працювали за трудовні, грошей не платили. Діяли кузні, в яких виробляли плуги, борони, граблі. (*Зап. учениця 11 класу Сварківської ЗОШ Антоніна Васькіна у 2007 р. в с. Сваркове Глухівського р-ну*).

ОБУХОВСЬКИЙ Іван Григорович, 1933 р.н., уродженець с. Сваркове Глухівського району Сумської області.

Про голод 33-го ни помню, а мати Обуховська Пелагея Юхимівна розказувала, що пирижили токо того, що річка рядом була. Ба-

тько (Григорій Іванович) був рибак, лавив рибу, насив дадому. Цили ночви повни були. І жарили, і салили, і в'ялили.

Приходили чужі люди в село, шукали їду. Аставались жить не-которие. Наприклад, Биднени, в їх – 5 систер і хлопец, тут жинились і прижились.

Після війни до 47-го року жили нормально, а з весни 47-го почався голод. Зимували, а весною шукали, що паїсти. Раніше картошку на зиму закапували в ями, бурти. У 46-му аstatки не аткапували, не нада були, але в 47-му одривали все, аткапували, яку надали. Гнила була, ванюча, не вигрибали всю. Приносили додому, закидали в великі бочки, заливали водою, мишали. Зливали жмаки, грязь, спливало вонюче, гнило, аставався крахмал. З його пекли ладки. Ох і вкусні були! Не картошкі небагато було.

Тоді сабирали щавель, листя, жолуді, всяке бадилля, тавкли, рабили ладки, юшку. Так жили. Дітей багато було (7), папробуй накарми. Була корова, дак легше було. Токо падое мати, стаїмо і ждимо молоко. Як токо ділили, па стакану й менше попадало. Харашо було, як пап'єш, можеш листям зажувать, як не було ладки чи чогось. Трохи шось засіяли, осінню легше стало, не хліба мало було, не наїдались. У 52-м пашов в армію, бігав да хлеборезки просить хліба, думав, що не наїмся, не всегда й давали – нема. А так хатілося хліба. (*Зап. вчитель укр. мови та літератури Сварківської ЗОШ Людмила Віталіївна Обуховська, 1974 р.н., уродженка с. Сваркове*).

МОРГУН Ганна Дмитрівна, 1924 р. нар., жителька с. Сваркове.

Голод 1932-33 р. пам'ятаю. На горіщі у нас були косточки з курудзи з позаторішніх років. Мати їх товкла і готувала кашу. Пам'ятаю, як наш сусід опух від голоду, а потім помер. В нашій сім'ї було дуже скрутно, а в інших сім'ях в ямах було закопане зерно і картопля. Але вони їх не давали, а голодували разом з усіма. І картоплю, яка згнивала в ямі, їли наступного року. Бо якщо влада дізнавалася про добру їжу, приходили і забирали все. Були й такі сім'ї, які не знали голоду, і не відчували на собі. (*Зап. бібліотекар Сварківської філії Любов Митрофанівна Бреоді*).

с. Слоут

ВЕРЕТЬОННИК Олександра Федорівна, 1911 р. нар., жителька с. Слоут.

Не дай Бог такого переживать. Їсти хотілося, ляжеш спать, і сон не йде, їжа перед очима стоїть. Натомишся за день, на роботу ж кождий день ходили.

Літо було сухе. Пшениці пошти не було. Ячмін'я поріс дуже рідко, стебельця низенькі, шалудиві. Рвали руками, бо косами ніяк було косить, бо рідкий поріс, клали в покоси. Як підсохли, носили у копи.

Ще ж і додому хотілося взяти хоч жменю, щоб до перепічки вмішати да дітям дати.

Падали від безсилля на полі, непритомніли. Добре, як була корова в сім'ї, тим і рятувалися. Молока корови давали мало, бо нічим було годувати. У коней короста понападала, занехаялись, корму не було.

Одного разу йшли з роботи по завгорищю, на Зеленщині овес ірвали в покоси. Дойшли до ляховських городів, чуємо лемент, людей набігло багато. Що ж таке? Дойшли і поторопіли. Міліція наїхала. Христя Бойченкова зарізала свого батька. Тіло порубала, склала в діжку, а голову закопала в повітці. Хтось те дознався чи собаки вигребли. І досі в очах стоїть дідова бородата голова, що лежала посеред пов'їтки.

Забрали дочку дідову, повезли в город, де вона ділась, ніхто не знає. У Слоуті більше не появлялася. Було їх дві сестри, мати вмерла, одна за Летавським Петром заміжком була, а Христя жила з батьком.

Не дай Бог таке переживати. Страшнішого й бути не може. (Зап. Г.Д. Грищенко у 2005 р.).

Конотопський район

*Пам'ятні знаки жертвам
голодомору 1932-1933 рр.
у с.Попівка та с. Підлипне
Конотопського р-ну*

КИРІЄНКО Дмитро Леонтійович, 1925 р.н., житель с. В'язове.

По-страшному голодував, нас було шестеро. Батько, мати і чотири брати. У матері були пухлі ноги від недоїдання. Їли вишневе листя (сушили, робили полову і робили ліпники).

По селу їздила підвода «червона валка» з активістами, вимітала все до посліднього. Пришли й до нас активісти з ружжями. Собаку вбили, щоб не гавкав. Помню одного активіста, Тарасом звали, дав меншому братику канфету, щоб сказав, де батько хліб заховав. Брат погано балакав і сказав шепеляво, що заховав під х-в-оростом. Вони перепитали у батька, що він сказав. Батько ухильнувся і сказав: «У сучки під хвостом». Батько знав, що вони нічого не зрозуміли, бо хлопець сказав правду. А активісти зірвали пол у підвалі, штирями ковирили землю під будкою собаки, а зерна так і не нашли, бо воно було заховане під «хворостом». (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Анна Шевченко у 2008 р.).

ТКАЧ Тетяна Степанівна, 1926 р.нар., жителька с. В'язове.

Люди жили в такому страху... Помню, ходили з району, з сільсовета активісти, збирали все, що було в торбинках. Хтозна, куди дівали. Сиділи, трусилися. Вошей було багато, три пуди на кожному.

Їли клевер, сушили всяку траву, ситом просівали і робили лепешки. Картоплю гнилу перемивали, перетирали і робили гунозики. Їли все підряд, аби не вмерти.

Люди ходили пухлі, падали на дорозі. Ховали по садках: ложили на рядно, замотували і кидали все в яму.

Помню сусіда – наївся гречаної полови, кишки полопалися, заліз під піч і вмер. Ледве витягли. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Анна Шевченко у 2008 р.).

БУТОВА Марія Семенівна, 1924 р.нар., жителька с. В'язове.

У 1932-1933рр. був страшний голод. Не було такої людини, яка б не голодувала. Дуже важко було навесні, поки трава не зійде, не зацвіте клевер, калачики та лобода. Але ми боялися їсти лободу. Від лободи животи були здорові, і людина помирала. На вулицях Витівка і Борсяківка померло 12 чоловік. Їх поховали в садках, а пізніше перенесли на кладовище. Пригадую їх: Грищенко Ганна, Грищенко Сергій, 5 малих дітей, Шевченко Сильвестр, Шевченко Фіонна, трьох не пам'ятаю. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Анна Шевченко у 2008 р.).

ДУБРОВА Марія Іванівна, 1911р.нар., жителька с. В'язове.

Голод пам'ятаю добре. Я ніколи не забуду, як одна дівчина, в якій матір і менша сестричка помирали з голоду, пішла на поле і вирвала один буряк. На неї донесли. Людям, які доносили, давали поїс-

ти, і люди з голоду ішли на все. Приїхали з району і забрали дівчину. Засудили її в Сибір. Мати померла з голоду, а сестричці допомогли вижити сусіди.

Після заслання (це було вже після війни) жінка приїхала, перепоховала матір на кладовище і поїхала. З тих пір її ніхто не бачив... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Анна Шевченко у 2008 р.).

ШЕВЧЕНКО Євгенія Степанівна, 1924 р. нар, жительки с. В'язове. (На знімку).

Сім'я була у нас велика – 15 чоловік. Жили бідно, вижили, дякуючи корові. Коли корова не доїлася, страшенно голодували. Пам'ятаю, батько дістав з чердака шкуру теляти, яка була захована в лахмітті, почистив її, порізав на невеличкі кусочки – так ми її жували дві неділі.

Їли варену солому, соняшник різали на шматки, варили, виймали середину і їли. Було недобре, але нас мати заставляла їсти. Так ми і виживали... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Анна Шевченко у 2008 р.).

ЛИСЕНКО Микола Юхимович, 1923 р. нар., житель с. В'язове.

О-йо-йо, голодував! Ще й як голодував! Їли клевер, листя з липи, калачики, лободу. А хліб – забули, як він і пахне... Люди лягали спати – і не прокидалися. Вимирали сім'ями. Ями копали на багатьох.

Пам'ятаю діда, який жив біля нас. Одного разу пішли до нього, бо не видно було його. Зайшли в хату, а там крис тьма – обгризли діда щури до кісток.

На полі вкрасти не можна було: поля охоронялися об'їждчиками, стояли трьохметрові вишки. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Анна Шевченко у 2008 р.).

сmt Дубов'язівка

СЕРДЮК Надія Петрівна, 1919 року народження, жителька сmt. Дубов'язівка Конотопського району. Закінчила 3 класи. Працювала в колгоспі дояркою. Під час голодомору проживала в сmt Дубов'язівка.

Я працювала на цукровому заводі, тому мені легше було прожити, бо видавалися певні пайки. Потім їх перестали давати, але все ж таки присилали деякі «харчі» з Києва. Київський пайок складався з комбікорму, з якого пекли хліб та котлети. На смак він був найгір-

ший з усього, що споживали жителі села у 33-му. Видавали конину, яку смажили, а інколи їли і сирю, щоб ніхто не відібрав. Згодом стали забирати і конину.

Я зі сльозами на очах згадую про те, як забирали останню зернинку, били за неї, убивали людей, які намагалися сховати її, щоб хоча б посадити та отримати гарний врожай.

Рештки конини діти ховали в носові хустинки, в різні пов'язки, боячись, що їх заберуть. Адже не раз бували такі випадки, коли якийсь чоловік забирав їх та просто викидав так, що їх не можна було забрати.

Знесилені голодом люди просто падали у глибокий сон, звідки вже ніколи не поверталися. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Олеся Папідзе 13 вересня 2008 року*).

КОЛОМІЄЦЬ Ніна Логвинівна, народилась 1937 р. в с. Дубов'язівка. Освіта середня, працювала на цукровому заводі лаборантом.

Ну, розказувала бабушка, було у 30-ті годи... був недоврожай. Садили очістками з картоплі... Дітки помирали, пухли... Такі люди мерли з голоду... А хто міг продержатись хоть трошки... що посіяв... ждали картоплиночку... викопували із землі ще й малесенькою, і сиру даже їли. Дожидались, коли уже поспіє яка зернинка, вилущували. Терли, пекли шо могли. Їли з лободи листки, із липи, розминали, щось таке пекли... спасалися.

Дуже багато померло... дітей і людей. І приїзжали, ходили, просились з дітками, оставляли діток у людей, а самі уходили батьки, щоб спасти діток... Так виживали, приїзжали, ходили по селах, дуже багато людей. Біженців приїзжало багато... з діточками ходили і просили. Шо в кого було, те давали, спасали... отак...

Були і куркулі, були і бідні. Куркулів розкуркулювали всіх, а в кого не було, шо бідні, так виживали. По наймах ходили... та й виживали потроху...

Після війни теж так було, у кого шось було, у кого шось збереглось, колосочки збирали, дітки на полях ходили, колосочки збирали, здавали в колгосп. (*Зап. студент філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Артем Коломієць 27 вересня 2008 року*).

с. Красне

КОВИРЬОВА Віра Яківна, народилася 1928 року в с. Красне, Конотопського району. Неосвічена. Працювала в колгоспі дояркою. Під час голодомору мешкала в с. Красне. Нині мешкає в смт. Дубов'язівка.

В 1932-1933 роках дуже голодували: маленькі діти лазили на дерева і їли бруньки та маленьких пташеняток.

Мій батько і мати померли під час голодомору. Багато людей вимирало. Вони лежали на вулицях, їх ніхто не ховав тому, що всі були знесилені і голодні. У людей пухли ноги, хворіли тифом, пропасницею. Обігрівали будинки стернею, бур'яном, соломою.

Їсти було нічого, тому їли собак та котів. Людей вивозили в колгосп, де вони отримували хоч якусь половину. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Олеся Папідзе 13 вересня 2008 року).

с. Підлипне

ЛУЧКО Євдокія Семенівна, народилася 1931 р. у с. Підлипне.

У 1932-1933 роках мені було три годи. Помню, я лежала на призьбі і просила хліба, а його не було.

Мати поїхала в Москву і привезла відтіль цілий мішок хліба – от тоді ми ожили. А в Москві чогось хліб був... Другий раз тоже їздила в Москву, стріла там якогось Роньку, і він поміг їй купити хліба. Чого хліба не було – не знаю, власть таке зробила. На городах не вспівало вирости, вже все поїли, ще осінь, а картошку з города вже всю поїли, ходили по хатах бригади, свої сільські, забирали все-все. Було горщик в піч поставиш із їжею, маленький, і то найдуть. Забирали все – і одержу, все-все, були голі, голодні.

Ходили по дворах, хоть і нечасто, но забирали чисто все. Ті, шо в колхозах були, тоже жили бідно, бо їм нічого не давали. Поля колгоспні охоранялися. Колосків брать неззя, бо тюрма. Поля вбірали і везли все на Москву.

Умерло багато людей, дуже багато, і по дорозі лежали. Закопували їх ті, хто ще був живий. Як кого познавали, то ховали на кладбищі, а як не знають хто, то копали ями, де попало і ховали. Як батьки померли, а діти оставалися, то і діти умірали – їх ніхто не брав, бо нічим було кормить. У баби Дончихи було троє дітей і всі померли, а чоловік її кинув, пошов блудом.

Їли цвіточки акації, калачики, як зацвітуть, порічки, агрус – все обривали і їли. Листя з дерев товкли і їли.

В городі тоже був голод. Їли горобців, галок. Я даже про людодство чула, шо банда така в городі була: із людей катлети робили і продавали, но це вже в 1946 году було, позже. Їх тоді власті половили, посудили і постріляли.

Зараз, конешно, в церкві померлих у голодовку споминають, я чула. А тоді і церкви не було – закрили, розвалили, переробили в клуб... Власть виновата в усьому. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Олена Базарна 14 вересня 2008 р.).

ПОГОРІЛИЙ Микола Миколайович, 1929 року народження, мешканець с. Підлипне.

У 1933 році мені було чотири роки, нас було п'ять чоловік сім'ї. Голод був, їсти нічого. У нас було вісім соток городу, а сім'я здорова, і податки здорові були.

Ті, що ходили по хатах, чужі з города, були одіті в кожанки і в хромові чоботи обуті. Забірали все – подушки, одіяла, одєжину. Ходили вони дньом – нікого не боялися. А як по кого приїхали вночі і забірали, то все вже, пропадала людина – ні слуху, ні духу. У 1933 году колхози тільки починалися, дак забірали туди все: і корів, і коней, і вози. А в кого дома комора ловка була – розібрали і тоже забірали в колхоз.

Усі ходили страшні, худі, діти з здоровими пузами і тоненькими ногами. Ми їли гнилу картоплю, бруньки з липи, листя, цвіт клеверу, цвіт акації. У мене батько охотник був, дак як настріляє горобців і галок, баба моя закидає їх у кип'яток, тоді вони без пір'я стають, баба порозрізує пуза, витяне кишки, а остачу тушки в чугун – і в піч тушити. А добрі такі були!

Колхозні поля охоранялися. Колосків собіраць не можна було. За один колосок давали год тюрми. У нас була коза, коз в соз не брали, хоть і налог за неї платили, дак вона ж нас і виручила.

Людей умірало дуже багато, помню, біля одного двору лежали мертві жінка з маленькою дитиною. Хоронили померлих на кладбіщі.

А у 1947 році я працював на заводі КПВРЗ, робили і вдень, і вночі. Ходили босі, голодні. І начальник, і робочий у драній одєжі ходили. Давали пайки потроху робочим. Голодували, та вже не так як у 30-ті. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка Олена Базарна 14 вересня 2008 р.).

ФУГЛЯ Петро Григорович, народився 6 січня 1925 року в селі Підлипне, де живе і понині.

Да, голодомор я помню, люди мерли, ну, як такого черезчур голоду не було. Давали пайки по скількись там грамів хліба, тоді ходили в колгосп, хто добровільно, а в основном заставляли, там давали поганенький обід. Їли і крапиву, і лободу, і цвіт липи.

Людей ховали в основном на кладбіщі, на роменському шляху, но бували случаї, що ховали і дома на городах. Тоді було так – кождий сам собі, ніхто нікому не помагав, вижить було трудноато.

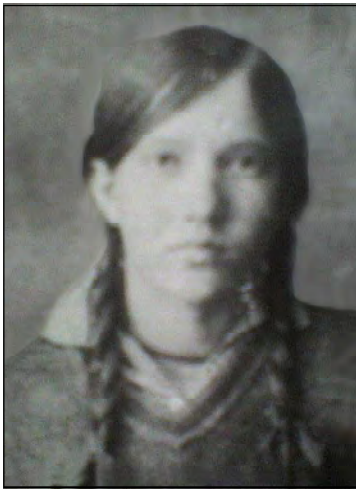
Я считаю в усьому винуваті комуністи. Ходили по дворах, забірали в людей врожаї. Усі ж свої, помню, голова ходив (вредний дуже), казали, що вони – власть, і указаніє поступило од вищих. Коней забірали, ні документів нічого ніхто не показував, а люди і не сопротівлялись, хто ж проти них піде, боялись.

Люди ховали їжу по ямах, викопаних в дворі, на городах закопували. В колгоспі колосків собіраць не розришали, поля охораняли, стояли високі вишки і їздив об'їждчик. А ще помню, куркулі жили, вони пекли хліб, а власті до них увірвались, розвалили піч і вигнали

с.Попівка

БОЛЯЧЕВЕЦЬ Марія Степанівна, 1927 р.нар., жителька с.Попівка, освіта середня, працювала бухгалтером. (На знімку).

Був день, коли вмерла моя подружка. Тоді їй іще і чотирьох років не сповнилось. То батько взяв та й поховав її в їхньому саду, що коло хати був. Воно отоді скрізь так було, що родичів усіх коло хати ховали, бо тягнуть на кладбіще трупи сил уже не було.

Окрім нас малих батькам треба було годувати сина моєї тьотки Віри – Миколу. Він прибіг до нас, коли тьотка з голоду вмерла. А от його малі брат і сестричка осталися там, коло своєї мамки. То вже, як вернувся додому дядько Михайло, то хлопець вже й захолов, а от дочка ще живе – нічка до матері тулилась. Но соседка баба Устина казала, що бачила, як дядько Михайло ніс до ями обох дітей. І Оксана дуже плакала.

Було ще й таке, що люди рідних дітей різали та борщі з них варили. Отак була у нас на вулиці тьотка, що її все Ольга Горпинова називали (може то хвамілія така, а мо просто по-вуличному так її називали, не знаю). Так от, до того вона вже од голоду з ума зошла, що узяла та й зарізала свого синочка меншого (йому годків зо два чи зо три було). Окрім того дитяти в неї ще двойко було: дочка і синок. Дак ото прибігла було до нас перелякана дочка Горпиновой та й каже, що її мамка дитя зарубала. По селу ця новість розлетілася бистро, і хтось із сусідів доложив про це в органи власті. Обдивились тоді усю ту хату і у погребі нашіли порубане і уже засолене тіло дитинки. Дали Ользі тоді строку десять годов. Помню, як вернулася вона после наказанія, то усе село на неї вовком дивилось. Потом вона, казали, в город перебралась і там, дожно, й умерла. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Юлія Ткаченко 12 вересня 2008 р.).

БАНЬКО Григорій Федорович, 1927 р.нар., житель с.Попівка, освіта неповна середня, працював столяром.

Батько мій був одним з перших в нашом селі, хто пишов на роботу в колхоз, но як побачив, шо там за господарювання, ришив пойти. Того, як начавсь голод, до нас проверки придирались сурово. Тоді у нас і стіни в сінях пообдирали і піл зірвали (отак клопотко вони їжу шукали). Перерили увесь двір, а один з провіряющих дав канхвет меншому мойому брату, щоб той сказав, де батько хліб ховає. Но Степан забрав канхвет і побіг мовчки в хату. Тоді провіряющий розозлився і застрелив нашого собаку.

Хліба в нас тоді зовсім не було. Годувала нас корова (поки була). Мати в городі міняла на молоко муку, добавляла усякого листя, цвіткы клевера і пекла коржі. Літом легше якось було. Ходили ми тоді в поле, собирали «калачики», лободу, разну траву, цвіткы, коріння. Любили ми тоді смоктать з медункы медок. Вкусно так було, солдко.

Осінню вже хуже нам було. Перебивалися з просяной і гречаной полови на сушені травкы, які успіли літом заховать. Ходили вечорами за село ловить мишей, жаб і їжиків. Важко було бігать за ними на худих перебитих ногах, но виходу не було. От, помню, як споймаеш було мишеня, задушиш його і біжиш додому семню обрадувати. Зварить отоді мамка юшку, і їмо її да наїдаємось.

Батько, помню, все старався нас нагодувати, а себе постоянно обділяв. Так ото й умер од недоїдання... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Юлія Ткаченко 12 вересня 2008 р.).

ПАНЧОШНА Парасковія Степанівна, 1925 р.нар., жителька с. Попівка, освіта неповна середня. (На знімку).

Хоч у тридцять третьому я мала була, но страхіття те помню і зараз.

Шоб спастись од голодної смерті їли ми все, шо можна було проковтнуть: оладкы з клевера, борщ із крапивы і лободы, картопляники з гнилых бульб, щавель, листкы липы... Подмогала мясна їжа. Ми із сестрами ходили ловить їжаків, ящірок, польовых миш, горобців, ворон і других птичок.

У нашом районі, як дожно і в других, були случаї людодства, того наш батько ніколи не пускав нас в одиночку на улицию виходить, бо нас могли поймать, вбить і з'їсти.

Було й таке, шо люди дуріли од недоїдання. Особенно часто це були діти. Отак, помню, розказував батько, пришовши од свого знакомого, шо його дочка зовсім здуріла. Вона

сиділа під піччю і жалісно просила: «Дядьку, одріжте мені пальця, я його з'їм, а то він не перекусується».

Усякого в ті года було, но хорошого мало... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Юлія Ткаченко 12 вересня 2008 р.).

ШКУЛІПА Марія Василівна, 1925 р.нар., жителька с.Попівка, неповна середня освіта.

Нас у сем'ї було п'ятерко: батько, мати і троє дітей. Но крім того жили з нами разом сусіди. Їх назвали куркулями і забрали усе до останньої крихточки, а ми пожаліли та й прийняли до себе.

Як нічого було їсти, ходили ми в кінець вулиці і рвали крапиву і лепеху. Собирали ще калачики, шукали жолуді і каштани, обдирали кору з верб, лип, дубків.

Якось я сиділа під двором, а по вулиці шов дядько пухлий-пухлий. То я спитала, одкуда він, то оказалось, що з Полтави. У них, казав, дуже велика голодовка, а у нас хоть трава як є, а в них там уся погоріла. Тоді я позвала мамку, вона дядьку винесла браги і вареної крапиви, а він поїв да й упав мертвий. Желудок, дожно, такої «радості» не витривав. Собрались тоді старі баби, поклали його на ґрунті і винесли у поле. Там викопали для дядька яму і похоронили, даже не знавши його ймення... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Юлія Ткаченко 12 вересня 2008 р.).

с.Фесівка

ПАВЛЮЧЕНКО Ніна Федорівна, народилася 1929 року в селі Фесівка Конотопського району. Закінчила чотири класи.

Я, Павлюченко Ніна Федорівна, 1929 року народження, проживала на той час у селі Фесівка. Мої батько і мати померли під час голодомору. Вони лежали на вулиці, їх ніхто не ховав тому, що всі були знесилені і голодні. У людей пухло все тіло, люди хворіли тифом, пропасницею. А будинки обігрівали стернею, соломою.

Їсти не було чого, тому їли собак та інших тварин. Людей вивозили в колгосп, де вони отримували хоч яке-небудь харчування. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Аліна Гусєва 24 вересня 2008 р.).

ГОЛУБ Іван Петрович, 1925 року народження. Уродженець с.Фесівка Конотопського району. Закінчив 4 класи. Працював робітником спиртового заводу. Під час голодомору проживав у с. Фесівка. Нині мешкає в смт. Дубов'язівка.

У 1933 році мені було 8 років. У нас забрали усю картоплю з ями. Тоді прийшли забрали буряки, і через те, що прийшли вдруге, ціпа-

ми побили все в хаті, посуд і вікна. Батька забрали в сільраду, де він і помер.

Було п'ятеро дітей, мати позатуляла вікна, чим могла. Але прийшли і викинули нас із хати. Було холодно, пішов сніг. Ми пішли жити по чужих людях, але господарі цих хат по черзі вмирали. Померла з голоду й мати. Чужі люди не дали нам померти, ділились їжею. Навесні їли щавель, зелень, дожили до картоплі. Так якось і вижили. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Олеся Папідзе 13 вересня 2008 року).

Краснопільський район

*Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у смт Краснопілля*

АДАМЕНКО Володимир Григорович, народився 1938 року у Кpаснопiллi, пiд час голодомору 1947-го року навчався у 2-му класi Кpаснопiльської школи.

Було дуже важко, мене мати посилая по хлiб, за яким приходилося ставати в очередь з вечора. Пам'ятаю, що хлiб привозили на конях у великих безтарках. Дiтям погиблих хлiб давали по талонах. Моя мати робила у столовiй поваром, де брала недоiдки хлiба i годувала всю сiм'ю. У нашому селi померло до п'яти чоловiк. (Зап. студентка фiлологiчного факультету Сумського державного педагогiчного унiверситету iм. А. С. Макаренка Оксана Турлаява 3 серпня 2008 p.).

СТРИЖАК Свiтлана Федорiвна, народилася у жовтнi 1938 роцi у селi Кpаснопiллiя, пiд час голодомору 1947-го року навчалася у 2-му класi Кpаснопiльської школи.

У моiй сiм'i нiхто не помер, ми тримали корову, мiняли молоко на хлiб. Люди на базар приходили з кружками, i мати з глечика наливала. У селах люди були пухлi, менi з налитими ногами доводилося пасти корову. Хлiба було мало, мати рвала кропиву i пекла глечики. Коли почав рости щавель i малi буряки, то нам було легше. Варенi буряки замiняли канфети.

У материнi куми було троє дiтей, вони носили з левади кiнський щавель, i їх мати тоже пекла глечики. Смертнiсть у селi була велика, бо померло аж п'ять чоловiк. (Зап. студентка фiлологiчного факультету Сумського державного педагогiчного унiверситету iм. А. С. Макаренка Оксана Турлаява 3 серпня 2008 p.).

ТУШНИЦЬКИЙ Йосип Михайлович, народився 2 квiтня 1941 року в селi Дубни Львiвського району Львiвської областi. У Кpаснопiльський район Сумської областi переїхав разом з батьками у 1945 роцi.

Коли начався голод, менi тодi було п'ять рокiв. Голоду, як великого, не було, бо ми приїхали зi Львова i у нас було велике хазяйство. Пам'ятаю, що моя мати пекла перепiчки, але з житньої муки i на вигляд вони були якiсь чорнi. Батько казав: "На дворi ходять пухлi люди", але я цього не мiг розумiти. Мене мати посилая по воду до колодязя, i викрутити цебро води було важко, бо сили майже не було. Їли щавленики, борщ з кропиви, завдяки цьому вижили.

Моя сiм'я осталася вся. Щодо смертей у Кpаснопiллi я не знаю. (Зап. студентка фiлологiчного факультету Сумського державного педагогiчного унiверситету iм. А. С. Макаренка Оксана Турлаява 3 серпня 2008 p.).

ПОГРІБНЯК Парасковія Христофорівна народилася в 1926 році в с. Бранцівка, освіта 5 класів. З 1942 по 1945 р. перебувала на примусових роботах в Німеччині. Після повернення додому і до пенсії працювала колгоспницею. В період голоду 1932- 1933 рр. була вдома в с. Бранцівка. (На знімку).

Я була свідком голодомору 1932- 1933 років. Мені було тоді 6 год. Відтак знаю про нього не з книжок і не з розповідей. Дитяча пам'ять зафіксувала страшну картину голодомору до дрібниць.

Спочатку були створені бригади активістів, їх ще називали в нашому селі «ударниками». До них залучали бідняків. Під виглядом того, що вроді куркулі ховали хліб і не здавали його государству, вони почали робити подвірні обходи і забирати збіжжя, багатьох господарів ударники повиганяли з хат, а самі повселялися в них зі своїми сім'ями. Начався суцільний грабунок людей серед білого дня. Забирали не тіки зерно, а й біб, квасолю, чечевицю. Дійшло до того, що почали відбирати навіть картошку, моркву, солені огірки. Почали брать з сундуків припасені про чорний день полотна, саморобне сукно, хустки.

Жили ми дружною сім'єю: батько, мати, менший брат Олексій 1929 р. народження, менша сестра Настя 1931 р. народження і я. До колективізації у нас було непогане господарство, біля якого ми справно порались. У нас був кінь, корова, свині, кури.

Я пам'ятаю, як літом 1932-го почти кожен день ішли дощі. Картошку нам приходилось копати по дощу, а сушити в хаті та в сараї. Та урожай ми зібрали непоганий – нам би на зиму вистачило.

У 1933-му у Бранцівці харківці пололи буряки. Моїй малій сестрі мати пошили фартух. Вранці вони одводили Настю і ставили її біля дороги, а сами ішли додому і дивились за нею у вікно. Мати навчили Настю держать фартух. Коли харківці ішли на роботу, то вони кидали в фартух і канфети, і печення, і хліб. А коли вони узнали, чого вона тут стоїть, то давали ще більше. А ми з Олексієм бігом все забирали.

Наша сім'я вижила тільки того, що у нас була корова. Нам її дав один дід. Корову, коня і курей держали в сінях. Корова була така малесенька, а молока давала по відру. Я ганяла її пасти. Пізніше корову забрали в сільсовет, бо ми не виконали плану. Мати ходили доїть і крали по літрі молока, а тоді розводили водою і давали нам. Змінився голова сільсовета – і корову отдали в Тростянець. Голова сказав, щоб ми ішли в Тростянець і попросили забрать корову назад. Мати з сусідкою ходили в Тростянець напішу і їм розрешили забрать. А дід, той що пас там корову, каже: «Заплати мені десятку». А у нас трошки грошей було дома, ще й молока продали, так і заплатили.

На Коханому продавали муку, а грошей у нас не було. Мати пішли в магазин попросить грошей. А продавець каже, що у нього за-

втра ревізія. Мати кажуть: «Якщо даси троячку, то нічого не позначиться, в мене діти умирають.» Мати плакали. Він зжалівся і витягнув п'ятьорку, і сказав: «Не отдавайте, ми вип'ємо по сто грам з хазяїном».

Коли мати привели корову, я кажу, щоб вони її скоріше подоїли. Мати відповідають, що її дід уже подоїв. Я взяла палку і погнала корову пасти, а мати пішли на Коханий по муку. Продавець зважив вісім кілограм на вісім рублів, а у мами було тільки п'ять. Він погодився і отдав послідню муку. Коли мати прийшли додому, то ми вже спали голодними. Вона подоїла корову і замісила галушок. Побудила нас і нагодувала, ще й на ранок осталося. Тоді вже ми почали жити: і молоко, і мука.

Також пам'ятаю, як забирали хліб, як ходили по хатах «бригади» з гострою палицею – «щупом», якою скрізь шпирхали - і в печі, і за грубою, і під лавою, і біля порога. Якщо в кого знайдуть приховане зерно, то його оголошували «ворогом народу» і засилали або до Сібіру, або в тюрму.

Заховав трохи зерна і наш батько. Він поклав його у буравок у печі. Батько заклали пшеницю досками, щоб не воняла димом. А як треба було пшениці, то зривали кирпичину і набирали. Також батько заховали картошку. Він викопав яму, засипав її картошкою, заслав досками, зверху засипав землею, затоптав і злив водою, що й «щупи» не пройшли. Так ударники у нас нічого і не найшли.

Один раз до нас додому прийшов ударник і просив «цяці» (грошей). Він узяв батька за петельки і кинув на долівку. Хоч і був голод, а батько був при силі. Він почав бити ударника в живіт, щоб не було видно синяків. Той більше й не приходив.

Коня і корову ми держали в сінях. Одного вечора батько з матір'ю випрягли коня, а сіни не замкнули. А за сіньми стояв якийсь чоловік. Уже було темно, і він заскочив у сіни, і хотів вивести коня. Батько спали у сінях, а у головах у нього була сокира. Коли батько заснув, той чоловік одв'язав коня і хотів одчинити двері. Батько прокинувся і думав, що це мати. Він кричав: «Це ти, Марусю?» А мати відповідають: «Я вже сплю.» Батько взяв сокиру і сірники. Він почав засвічувати сірники, а той чоловік намацав засув і втік.

Були такі сім'ї в Бранцівці, де вмерли всі. Особливо страшний голод був навесні 1933 р., коли люди були виснажені після зими, потрібно було землю обробляти, а сил не було і не було чим і сіяти.

Багато мерло людей, особливо дітей, влітку, коли почав дозрівати хліб. Голодні діти натирали зерна з незрілого колосся і їли його. Але їхні шлунки були настільки виснажені, що не могли перетравити таку їжу, і діти помирили в страшних муках.

Люди також рвали незрілі колоски і варили зерно, цим і рятувались. Але, якщо об'їждчик побачить, що хтось рве колоски на колгоспному полі, то міг забити до смерті.

У 1933-му померли почти всі родичі батька: мій дід Панас, баба Мелашка, тітка Мотря (їй було 15 років) та Дмитро (років 8). Їх по-

клали в рядно і десь закопали. Кожного дня їздила підвода по вулиці, збирала мертвих і відвозила на кладовище, де ховали часто по кілька чоловік в одній могилі. Не вистачало сили копати ями на кожного, так багато людей щодня помирало.

Були випадки й людожерства. Знаю, як жителька Краснопілля рубала своє мертве дитя і їла. На базарі можна було купити холодець, в якому находили дитські пальчики. Ось до чого доводить голод.

До сусідки баби Параски хотів пристать (жениться) один чоловік. У неї був син Іван з 1929 года. Він каже: «Давай уб'ємо Івана, зжаремо і з'їмо. Тоді я з тобою житиму». А баба каже: «Хай я умру та Іван, чим ми його з'їмо. Не нужен ти мені».

Страшні були часи, але такого голоду могло і не бути, якби влада цьому не сприяла. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Оксана Турлаєва 3 серпня 2008 р.).

ПОГРІБНЯК Анастасія Христофорівна, народилася в 1931 році в с. Бранцівка, освіта 3 класи, пенсіонерка, до пенсії працювала колгоспницею. В період голоду 1946-1947рр. була вдома в с. Бранцівка. (На фото).

Коли почався голод в 1946 году мені було 15 років. Я пам'ятаю, що того року батько не спахали на зиму города, і у нас був поганий урожай. У сусідів були гарні буряки і картошка. Весною нам нічим було садить города. І батько з Олексієм їздили зароблять картошку в Білорусію, щоб хоч було на посадку. В посадочній картошці ми обрізали «гузки», а остальне їли.

Батько з Германії привіз курточку, ми поміняли на картошку. У нас не було курей (нічим було годувать). Наша родичка дала нам сіреньку курочку, яка пізніше вивела 15-17 курчат.

Батько в 1947-му пішов на поле по жито на деруни. Його впіймав голова сільсовета на коні верхом. Батько злякався, думав, що це вже тюрма. А той сказав, що нікому нічого не скаже. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Оксана Турлаєва 3 серпня 2008 р.).

ГЕЙКО Марія Яківна, народилася у 1925 році, пенсіонерка, під час голодомору перебувала у с. Запсілля.

Крім мене в сім'ї було ще дві дитини: брат Володимир і сестра Віра. У 1932 році мені виповнилося 7 років, Вірі – 5, Володимиру – 2. Батько працював машиністом паровозу, а мати була дуже хворою, не працювала, виховувала нас. Біля нашої хати була городина і невеличкий садочок. А одразу ж за городом була копанка, в якій ми часто купалися.

Взагалі про той час я пам'ятаю мало, бо ще були дітьми і не мали турботи, що їсти. Та точно пам'ятаю, що був у нас садок, в якому завжди росли груші, черешні, яблука. Батько вже пізніше розповідав, що саме в часи перед голодомором приїжджали невідомі люди, які перевіряли всі наші запаси їжі. Вони навіть рахували кількість дерев, котрі росли у нас. Худоби в нас не було, бо були мої батьки звичайними робітниками.

Так розпочалися ті страшні роки. Мало що можу пригадати. Батькам нашим було нелегко. Щоб нас прогодувати, вони мабуть зробили все можливе і неможливе. Обшуки у нашому домі стали постійними, а дуже скоро у пас забрали майже весь запас картоплі, буряка, бобових та всіх харчів. Лише деяку невелику частину картоплі батько зміг заховати, він і викопав яму і склав її туди. І ми змогли протриматися деякий час. А потім наша мама не знала, що поставити на стіл, чим нас кормити. Тоді вона робила млинці, у які добавляла траву, ряску, гречану полову, запікала коріння лопухів, а також коріння рогозу, який ріс у копанці.

Не пам'ятаю яким чином, але одного разу батько роздобув торбинку проса, що було великим щастям для кожного. Тоді мама варила юшку. Мій брат і сестричка були дуже малими і майже нічого не розуміли. Та коли мама наша починала плакати, то ми також сідали біля неї і плакали. Знаю, що в той час померло багато родичів і знайомих. Але батьки нам цього не розповідали, приховували.

А потім померла наша мама. Ховати її не могли. Я навіть не пам'ятаю, як це було, а ми вижили. Важко було потім, таке пережили, то вже не страшно було. (Зап. студентка інститут філології СумДПУ ім. А. С. Макаренка Юлія Олейник у 2007 р.).

с.Осоївка

ЛЕВЧЕНКО Ганна Климівна, народилася 1926 р. в с. Осоївка, закінчила семирічну школу, працювала в колгоспі. Під час голодомору перебувала з родиною в селі.

Нам в 1932-33 роки нічого було їсти. Ми рвали щавель, кропиви, лободу, різні листки дерев. Інколи бабуса наказувала нарвати конюшину. Оце нащупаємо квіточок із конюшини, а потім товчемо їх.

Товкли дуже довго, та все-таки була якась їжа. Ми навіть обривали на липі квіточки і робили липові блинці. Пригадую, ходили на поле мерзлі буряки збирали. Прийдемо на поле, і хто скільки знайшов буряків, одразу біг додому. Прийдемо додому, намиємо буряків, сядемо, швиденько поїмо, щоб не прийшли злі люди і не забрали. Трудне було життя.

А які були дощі в 32-33рр.! Такі страшні, вода бігла згори від ферми на центральну дорогу. Мій брат ішов додому, не пам'ятаю звідки, води було так багато, і вона бігла дуже швидко, збила мого брата з ніг і понесла вниз до теперішньої контори. Внизу Михайла ледве перейняли. Дякувати Богові, він лишився живий.

Мій брат Михайло вирізав із дерева дуже красиві рамки. У мене залишилося лише дві, тому що майже всі рамки, які робив Михайло, носили в Росію міняти на які-небудь харчі. Бувало бабуся і мати наберуть тряпок, вишитих рушників, простирадл і несуть на Росію в Кондратівку, міняють на муку. А коли повертались, піднімуться на гору і гукають на допомогу, щоб допомогли нести, а ми ж їх виглядаємо. Принесемо додому і ждемо, поки хліба чи блинців напечуть. Їсти чекали, аж в животах усе верх дном переверталось, а нас було троє в сім'ї маленьких. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім.А.С.Макаренка Інна Біденко 7 вересня 2008 р.).

КОЧЕРЖЕНКО Ганна Гнатівна, народилася 1919 року в с. Осолівка. Отримала неповну середню освіту. Працювала в колгоспі. Під час голодомору проживала в селі разом з родиною.

В сім'ї нас було семеро: мати з батьком, я, троє сестер і брат. У роки голодомору вижили всі. Я народилася в 1919 році, тому голодомор застав мене в 13 років. Я бачила страшні речі. Приходили продзагони і забирали все, що бачили: їжу, одержу, різні речі. А ми у чому були, у тому і залишились, або залишилось те, що встигли заховати. Через кілька днів голод почав брати своє – люди голодували, пухли і вмирили на ходу.

А що ж їли? А їли те, що могли: дерли листя з дерев, покришимо дрібненько, додаємо води і муки, як десь ще нашкребемо, напечемо хліба чи оладів, і їли. А яка ж то була насолода їсти!

Підемо, нарвемо у ярку чи в лісі кінського щавлю, наваримо щось схоже на суп і їмо. Недалеко від хати була конюшня, коням також не було що їсти, і від того вони вмирили. Потім їх вивозили у яр, понабігають люди і почнуть відрізати, хто що може. Дехто їв сире м'ясо, а хто ніс додому родині.

Листя, яке ми їли влітку, здавалося нам таким смачним. А зимою, що їли зимою? Піде мати в Курщину, проміняє якийсь рушник, що залишився, принесе одну хлібину чи пригорщу пшона, заховає, а потім брала його по маленькій жменьці, наварить якоїсь юшки, і їли, які ж то були солодкі хвилини!

Ось такі були страшні голодні роки. Не дай Бог ще таке колись пережити. Таке й запеклішому ворогові не побажаєш. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Інна Біденко 7 вересня 2008 р.).

ІВЧЕНКО Олександра Гнатівна, народилася 1925 р. в с. Осоївка, отримала середню освіту, працювала секретарем сільської ради. Під час голодомору проживала в селі разом з своєю родиною.

В сім'ї нас було вісім душ: батько, мати, я, два старші брати, менша сестра. Я народилася 1925 року. Під час голоду мені було сім рочків, саме збиралася йти до школи.

Жити було дуже важко. Постійний голод був нестерпним. До школи ходили голодними, безсилі падали. Їли ми один бур'ян: калачики, білу акацію, з квітів липи пекли млинці. З забудьків варили суп. Пам'ятаю, як наша вчителька Олександра Оксентіївна почала сварити мого однокласника Сергієнка Єгора за те, що він вирвав у неї на городі ріпу. А ще пам'ятаю, як мама пішла на хутір Залізняка міняти новий платок, одіяло та скатертину. Повернутись повинна була наступного ранку. Але коли повернулася, батько був не живий. Взамін принесла лише дві цеберки картопляного лушпиння.

На той час лишилось нас четверо: мама, бабуся, я та сестра. Ми і вижили. Якось вийшла мама на подвір'я, а там сидить кума з обережком бур'яну, та й жує його. Мама запитала, де Нюня, її дочка, а вона й каже: «Та вона вже третій день лежить мертва на печі».

Голод все більше забирав людські життя. Ховали людей по кілька чоловік відразу, а взимку взагалі багатьох не ховали. Навесні почали збирати трупи – знаходили людські кістки. То було жахливе свідчення людодіства. Дуже тяжко це згадувати, це були страшні події. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Інна Біденко 7 вересня 2008 р.).

ПАТЮТЬКО Наталія Дмитрівна, народилася 1919 р. в с. Осоївка. Під час голодомору проживала в селі разом з родиною.

Коли мені було 13 років, почався голодомор 1932-1933 років. Нас в сім'ї було 9 чоловік. У 1932 році було важко жити на світі. Ми їли брагу, лип'яники, бруньки з клеверу і багато іншого. Але ту їжу з теперішньою не зрівняєш. Під час голодомору заболів, опух та вмер мій батько, а мати та ми залишилися самі. Коли помер батько, то його забрали і кинули в яму, де лежало багато мертвих та напівмертвих людей.

Нас лихо трохи минуло, тому що в нас нічого не забрали з їжі. Моє життя невдале, коли був голодомор мої ноги опухли та я заболіла. Але дякувати Богу, смерть мене не забрала. На жаль, три моїх

брати і сестра померло від голоду. Я вже точно й не пам'ятаю, скільки загинуло під час голодомору.

Ми їли все, що находили: дохлих коней, затірку. Про це страшне видовисько я, навіть, боюсь згадувати. Один рік голодомору був дуже дощовий. Не можна було навіть із хати вийти, так було мокро. Я не можу згадувати 1933 рік, щоб не плакати. Тому, що це не можна передати словами.

Теперішнє життя – це рай, а те, що було раніше – гірше пекла, якого не бачив світ, який живе сьогодні. Всі голодували, але кожен хотів вижити. Я була ще дівчиною, коли все почалося. Але я ще й побувала на війні – це також не мед їсти. Моє життя пройшло в муках і злиднях.

Тоді пам'ятаю, була чума на свиней. Свині дохли, їхнє сало та м'ясо було синє, але ми його їли, як теперішнє морозиво. Для нас дохлі свині – це було свято, від якого ми раділи.

Одного дня я вийшла з хати і побачила, що на дорогах лежали опухлі, сині, бліді люди. Я дуже злякалася. Прибігла додому і почала плакати, тому що не хотілося помирати такою смертю. Я дуже рада, що вижила під час цього страхіття. Зараз на світі живеться краще, легше, є, що їсти, пити. Я не бачила ні цукерок, ні морозива, ні ковбаси, нічого. Таке було у мене життя в 1932-1933 роках. Тож треба дякувати Богу за те, що він дав мені життя, яким я живу сьогодні.

Я вже дуже стара, мені 88 років, та ще й втратила зір уже давно. Мені зараз дуже тяжко. І добре все не можу згадати, бо пройшло багато часу з того моменту, який я пережила під час голодомору. Голодомор – яке страшне слово, яка страшна подія відбулася в 1932-33 роках мого життя. Я дуже рада за те, що хтось все таки згадує цей страшний рік, в якому я побувала і пережила його. На моїй душі смуток і печаль від того року, в якому я утратила своїх рідних. Не забувайте цей рік, який пережило багато людей, які страждали під час цього лиха. Те, що було – те було і його не змінити. Я хочу, щоб таке більше не повторилося, тому що під час того голодомору загинуло багато людей, дітей. І болісно згадувати про ті часи, які вже були раніше. Живіть і не скаржіться на життя... (Зап. студентка Філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Інна Біденко 7 вересня 2008 р.).

БОБИРЄВА Валентина Олександрівна, народилася 1940 р. в м. Харкові, під час голодомору 1946-47 рр. проживала в с. Осоївка.

Мені було тоді сім років, жилося трудно, не було чого їсти, їли різну їстівну траву: щавель, незабутьки, листки липи, на вишнях об'їдали клей. Літом ходила на жнива і допомагала мамі складати снопи, а вона складала копи, для того щоб отримати за день черпачок. Убуться було ні в що, одягу теж не було. Трудно було виживати,

но вижили.... (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Анна Бобирєва 13 вересня 2008 р.).

БОБИРЄВ Григорій Андрійович, 1930 р. нар., народився і мешкає в с. Осоївка.

У 1946 році прийшов голод. Тому малолітнім я пішов працювати прицепщиком на тракторі для того, щоб хоч якось протримати сім'ю. В сім'ї був я та мати, батько загинув на війні. Жити було дуже важко, адже після війни все розруйновано та ще й літня спека, що призвела до голоду. Їли ми і листя щавлю, і вишень. Багато людей у нашому селі попухло від голоду. Дуже було страшно і трагічне. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Анна Бобирєва 13 вересня 2008 р.).

ШЕВЦОВ Володимир Ілліч, 1933 р. нар., народився і мешкає в с. Осоївка.

У 1947 році ходив з товаришем по милостиню в с. Самоївка. Там нам дали картоплі. Поверталися додому, дуже захотілося їсти, і розпалили вогник з кори і трісок сосни. Пекли картошку, але вона не до кінця допеклася, і ми кругом пооб'їдали, а середину кинули в торбинку, понесли додому.

Також у селі була мельниця, я з сестрою ходив з торбинкою до мельниці, і сюди наїжджали люди з інших сел молоть зерно, і давали хто скільки міг, хто жменю, хто дві. У хаті було холодно, їздили по дрова в ліс на санках. Сім'я в нас була дуже велика: мати, я, два брати і сестра, батька не було, помер. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Анна Бобирєва 13 вересня 2008 р.).

КАЛЬЧЕНКО Лідія Григорівна, 1934 р. нар., народилась і мешкає в с. Осоївка.

Жилося трудно. Батькам майже не була потрібна. Бідувала. Ходила збирати сушені бур'яни, ходила пухла, ходила шукала картошку, їла лободяники. Їли зелену картошку, збирали гнилу, мерзлу картошку. Змивали з неї грязь, і пекли з неї лепьошки. Ходила по наймах за півкартошки. У наймах жилося трудно, вставала рано. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Анна Бобирєва 13 вересня 2008 р.).

ШУБІНА Раїса Олександрівна, 1940 р. нар., народилась в с. Осоївка.

У 1946 році літо було спекотне, тому у 1947 році прийшов голод. У сім'ї було троє дітей та мати з батьком. Голодувала, їла різні трави, ходила на поле збирати колоски, щоб хоч якось вижити, але за

цими колосками стежили об'єжчики, і біжиш від нього по стерні босими ногами з колосками, щоб не впіймав. Ходили босі, і одержі теплої не було. Трудно дуже було жити, багато людей померло. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Анна Бобирєва 13 вересня 2008 р.).

с. Проходи

ПАВЛІЧЕНКО Надія Федорівна, (в дівочтві **Грищенко**), народилася в с. Проходи у 1931 році, працювала різноробочою, під час голодомору знаходилась у с. Проходи. (На знімку).

Ну що я помню? Я помню що були трудні времена, потому що ми ходили собірать мерзлу картошку, собірали липу, листя з липи собірали. Потом у нас була бабушка – соседка, вона ходила у Росію. У Росії там давали хліб, і вона приносила нам отакі (малі) кусочки хліба, такого, що він уже такий, як би сказати, замусолений. Но ми йому були раді! Раді, потому що у нас не було чого їсти. Оце такі були трудні времна. Ну, благодаря тому, що тоді батько мій їздив у западну Україну, пиляв доски, і там договорився, і одвіз нас із братом у робітніки туди, у западну Україну. Я в западній Україні робила, ну, робітницею: коров доїла, коров пасла, серпом жала. Ну, що заставляли, те і робила. Навоз викидала, ну, я була підростком. Ще мала була. Тяжолa була робота. Ну давали хоч їсти. Я не робила за те, що шось мені платили, те, що хоть їсти давали, і це ми раді були.

Та тоді вже приїхали додому, я їхала поїздом назад сама. Брата оставила там, а сама їхала по ступеньках, на поїзді, між вагонами на тарелках, на тих, ну на платформах, там, де дерево було, ми на дереві сиділи, конечно трудно было, ну вижили.

І ще був один момент такий, що мене сусідка хотіла, ну, із'їсти, потому що був голодомор. І вона занесла мене в бур'ян. Я гуляла коло хати, а батько і мати у хаті, а я бігала там коло, вікно открыте було, і вони кинулись – нема. Мама вибігла: «Надя! Надя!» – нема. І батько: «Надя! Надя!» – нема. А батько тоді до тієї сусідки і каже: «Сашка, еслі ти мені не вернеш дитину, я тебе уб'ю». Він пойняв, що це вона, ага. Коли чують, ну, бігають, шукають, мама плаче, біга. А тоді ж ото пораскулачували все, пораскідане, коли чують, що я

плачу у бур'яні, в кропиву занесла мене, ну, хотіла мене з'їсти, ага, із'їсти. Оце так в 33-му.

(Зап. студентка інститут філології СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Ніконова у 2007 р.).

сmt Угроїди

АХТИРЦЕВА Марія Федорівна (в дівоцтві (**Круглякова**), 1939 р. нар., жителька селища Угроїди (хутір Окіп) Краснопільського району, де й перебувала під час голодомору 1946-47 рр.

Ну, як той сказать, жили ми вдвох із матір'ю. Весна дуже була трудна. Не було в нас нічого, через те, що був неврожай. Вродилась картошка, як горох завбільшки, а тоді цей горошок ще й украли (бо другим їсти, мабуть, хотілося дужче, ніж нам). Її було неможливо почистити. В чавунчик складали, пекли і їли з усим, нечищено.

Як стало молочко (розтелилась корова), не бідували, а житечко як налилося – зовсім стали багатіями.

Чесно скажу, у нашій сім'ї до крайності не доходило. А другі їли отаке: липові брунечки товкли, варили, пекли оладки, варили супчик з однієї кропиви. (Зап. учитель Хмелівської ЗОШ I-III ст. Ірина Іванівна Ахтирцева у 2007 р.).

Кролевецький район

*Пам'ятні знаки жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у с.Мутин, с.Тулиголова та с.Воронцове
Кролевецького р-ну*

ЄВДОКИМОВА Надія Трифонівна, 1922 р.нар., жителька с.Бистрик Кролевецького району.

На те время жила я в Кролевці. Крім мене було у нашій сім'ї ще трійко людей: мати з батьком да дід. В городі було ой як важко жити, бо ні в кого ж не було свого клаптя землі. Мати ходила в сусідське село, щоб поміняти якісь речі на їжу. Вимінювала все, да тікі приносила зовсім мало. Одни наши родичі даже на базар ходили і попрошайничали там хоть би кусочок засохший хлібця.

Дядько мій став худим, як трісочка, а тьотку од голоду рознесло. Кой-коли мати приносила трохи картошки, мила і варила юшку. Малим доставалось по отакесенькому кусочку картошки і по кружечці води.

Батька мого засудили. Робив він грузовщиком і раз ненарошно робочі розбили ящик з канфетами. За це, наведено, з одинацять чоловік получили по десять годов ссилки в Сибір... Тоді я в свої одинадцять найнялась нянькою до паничів. Сім'ї стало зовсім трудно.

Коли почало теплішати потрошку надворі – і старе, і мале – усі начали собирать остатки картошки з пришлого року на полях. Мерзлі картошини чистили да їли, а кой-хто добавляв щавельку і пік блинці. В таких злиднях не можна ж було вижити, а якось виживали... Хтось ставав худючим, а хтось розпухав.

Було так – сідали коло хати і ждали. А шо ждали? В селі було хоч трохи легше, а в городі зовсім важко... Самим важким був 1933 год... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Анна Ковбаса 18 вересня 2008 р. в с.Бистрик Кролевецького району).

с.Алтинівка

ПЛАВКО Любов Іллівна (в дівочтві **Карась**), 1936 р. нар., жителька с.Алтинівка. (На знімку).

Та як же не було голодомору? Для нас був! Для нас був! Було і в Терехову (село) ходила, під комуну, по гнилу картошку. А дядько головою (колгоспу) був в Тереховій. Каже: «Більше не ходи туда картошку собирать під комуну». Я несла, були на мені шкарбани обути, так застряла там у грязі у долині під комуную. В одному чоботі прийшла, а за іншим мати ходила. А картоплі не бросила туєї гнилої.

Як повела мене мати в хутор Шварків, так у них і картопля є і старе сало лежало на печі, а я його не бачила, та за ту торбу, кажу, чи гарбузи насобирали? А тьотка каже: «То сало, затовкувати». А у нас не було нічого. Нас же троє (дітей), батька ж немає (загинув на війні). А шо у нас у 47-му, немає нічого їсти. Так вона (мати) туди мене бросила свиней пасти, каже: «Попаси, пока може у нас дома

підиметься що-небудь». Окацію то-вкли, їли ми, нам ще давали соєвої муки, 5 кілограм получала мати. В окацію да тую муку, да з Коропу мати привезе жому картопляного, це навесні вона їздила 47-го. Таким, як ми, безбатченкам давали 72 рублів грошей, а шо тих 72 рублі. Спасало нас, шо корова в нас була. Молоко продам на станції, за 17 рублів, до-жно, десяток картошки купимо. Тоді кисіль варимо, через картопляну тертушку. Ввечері локшину варимо, че-рез бурячну тертушку, не очистивши. Лушпайки варили з картошки...

А сусіди бідно ж тоже жили. Були такі, шо і окацію їли і на стену дралися, і липовий світ і шо попало понаїдаються.

Пухли наче не ходили, бо зелень появилася, калачики їли, напо-добі трави... Тяжеле попереживали, не дай Бог його споминать. (Зап. директор Кролевецького музею Анатолій Карась 22 травня 2008 р. в с.Алтинівка).

МИХАЛКО Софія Василівна (в дівочтві **Которич**), 1934 р. нар., жителька с.Алтинівка. (На знімку).

Ходили по полю собирали гнилючки – картошку собирали гнилу. Несем, а воно по плечах тече. А тоді мати деруни пекла. Оце почи-стимо, мати вимочить у воді, качалкою пом'яла, пом'яла, і пече де-руни. І їли – з гнилої картошки, з вонючої. А шо було тоді їсти после войни? Ото ж гнилючки собирали і їли.

У войну немці корову у нас забра-ли, ще мимо двору вели, так я так пла-кала, а вона йде бідненька, заглянула на двір.

Шо попало їли. Щавель кінський м'яли, да їли. Доброго нічого не бачи-ли. Щас, конечно, пожить би, та вже здоров'я нема.

Ну як виживали? Тоді вже стало по-троху лучше, лучше. Стали стріються, скотину держали, пахали, заступами поле копали. Було заступами ідем, я тоді ще дівчина була, копаєм поля за-ступами. Тоді вже якось бики, коні по-явилися, под войну усе ж погібло. Мало шо осталось. (Зап. директор Кролевецького музею Анатолій Карась 19 серпня 2008 р. в с.Алтинівка).

ТУЛУБ Павло Андрійович, 1919 р.нар., житель с. Бистрик.

Я дуже ловко помню 1932 рік. Тоді мені було 13, а моїйменьшенькій сестрі Галці – 5. І вдень, і вночі нам хотілося їсти, а не було шо...

Раз сиділи ми в хаті, і Галя показує замурзаним пальцем на уса- того дядька з газетного портрета, що висів на стіні: «Хто це?» – питає. «То наш всесоюзний батько», – сказала мати. «А чого ж він нам хлібця не дає?» – захникала Галка. Мати одвернулась, щоб ми не запримітили її сльоз. Ну через минутку уже і улюбнулась. «Ось, – каже, – рогози начистимо, шпичаки з очерету є да й сольки трохи, ото й наїмось од пуза». Отак і кормилась тоді моя сім'я... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Анна Ковбаса 18 вересня 2008 р. в с.Бистрик Кролевецького району).

ГОРБАЧ Михайло Іванович, 1928 р. нар., житель с. Бистрик.

...Раз пошов я до свого товарища, а в них якраз шастала бригада активістов. Один з них найшов у печі горщик із пшоняною кашею. Він витяг його із печі, розбив на прямо долівці і почав розтирати кашу своїм чоботом. А діти попадали на долівку та й давай ту кашу їсти з-під чобота... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Анна Ковбаса 18 вересня 2008 р. в с.Бистрик Кролевецького району).

КОВБАСА Андрій Ігнатович, 1928 р. нар., житель с. Бистрик.

...Наконець-то дозріла пшениця, да на трудовень колгоспникам видали по 300 г зерна. Ми, діти, ходили в поле збирать колоскі. Це щиталося розкраданням соціалістичної собственности. Непонятно: колоски проростали, а ніхто не імев права їх збирать. Вартові ловили нарушателів, на якіх заводили судові дела... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Анна Ковбаса 18 вересня 2008 р. в с.Бистрик Кролевецького району).

с.Воргол

МОСКАЛЕНКО Катерина Онисимівна, 1930 р.нар., жителька с.Воргол.

Я народилася 28.11.1930 року в селі Воргол Сумської області. Крім мене в сім'ї були старший брат, три сестри, мама, тато, дідусь і бабуса. Усі дорослі працювали, дідусь був удома біля хазяйства, бабуса ходила на ланку. Жили ми середньо, влада нам і назву дала «середняки». Землі було 2 га, велика рогата худоба, свині, 2-3 курки. Сім'я завжди була дружньою, набожною. Молоді поважали старших. Слово батька було законом у сім'ї. Я не пам'ятаю, щоб хтось його не послухав.

Одного дня я побачила, як до нашого дворища прийшли люди. Вони вивели корову, половили курей і повкидали в мішки та забрали батька. От тоді і почалися наші біди. Помер дідусь, злягла бабуса. Пізніше забрали і вивезли теплий одяг, подушки, перини, зерно. Нас залишили голих і босих. Сестри пішли до Путивля на завод, брат поїхав на Донбас. Для нас почалися чорні дні, їсти хотілось весь час. Страшно стало виходити на вулицю, тільки й чути, що померли сусіди, померлі люди лежали в будинках, на дорогах, біля річок.

Я ще була малою, мені про ті страшні часи розповідали мама, тато. Нашу сім'ю обминуло горе, всі вижили, залишилися в сім'ї.

(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Вікторія Пучка 20 вересня 2008 р.).

с.Любитове

БЕНДЕРА Єлизавета Петрівна, 1929 р.нар., уродженка села Хижки Конотопського району Сумської області. На час голодомору проживала з сім'єю в селі Любитове Кролевецького р-ну.

Я не пам'ятаю роки голодомору, але про них мені розповідала моя мати. На той час ми проживали в селі Любитове Кролевецького р-ну.

У нас у хаті знайшли маленький пучечок картоплі, а чоловік, забравши, не кинув його на воза, а на очах у родини висипав увесь харч у туалет.

Люди їли все, що бачили, бо не було ніякої поживи. У моєї матері на голові була гулька з волосся, туди вона ховала муку. Коли приходила додому, то з тієї муки пекла нам маленького млинця.

У нас у родині ніхто не помер, хвала Богу, вижили. А от у сусідів померло аж чотири чоловіки.

Ховали де могли, на городах, на кладовищі ховати не було сили. Помирили, як комахи. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Аліна Гусева 24 вересня 2008 р.).

с.Мутин

МАЛИШЕВСЬКА Раїса Дмитрівна, 1940 р. нар., жителька с.Мутин.

Про голодомор 1932-1933 рр. мені розповідала моя бабуса. Урожай тоді був, аби людей не обіжали і не однімали в них, тоді б люди вижили. А так були зібрані банди своїх, сільських. І вони ходили по хатах, із двора в двір і вишукували, що де в кого є. У землі рились, у стріхах рились, на хаті в полові перетрушували, долівки довбали – усе шукали, де є зерно. Усі ховали, хто як міг.

Людей померло дуже багато. Сперва вони брали хліб, а тоді стали брати все: одягу, хустки, мед, квасолю, ну, що в кого є. Не мож-

на було врятуватись. Моя мати сама із Росоховатої, тут недалеко село, у них вимерло більше половини, залишилися мало-мальськи. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім.А.С. Макаренка Марина Самохвал у 2006 р.).

Лебединський район

*Пам'ятний знак
жертвам голодомору
1932-1933 рр.
у с.Малий Вистороп
Лебединського р-ну*

*Меморіал Скорботи
«Жертвам голодомору
1932-1933 рр.»
у м.Лебедин*

КЛЕЙМЬОНОВА Поліна Василівна, народилася 12 лютого 1928 року, жителька с.Бишкінь. (На знімку).

Я двадцять восьмого року. Прізвище та було Добридень, а тепер Клеймьонова. Хай йому цур! Переміняла, дурна!...

Нашо його оце все повертать? Конешно, люди погинули, їм допомогти надо, так ну а нам нашо оце таке? Оце другий голодомор вони роблять. Сімдесят год уже прошло, чи скіки, а вони його вспоминають!

Шо я пам'ятаю? Так. Чотири годи було мені. Я ходила в ясла. Ну, у яслах тоже ж було, скрізь же ж голод. Таке там, коржиків отаких спечуть овсяних, хліба не було в колгоспі.

Мати не хотіла записуваться в колгосп, та Зап.сь. А батько на роботі був, дома не був. Прийшов, мати розкажує. Каже, а, ну Зап.сь, тут і роби, а я не буду. Ну і він як-то, шо вербували в Севастополь домики там поправлять. Воно ж голод, їсти нічого. Так він ще не їхав, не вспів він поїхать, шо він тоже чуть не вмер. А продали послідне одіяло, так спасли його, а тоді вже піддержавсь і тоді вже не схотів помагать, та втік ото туди ще. А тоді ще схотілось на золоті приїски, так туди ще, і там трохи заробив, так і те проїв, чуть сам не пропав.

Ну і так, ото я в садік піду, чи хоч у ясла, мені дадуть там шо, там поїм, капнуть там супу якогось, а тоді дадуть коржиків, а я й не їм. А мати дома злягла з ногами, больна. Так я принесла їм отой коржик та сахарцю, такі пиляні кусочки давали. А брат уже зліг, на печі лежав. От він просе на пічі, каже: «Дай мені». А мати каже: «Та отдай». Ну, я отдала йому, так він ковтнув той сахарець, може й матері б його дала, сахарець той ковтнув, каже: «Дайте водички». Подали кружечку водички. Та й умер він. Уже тамочки, на пічі (плаче).

Ховали так: на вози кидали людей у тряпках, у яких там позоставались. Ні гробів не було тих, ніде нічого. А вже коней тут колгосп давав, шо везли, як дрова, на те кладбище.

Поховали вже його, а тоді вже шість год уже мати мені було, в нульовку стали приймать. То книжку нада купить, а їм ніколи і ні за шо. Робили ні за шо! Мати вже дома як-то долежувала..ага..так вони виженуть мене з садіку, а тоді ведуть гулять, а там той рівчак до річки такий іде зверху. Побродимо в тому рівчаку та нападуть вавки, та й вигонять із садіка із того, уже ж больний. А лічить кому? Погрібник у нас такий з дерева зроблений на погрібі, криша, то поки-

нуть мене на тому погрібнику, то я б'ю-б'ю п'ятами отакечки те бо-
лить, уже всі пальці отак понаривало. А хлопці тут були сусідські, та
й дратують. А то воно вже так було підспіло, вже гарбузи були. Ідуть
на роботу, їсти нема ніде нічого. Покинуть мені, спечуть гарбуза
половинку. То ж ті й хлопці – четверо дітей було, а мама сама на
роботу ходила, батька засудили. То вони прийдуть до мене і той га-
рбуз візьмуть. Ото голодна і той.

А тоді вже підростать стала, то вже йдуть на роботу, я то у ясла
мене зовсім не приймали...біжу слідом і кричу: «І мене возьміть, і
мене возьміть!» А куди ж на роботу? Поле, жарко. А там ото якоїсь
хоть похльобки варили, то може ж, думаю, заразом. Таке дєтство
прошло. Калачики ото такі ростуть, так я довбу та їм їх, поки вони
прийдуть з роботи. А тоді вже стало воно лучше уживаться. Заро-
били вони трохи, просом давали. Так шо ж, усього й не дали, стали
клопотатися, і землю тоді брали, де далеко була земля, та одібрана
була. А воно у нас не вродило. Ото ж тут пісок, і воно ж отака (пока-
зує маленьку) картошечка. Накопали на сімена, а воно ж трошки
було. І жито було в нас на городі, так ото змололи, та такий суп ва-
рили. Звариш, воно без хліба, таке, як вода. Мати, було, зваре ча-
вунчик, висипе мені, я похльобала. Дивиться-дивиться, осталося
трошки ж і їй, то вона каже: «Та на уже і це все, я сама собі ще зва-
рю». (Зап. студентка філологічного факультету Сумського держав-
ного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Наталія Чевгуз
6 серпня 2008 року в с.Бишкінь).

ІСАЄВА Віра Василівна, 1919 р. нар., жителька с. Бишкінь.
(На знімку).

Як по-первому, по-батьковому, в мене хвалилія Козаченко, а замужом Ісаїва. Родилася тут. Ну, я родилася в декабрі місяці 32-го року, от і счі-
тайте скільки мені годів було! Двана-
дцять років. Та шо ж я пам'ятаю? Ні-
чьо не пам'ятала! Знала, шо мати
водила за собою на буряки, щоб ку-
сочок хліба заробить або супу якого-
нібудь. А тоді вже як підросла, роби-
ла тоже в колгоспі, заміж вишла –
тоже в колгоспі. Ніде й не була. Ну,
прожить... не дуже-то хорошо про-
жили...

Тридцять третій дуже був труд-
ний. Ну а як же ви думаєте? Конєшно, шо трудний! Хорошо, шо з
матер'ю одна була, так виживала. Приходилось усього. А тоді вже
потроху-потроху дійде, діти почали вже робить кой-які, а кой-які ще
маленькі були. Ну ... дожила до оцих пір.

Люди помирали. Знаю, що в нас ото на нашій вулиці в одній сім'ї тільки було таке. А то більш... Умирати! Ну, ще ж я тоді мала була, чи я знала там, у кого вони вмірали?

А після війни, ну а чьо ж я не помню? В мене вже третя дитина була в 47 годі. Батько був, робив, заробляв... А в людей я не знаю, як було... Ну, конешно що важко було! А як ви думаєте? Думаєте легко? Троє дітей, нас двоє, мати була третя, отчим був у нас. А достаток? Який там був достаток? Ото і все! Шо я вам ще скажу? Вже після того не було голодовки!

А тоді всього приходилось їсти! І ото акації рвали та їли, і щавель кінський, і лободу, і картоху гнилу собирали та їли... Люди ходили на Псьол та собирали оті черепашки та їли! Но я їх не їла, не могла! *(Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Катерина Баликіна 6 серпня 2008 року в с.Бишкінь).*

ЛЕЩЕНКО Василь Михайлович, 1925 р. нар., житель с.Бишкінь. *(На знімку).*

Так, у нас дедушка мій умер із голоду. А батько і мати... отам за Сумами є село Рогізне, совхоз там був, там їсти давали. Туди забрали нас. А приїхали, вже діда не було. Вже вмер. Там я в школу ходив, в первий клас.

Кадали, і собак їли, і котів їли, но я не бачив цього. Я малий був. Но я бачив, як розкуркулювали. Бачив, як викидали із хати все, у кучі зложили. І пішли до батька до мого тоже розкуркулювать. Тоже повикидали все з хати! Ну, батько пішов, заяву поніс, що у колгосп подають. Прийняли в колгосп. Тоді все бросили і пішли! Така там система була. Заставляли в кол-

госп іти. Робили в тридцять третьом це спіціально.

Люди мерли... А коні і корови! Все їх звезли, зтягнули, ніхто не припас кормів! Все подохло! Нас ще в тридцять втором году голод не застав. Тоді порозділили на середняки, бідняки і куркулі. Ну, куркулів зразу розкуркулювали, а тих змушували, щоб у колгоспи йти. Через те і голод зробили. Урожай обнаковенний був. Там кажуть, що не вродило, не вродило! Обнаковенний урожай був. Ну, все забрали, все! Робили-робили, батько пішов получать – торбинку приніс. Год проробив, у торбинці приніс зерна. Ото і голод зробили через те. Не платили. *(Зап. студентка філологічного факультету Сум-*

ського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Катерина Баликіна 6 серпня 2008 року в с.Бишківь).

ОЛЬХОВИК Дмитро Іванович, 1925 р.нар., житель с.Бишківь.
(На знімку).

Дуже погані спогади! Умер дід, бабушка, тьотка умерла. А мати... нас було троє дітей... переїхали в пусту хату, там люди вимерли. Посусідськи... Так переїхали, щоб мати ходила... То принесе яку картошину, то ще шось на роботі. І ото гуси в нас були, годувать їх нічим було. Зерно надо. Так вони крила опускали і вми-
рали, а ми їх зарізали та їли. Ото ви-
жили. Вижило нас троє дітей: стар-
ша в мене сестра, тоді я, а тоді ще
брат. Ото так...

Дуже погано! Питались бур'яном всяким, то з акації. Всяке, що попа-
далось. А вже почали колоски поспі-
вать, жито, тоді колоски зрізали, обсмалювали їх на огні, і то вже
був корм. І вже-то нам полегшало.

Ну, що я могу сказать? Люди мерли, як мухи! Страшне... Оце отам у церкві був склад. Туди звозили все, що наодбїрали у людей. І оце наодбїрали у людей картошку, чи м'ясо, чи сало, чи ще шось, чи які продукти. І був завскладом. Він нам трошки був і родич. Но такий скупучий. Нічого в нього не випросиш. (Зап. студентка філологіч-
ного факультету Сумського державного педагогічного універси-
тету ім.А. С. Макаренка Катерина Баликіна 6 серпня 2008 року в
с.Бишківь).

**КУРИЛО Марія Петрівна, народилася 1925 року в селі Биш-
ківь Лебединського району.** (На знімку).

У садік оддавали, щоб там, може, хоч шось їсти дадуть, ну, а в садіку тоже таке, нічого не давали. А бать-
ко в мене наловили ворони, гольцва-
нків таких, приніс додому, мати на-
варила, був у мене ще брат з дев'ят-
надцятого року, і посїдали їсти, ба-
тько сидів-сидів, а тоді каже: «Кра!»,
кинув ложку, ми всі отак: чи їсти чи
не їсти, і сів поїхав на Донбас на за-
робітки. Одну упряжку сходив – стра-
шно показалось, і він приїхав, і гро-

шей, які там гроші, і на товарняку там якось приїхав, а тоді ж уже таке: на річці черепах ловили, вроді б не погане таке, що ж там. А люди їли і хрущів, і собак, і котів.

Там у погріб поліз один хлопець, він мені ще й родич, там його дід убив, і кажуть: «Ми його не найшли».

Врожай був нормальний, тут же такі прихвосні були, їх уже нема, вони ж старіші мене, що ходили, такі клуні були раніше, ото там молотили, снопи складали, і шукали, хто закопав, може, картоху, хто закопав, може, зерно якесь. Отакі ще були люди вредні. Їх ще називали активісти. Воно ще таке, що три класи, може, кончило, а підлизється до того. А так де що, ну, бур'ян, лобода була раніше, а тепер її мало де й найдеш, вона якась вкусна і добра. Ото було мати заставля: «Бери миску, іди рви». Рвали лободу, якийсь борщ варили. У нас корова була. Хто корову зарізав, то та сім'я померла. Поїли м'ясо, їли і сьогодні, і завтра. А у кого вона осталася, та й сьогодні там щось надоїться, та й завтра, то якесь телятко там. Ото так було жити трудно.

На роботу йшли. Мати було йде, кружку води, кружку молока закип'ятила, пішла на роботу, що там ізварять щось. Ото таке. Це в 33-му. Багато людей померло. Отак дивишся на санках хтось когось повіз, хто гробик зробив, а хто так повіз. Ховали на кладбіщі. Було мати каже, що оте померло, оте померло, а то в основному пухлі були люди, що вже вони не худі, а пухлі були; тоді вже, еслі йому дасть поїсти багато, він умре.

У колгосп іти заставляли насильно, брали корову, з наших комор оце зерносклад пороблено, такі були комори, туди хліб іссипали, багато ж хліба було. Ніхто нікого не питав, приїхали, розібрали. Були випадки, коли люди крали в колгоспі. А як судили! Це вже після війни, судили так, що поприходили і сліпі, і били дуже. Красти не можна було нічого: ні буряка, ні картошини; дуже строго нащот крадіжок.

А тоді після війни не було ж нічого, а чого його не було? Тому що все наложи великі, молоко здай, яйця здай, хліб здай, хоч у тебе є хліб чи нема, молоко маслом здавали, а нам сироватка ж та останеться. З кожної курки треба було здать 90 штук яєць, а інші – твої, а скільки ж їх там буде за год? Ну цей голод я уже знаю. Було йдем на роботу, була корова, в нас корова так і тяглася, а там, хто прийде, зварять же таку, помню дядько зварив і виставив палку, що вже ж на обід ідїть, ми приходим, а він і каже: «Ну, що ж, хоч бийте, хоч лайте, я поїв те, що зварив». Він так і вмер тоді. А варили що? Макуху, якусь там дерть, як ото є молоко, молока віллеш, а хто його там мастив? Чим?

Ну після війни воно, бачите, якось робилося, якось воно вверх ішло. І трудно було, корови спрягались, чотири корови і плуг – ораєм і в колхозі, і дома, таке ярмо робили. Лопаткою копали. Садили картоплю, соняшники. Тоді дядьки косили, тьотки в'язали, клали в копи і копи носили до скирди в ряднину, чи з мішка зроблена, чи з

чого вона, а дід там якийсь стоїть і командує, що класти, щоб же воно не посунулося. Ще ж і обід привезуть, за те ж і йшли. А так не можна було ні колосків збирати, такі були, що колоски як збирають, оце вже після усього збраного, прив'язували до коняки, за руку, за ногу, і ото коняка біжить, а він слідом...

А жила тут сім'я, а шо їсти? Їли все підряд: і траву їли всяку, і бур'ян їли всякий, животних їли, ну, і поїли вони якогось там дурману, корінь такий товстий був, білий. І плохо їм, повмирали, а ніхто ж нікого не лічив, нічого, а дитина осталася, може, воно менше їло, може, воно зовсім не їло, не вспіло, ну, і надо ж їх прибрати, закопати. Повезли ж закопувати того хазяїна й хазяйку, а те дитинча ходить... Вони його туди кидають, а той другий каже: «Що ж ви таке робите? Воно ще ж живе». «Та все одно воно вмере, а хто його буде годувати? Бери ти, годуй». Так і закидали.

Факт той, що воно було зроблене. Якби то так, ну, війна є війна, а то ж зробили нарошно. Було зроблено спеціально, все вивезли, все забрали, а тоді живи, як хочеш. Було батько робить-робить, приходиться, мені воно так упомки, та й каже матері: «Оце робив-робив, а нічого не платять, я їм ще і должен». А я думаю: як же ж так? Значить, робили за те, що йому там якусь похльобку варили. Ото і все. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Ксенія Косенко 7 серпня 2008 року в с.Бишкінь).

с.Лифине

МІЗЕНКО Микола Антонович, народився 1924 року на хуторі Лифине поблизу села Мала Ворожба Лебединського району. У 1941 році був мобілізований, навчався у військово-медичній школі. Після повернення із фронту переїхав до Сум, одружився. Працював у обласній лікарні. Пенсіонер, має дочку. (На знімку).

Мій батько, Антон Феоктистович, був листоношею. Мати, Галина Василівна, працювала по господарству і клопоту в неї було чимало: в родині бо було семеро дітей. Жили дружно, хоч і не в розкошах.

У 1932 р. почали брати хліб у господарів по всьому хутору. Якось приїхали й до нас. Привезли 6 підвід порожніх, бо знали, що батько мав зерно. Ще до революції йому належала ділянка землі, гектарів п'ять. Разом із братами старшими їздив за

хутір сіяти та косити. То вони й кричать: «Відчинняй комору!». Забрали все, не минули жодної засіки. А мати благає: «Оставьте хоч ді-

тям!». Та хіба ж послухають?! Взяли віник і вимели комору, ні зернинки не лишили.

І з того часу скрутно довелося. В усьому хуторі не було ніяких продуктів. Рятувалися від голоду хто як міг. Більшість місцевих ходили на роботу до комуни, організованої із робітників спиртзаводу, які ще в 20-х роках приїхали із Чернігівської області із власними кіньми. Вони різали та сушили торф, робили кагати, возили сирець на ратифікацію до Сум. Мешкали в кам'яних будинках, збудованих ще колишнім поміщиком. Спільно варили їсти, вели господарство, садили городину.

Як розпочався голод, хуторяни пішли до комуни працювати за продукти. Моя сестра, наприклад, сапала кукурудзу, зрідка брала і мене. А я малий ще був, то записувати не хотіли. Та побачив якось нас голова їхній (добрий був чоловік) і сказав: «Запишіть і його». То я сапав із дівчатами, а надвечір усипали всім галушок. Вдома і картоплі не було, то очі в мене аж розбігалися. Хто хотів принести і батькам чи сестрам, та не втримався і з'їв усе.

Із часом ставало все гірше. Навіть робочі почали голодувати. Хліб вивозили до Росії по продрозв'язці. А нам доводилось ходити в поле збирати гнилу картоплю, рвати кінський щавель та пекти гіркущі маторженики та перепічки із полину та ще бозна-яких трав. Розпочалася страшна моровиця, яка, здавалося, ніколи не закінчиться. Та все ж вижили. А як? І досі не знаю... (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Ганна Кобилякова 7 серпня 2008 року).

с. Ревки

ЗАПОРОЖЕЦЬ Марія Гаврилівна, народилася 1927 р. в с. Ревки Лебединського району. (На знімку).

У 1932-33 р.р. я ходила в колгоспні ясла, при яких був «патронат», де були сироти і бездомні. Помню, що у яслах нам давали по 50 грамів хліба на день і баландьорку – борщ з кропиви та картопляних лушпин. Хто з дітей міг, приносив з дому молоко, а хто ні, тому давали віяне молоко по півлітрі.

Моя сім'я складалась з п'яти чоловік – батька, матері, старшого брата, діда і мене. У 1933 році у жнива дід помер. Мати робила на полі і шила одяг для дітей «патронату», батько також робив на полі. Брат пас нашу корову, завдяки якій ми і вижили.

Помню, як їли бруньки з липи і листя з вишень. З кінського щавлю і лободи пекли блинці, ловили черепах, горобців – отак і виживали. Весною 33 року посадили картопляні лушпини – надіялись хоч на якийсь урожай, та нічого не сходило, ми туди, а лушпини уже хтось повидовбував з землі.

Вивозили трупи померлих спеціально виділеним возом на кладовище. Ховали людей без гробів в одній ямі.

Пам'ятаю один випадок – ішли ми у ясла, з нами був хлопчик Ванька Токар, він дійшов до магазину і сів на лавочку, сказав, що догоне. Ми прийшли у ясла, а він не прийшов. Кинулись няньки його шукати, а Ваня, як сів біля магазину, так і помер з голоду.

Казали, що лабази були повні зерна, та людям його не давали – кудись вивозили. Багато односельців ішли шукати порятунку до міста, та дороги, що вели до міста, в основному були заблоковані, то й помирали люди прямо на улицах.

Лихо тоді було! Боже, сохрани, яке лихо. Не було чого їсти. Люди пухли від голоду. Їли все, що можна було їсти: листя, коріння, гречану полову, їли черепах, дохлих котів і собак. Багато людей померло в селі. Їх ховали у виритих кілками ямах. Не питай, де труна, де могила. Ніхто нічого не питав. Людей, як собак, просто вкидали в ями. А то і ям нікому було копати. Загортали в ряднину і просто кидали в бур'яни. А бур'яни зростали такі високі, що страшно було ходити, щоб не наткнутися на мерця.

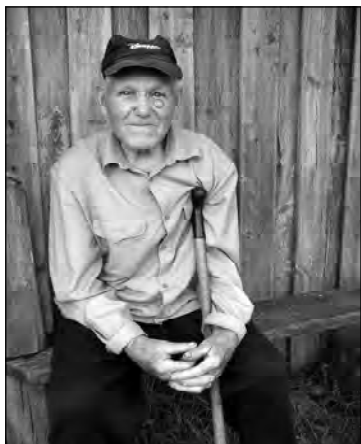
У 1947 році голод був значно менший, чим у 1932-33 р. р. У той час я працювала помічником бригадира у колгоспі «До нових перемог» Бишкінської сільської ради. Людям, які ходили на роботу, давали пайок (пів кілограма хліба, іноді давали мед). Тим, хто робив у полі, машиною возили їсти.

Якщо порівняти 47 р. з 33 р., то людей, померлих від голоду, було значно менше, в основному одинокі старики. Молодьож старалась вибиратися в город. Їздили на Західну Україну міняти особисті цінні речі на зерно. Виживали хто як може, я, наприклад, їздила в Лебедин продавала отрези матерії. *(Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Світлана Запорожець 28 липня 2008 року).*

с.Щетини

КОРЖ Іван Григорович, 1916 р.нар., житель с. Щетини.
(На знімку).

Багато з голоду померло в тридцять третьому. Я еслі б не втік на Донбас, сестра забрала мене, так і я пропав би, ох. А то в мене три брати пропало...померли, да. З голоду. Батько з голоду. Мати, правда, ні. Я, як з армії прийшов, так вона ще жива була. А тут Яків з голоду, Хведір з голоду, Дмитро з голоду, і жінки їхні померли в три-

дцять третьому. Так пішли по гриби, і там і дуба дали. Ну, тут от ще кой-які з голоду померли. Та багато їх померло, ну, я тож уже позабував. Война пройшла, так кой-шо вже позабував. Ну кой-кого точно помню: Ілля Щетина, Микола, син його з голоду, баба в його тож, Щетини Миколи жінка.

А рятувались грибами...а шо ж, тоді ні хліба не давали, нічого. То я й утік. Сестра забрала, так там хоч па-йок їй давали. Так жись пройшла в таком тяжелом состояннї. Хорошого не бачив я. Там батько умер, там бра-

ти померли, я остався. А шо як я остався? Голий, кажуть, босий, та й усе. От. А ще й Ковтуна Миколи батько й мати... А на Ревках там тож багато. Ото таке.

Воно ото Ревки, а оце Щетини називалось. Тут усі, і батько тут похований. Тоді й ховали так, укинули так... З голоду померло чоловік, навро, двінадцять. А там друге кладбіще єсть. Три кладбіща, хоч і хутір невеликий.

Тоді сімнадцять хат було тут. Ну, і у кожного ж сім'я, чоловік по п'ять, по шість було. Ото і у мене шість братів, і я – сьомий, двоє дівчат. Більше сотні на хуторі було, а померло чоловік до двадцяти тут, не менше. *(Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Наталя Чевгуз 6 серпня 2008 року в с.Щетини).*

Липоводолинський район

*Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у с.Бєсєво Липоводолинського р-ну*

КЛЕЦЬ Іван Іванович, *житель сmt. Липова Долина.*

Ховали хліб, де хто міг. Борошно опускали на дно колодязів. Закопували серед поля, заволочували, а місце засівали. Проте «буksiри» навіть там часто знаходили. Із дна глибокої ями викидалася глина, ось по рудій плямі на чорноземі і виявляли схованку.

Підводи «буksiрів» майже завжди супроводжував плач дітей і голосіння жінок. Під'їдуть було до школи і запрошують учнів п'ятих-шостих класів: «Поїхали, хлопці, куркулів розкуркулювати!». Завжди знаходилися такі, хто злавив на воза і допомагав виносити із хати добро. Разом із «буksiрами» працювали і морально деградовані представники сільської бідноти. Вони снували по хаті, вибираючи щось із одягу чи хатнього начиння. Не звертаючи уваги на тужіння, забирали собі те, на що накидали оком.

Від напасті не рятувало ніщо. Забравши «лишки», сім'ю виганяли із хати, вікна і двері забивали. Добре, як із часом передадуть все це комусь, а нерідко піде садиба на дрова.

А в цей час під самі куполи засипана зерном стояла на горі у Русанівці церква, ломилася від збіжжя державна зсипка. Повний хліба був сільський клуб. Але, мабуть, вказівка була дуже сувора, бо ніхто і жмені не отримав із цих запасів. Аж у липні, коли до нового врожаю залишилися лічені дні, особливо нужденним стали виділяти хліб у мінімальній кількості.

Всі із нетерпінням чекали жнив. Але природа, здавалося, теж відцуралася від нещасних людей. На зміну дощовій весні прийшло гниле літо. Селяни із надією поглядали на хліба. Ось вони вже половіють – можна буде косити.

Багато хто не витримував і йшов на поле різати колоски. Небезпечна це була затія. Об'їждчики легко ловили виснажених людей, їх чекала трагічна участь. Часто вже після жнив можна було бачити дітей, які вервечкою поспішали на поле. П'яти-шестирічні діти в супроводі старшого на два-три роки ішли збирати колоски на прибраному полі. Маленькими пальчиками зернину до зернини складали до малесеньких торбиночок. (*Зап. Микола Курочка у 2007 р.*).

СКОРОХОД Ніна Іванівна, *1928 р.нар., жителька сmt Липова Долина.* (На знімку).

Я 1932 року майже не помню, якось в пам'яті не відклалося. А от 1933 рік пам'ятаю на багато краще. Було тоді страшне горе. Бувало, ідеш по вулиці, то тут, то там лежать пухлі, голодні, ще живі люди. Вони просять їсти, а ти їм нічим не можеш допомогти.

Наша сім'я була велика: батько, мати, брат і нас три сестри. Були ми бідняками, землі не мали, тому розкуркулення нас обминуло. Люди в гімнастерках забрали деяке збіжжя, але залишили корову, яка й була деякий час нашою годувальницею. Але її досить скоро

прийшлося дорізати, тому що вона просила їсти, а де брати, як і самим не було чого! Пам'ятаю, який смачний був суп із м'ясцем, тільки не розуміла, чому мама плаче, насипаючи його. І плавали в супі тоненькі ниточки м'яся, так і Perezимували.

А як прийшла весна, то їли вже все, що було придатне в їжу. Мама пекла дуже добрі оладки з липового листа. Я знаю, дуже багато людей

помирали від того, що об'їдалися зеленню. Страшне лихо пережили ми в ті прокляті тридцять роки. Якщо нашу сім'ю голод, спасибі Богу, обійшов, то сусіди з обох сторін померли всю. Вони були середняками, мали землю, була корова, кінь, багато птиці. Їх розкуркулили, забрали все, з голоду вони і померли. Навіть могилки немає, всіх хоронили в одній ямі. А нашу сім'ю найстрашніше минуло, усі залишилися живі. Дай Боже, щоб усе було добре! (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Алла Хоменко 7 вересня 2008 р.).

ЯРОШКО Галина Василівна, народилася 1923р. в смт. Липова Долина.

Народилася я в 1923 році в Липовій Долині. У мами нас було троє: я, старший братик та меншенька сестричка. Тато помер ще у 1930 році від сильного болю в животі. Пам'ятається, як під час голодомору голі-босі лазили по вогкій землі, збираючи живих та мертвих черв'ячків, копали корінці, обдирали із них плівочку та їли. Нездолано наживали кропиву (якщо, звичайно, найдемо), сушили її і також споживали як їжу. Часто-густо бігали з місцевою діворою попід річкою Хорол у пошуках п'явок та пуголовок. Це для нас у той час було справжньою смакотою. Було, наловимо пуголовок, віднесемо матері, вона їх нам наварить, переверне повний чавун серед двору на землю – то там їх тільки й бачили: дівора швидко все поїсть.

Також пам'ятаю, у тодішніх наших сусідів у сім'ї було семеро дітей. З ними найбільше я й мала дружбу. Та всіх їх, на превеликий жаль, забрало на той світ у жахливі 1932-1933 роки. Ще й зараз пам'ятаю їхні страшні передсмертні вирази облич, опухлі ніжки та ручки.

Найбільша заслуга того, що я вижила, була моєї мами. Саме вона була готова на все, аби тільки ми мали що поспідати. Робила вона в колгоспі. Ранком іде на роботу і нас із собою нишком веде, адже там хоч заколоткою з дерки можна було посмакувати. Ставили великий казан, наливали в нього води і трошки підсипали мелених ошурків із зернових. Отак і харчувалися робочі й діти. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Алла Хоменко 7 вересня 2008 р.).

ЧИРВА Федір Іванович, народився 1923р. на хуторі Шатравині Липоводолинського району. Вища освіта. Під час голодомору навчався в Липоводолинській школі. (На знімку)

У часи голодомору моя сім'я складалася з п'яти чоловік: батько, мати і нас троє. Мені було тоді дев'ять років, тому події того часу пам'ятаю досить добре. Я навчався в Липоводолинській школі, де давали нам якийсь супчик на перерві між уроками. Так ми, дітки, виживали.

Дуже страшне було тоді. Ще в цей час люди потерпали і від холоду. Жили ми на хуторі Шатравини, це нашого району. Сім'я наша була бідняцькою. Корови, коня чи реманенту у нас не було. Батьки працювали у колгоспі. Їм, як і нам, їсти давали раз у день, так і вижили. Нам, дітлахам, їсти хотілося постійно, що де знайшли, те й укинули в шлунок. Дома їсти було нічого. Оті буксири забирали всю їжу, порпалися в закутках, як курка в зерні чи на огороді. А їсти все ж хочеться, от і харчувалися квітами, бур'янами, корінцями рослин...

Найбільше в роки страшного голоду в нашій сім'ї постраждала мати. Була вона, бідна, пухла від голоду, ледве переставляла ноги. Добре пам'ятаю страшний випадок: зайшли буксири до нас у хату, батько з матір'ю якраз збиралися в колгосп на роботу, стали вимагати, щоб батько здавав хліб. Ми плачемо, говоримо, що в нас немає, тоді вони вистрілили в стелю, крикнули нам, чому ж до цього часу ми живемо, і зібралися йти. А тут на столі побачили декілька колосків і почали забирати. Мати не віддає, плаче, так вони її кулаками відштовхнули. Стоїть, бідна, біля покуті, очі хусткою витирає, а ми обхопили її руками та тремтимо від страху. Батько нічого не міг вдіяти – влада ж.

Так морили голодом, що страждало все живе. Іще пам'ятаю, як вела жінка корову. Сама ледве ноги переставляла, і корова ледве йшла, а тоді упала. Господиня за нею, щоб підняти, та й лягла поряд. Жах!

Таке не повинно повторитися. Не дай Бог таке ще комусь переживати! Наша сім'я пережила голодомор, а скільки ж не вижило, скільки померло! (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Алла Хоменко 7 вересня 2008 р.).

с.Берестівка

ГРЕЧАНА Уляна Луківна, 1928 р.нар., жителька с.Берестівка.

Голод застав людей зненацька, їх вигонили з хат, забирали все збіжжя, буряки, картоплю. Найгірше поводитись із тими селянами,

які не хотіли іти в колгосп. А в нашій місцевості таких була більшість. Люди не хотіли віддавати зерно і робили все можливе і неможливе, щоб залишити його: змішували з половою, в надії, що такого брудного не заберуть, ховали, закопували у землю. Дехто не витримував, залишав рідну хату, викопував землянку де-небудь і жив, переховуючись від людей. У цей час багато людей тікали у місто, назад не повертався ніхто, їхня доля невідома й досі.

Наша сім'я не голодувала. Худо, бідно, але пухлі не ходили. І лише від червня не стало чого їсти. Та було вже літо. Викопували і їли молоду картоплю, завбільшки з гороб'яче яйце, всяку зелень.

Інколи мати ходила на базар у Липову Долину. Візьме щось з одягу, продасть та купить чого-небудь поїсти. Скільки радості було, коли могли поласувати посічені і відварені буряки. Їх смак залишився на все життя. Такі гіркі і неприємні... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Наталія Шматко у 2008 р.).

ЯРЕМЕНКО Ганна Ульянівна, 1926 р. нар., жителька с. Берестівка.

Кінець весни й початок літа 1933 року вже не були страшними. Можна було заробити шматок хліба в кооперативі, що існував поблизу. Сюди люди наймалися на польові роботи, за що отримували харчі. Але робочих місць не вистачало.

Я теж там працювала, сапувала молоді сходи моркви. За це отримувала мисочку кулішу. Одного разу дівчата, сівши їсти після роботи, знайшли зварену мишу. Та всім дуже хотілося їсти і від порції ніхто не відмовився. Після цього їли, запиваючи слізьми. А ще ми їли листя липи, кукіль. Млинці готували так: товкли качани з кукурудзи, цю масу просівали, потім обмішували з водою і пекли. Солі ні в кого не було. Та, незважаючи на голод, до масового знищення собак, котів не доходило... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Наталія Шматко у 2008 р.).

с. Кимличка

ГРИЦАЙ Меланія Семенівна, народилася 1917 року в селі Кимличка Липоводолинського району. (На знімку).

У сім'ї було шість чоловік: мати, батько, я, 2 сестри та брат. Під час голодомору у селі зробили карантин: людей не випускали та не впускали в село. Батько Семен ходив вночі за 70 кілометрів в інше село, щоб заробити якийсь шматок хліба. Він був дуже гарним майстром. Сім'я вижила завдяки батьку. Одного разу, повертаючись додому, він йшов полем і знайшов бурт мерзлої та гнилої картоплі. Кожного разу, коли повертався додому, він приносив торбинку цієї картоплі.

Це були дуже страшні часи. Діти були дуже слабкі, падали в канави та помирали. Були такі чутки, що в сім'ях їли дітей. Люди тікали із села хто-куди. Батько перевіз нашу сім'ю в інше село. Хатина була дуже хитка. Під стелю ставили стовпи, щоб не впав дах. В селі Кімличка залишився батьків брат, в якого було четверо дітей та дружина. За період голодомору померла вся сім'я. Живою лишилася лише дружина. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Наталія Шматко у 2008 р.).

с.Семенівка

ГРИЦАЙ Параска Ничипорівна, 1920 р. нар., жителька села Семенівка Липоводолинського району.

Наша сім'я жила не багато, проте й не бідували. Жили, як і всі прості селяни. На той час у мене, тринадцятирічної дівчинки, була мрія. Мені так хотілося носити червону косинку. Пройтися в ній селом, і щоб усі бачили, що я представник влади. Та 1933 року ця мрія розвіялась, як попил від вітру.

Сім'ями, родинами вимирали люди. Спустили вулиці. Лише сільвиконкомівці, уповноважені, «буксирні» комісії, як ті яструби, нищепорили по селу в пошуках чергової наживи.

Пригадую, як тільки почують люди, що йдуть «буксири» по вулиці, то щосили бігли до хати і надівали на себе скільки могли одягу (по дві, а той три сорочки, штанів, кофтин....) Знали, якщо не встигнемо одягти, то все буде відібране сільськими активістами.

Щоб зберегти зерно, батьки вирили у коморі глибоку яму (глибиною з колодязь), засипали туди зерно, накрили полотном, засипали землею, втрамбували, а долівку змазали глиною. Коли потрібно було – відривали яму, брали зерно і знову все робили, як було. Все це робилось вночі, щоб бодай хто не довідався.

Скрутно було, проте не у всіх зачерствіли душі. Одного разу я біля контори накрала грушок-дичок. Принесла їх матері. Вона трішки з'їла, а трішки понесла своїй подрузі Галі. Та одну грушку з'їла, а одну залишила братові.

Так як брат робив на току, то міг щось вкрати і принести додому: то гнилого буряка, то картоплі. І тоді мене відправляв до тітки, що жила в кінці вулиці, віднести хоч якого харчу. Сам ставав біля хвіртки і проводжав мене очима до самого двору, щоб хтось не відібрав.

Щодень ставало гірше й гірше з одягом, їжею.

Страшно і сумно згадувати про те бачене і пережите. Люди ходили пухлі, одне одного не впізнавали. Щоб якось вижити, варили і їли пацюків, мишей, шкури тварин, котів, собак, різну падаль, кору дерев, різний бур'ян... Та був випадок і людодійства. Син з невісткою вбили матір і харчувалися її м'ясом. Коли померли і самі, то в бочці були знайдені засолені рештки жінки. (Зап. Інна Матюшенко у 2007 р.).

СОЛЯНИК Оксана Федорівна, 1914 р. нар., жителька с. Семенівка Липоводолинського району.

Багато людей було поморено голодом. Росія вивезла весь хліб, картоплю і буряк. Навіть з погребів та схованок. Вживали ті сім'ї, в яких були корови. Коли забирали останнє брудне, засмічене зерно, люди говорили: «Залиште хоч це, з висівками!», а їм відповідали: «Это хлеб, его надо забрать!»

Їли все, що тільки можна, – листя дерев, бур'яни, навіть ставалися такі випадки, що голодомор доводив людей до божевілля. В ті часи померлих від голоду людей ніхто не хоронив, тому що їх було дуже багато, помирали цілими сім'ями. Труп померлих загортали в рядна і просто закопували, не вставляючи хрест і не дотримуючись обрядів поховання. Іноді тіла просто викидали в завалені погребі, колодязі. Коли весною на полях починали з'являтися колоски, зморені голодом люди, як лише могли добирались до полів, потім наїдались і помирали на місці.

В нашому селі жила жінка. Під час голодомору вона втратила всіх своїх дітей, а було їх у неї семеро. Так вона ходила по селу і збирала всіх дітей, яких зустрічала, приводила їх додому, говорила: «Це мої діти». Згодом всі стали її боятися. (Зап. учениця 11 класу Вікторія Грицай у 2007 році).

ПАРХОМЕНКО Дмитро Юхимович, 1926 р. нар., мешканець с. Семенівки Липоводолинського р-ну.

Яке страшне було врем'я. Я малий був, та мати розказувала, як їли листя з дерев, полову. Старша моя сестра, Устя, замужем була за Андрієм Вертієм. Жили вони не в селі, а на хуторі Бовкунове. Діток двоє в їх – Маруся і Люба. Жила сестра з чоловіком, дітьми і свекрухою, із зовицею-дівкою. Свекра як забрали, так ніхто його й не знав, де дівся. На примусових роботах десь і пропав.

Андрій, Устин чоловік, бачив, що пропадуть із голоду, то й пішов на сусідній хутір до знакового, Андрія Цюха, може десь їсти добыть. Та так і вмер там. Нашли його біля рівчака з водою, ледве ротом зівав, опух увесь. І молочка із ложечки люди давали – не допомогло, умер. Осталася Устя з дітками і свекрухою, ще Андрієва сестра, дівка років 19-ти. Їли полову гречану, ту що на стелю слали. Запарювали і їли всю зіму. Так і пережили.

Трудно весною стало, бо полова кончилась і зелені не було. Далі – листя із липи, із берестка їли. Почали пухнуть. Дорослі померли, самі дітки осталися. Марусі перший год був, а Любі – третій. А тут до їх прийшла Палажка, це сестра їхнього батька, Андрія. Сама не дуже здорова, десь підліток. Узялася вона дівчаток у село одвести до родичів. Далеко йти треба було. Та не довела. Люба, найменша, уже опухла. Її Палажка у житі оставила. Жито тоді якраз тільки молоком наливалось. А Марія, старшенька, прибилася до села. По родичах ходила, так що в кого було їсти, те й давали. І кізяки кінські їсти приходилося.

Як косили жито, тоді й найшли мертву Любочку у житі. Комашки й очі повиїдали. Жінки, що найшли її, поховали на тому хуторі. Марія живе й зараз. У Тбілісі зараз живе.

Люди мерли, як мухи. Не було кому і яму викопать на могилах. Самі своїх у садку ховали, без гробів, а так у землю, просто яму листям засиплять та й усе. Не дай Бог, яке було страшне. (Зап. Любов Дмитрівна Громико 24 листопада 2007 року).

Недригайлівський район

*Меморіальний комплекс жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у с.Хоружівка Недригайлівського р-ну*

БАКАН Єлизавета Борисівна, 1919 р. нар., жителька сmt Недригайлів.

У 1930-му батько вступив до колгоспу. Тоді у нас корову у колгосп забрали, а теличку оставили.

У 1932 р. ходили по хатах, забирали хліб. Батько закопав у кінці городу бочку із хлібом, і те знайшли. Ще й полотно забрали. А найменшенька, Галька (з 1926 р.) за вечерею й каже: «Мамо, а вони хоч капусти не заберуть?»

Товкли та їли листя з липи, ліщини, берестка, полову, просянку, а тоді молоко з'явилося. Теличка тільна була, молока не було, а забить жалько. А коли вже почали пухнуть з голоду, батько й каже: «Як не розтелиться, то завтра заб'ємо». Та таки вночі розтелилася, з'явилося молоко, а телятко забили, то так і вижили. Красти не ходили, бо чули, що, якщо хто візьме хоч колосок, – засудять, то й боялися.

Страшно було дивитися, як люди ходять пухлі від голоду або вмирають на ходу. Діти з 10 років ідуть на роботу, щоб отримати у колгоспі черпачок баланди. (*Зап. учитель української словесності Недригайлівської СЗОШ I-III ступенів Валентина Олексіївна Даниленко у 2007 р.*).

КУЛЬБАЧНА Олександра Олександрівна, 1914 р. нар., жителька сmt Недригайлів.

То були страшні часи. Не можу без сліз згадувати. Помер мій синочок, якому було тільки півтора роки. Два дні ми не могли його поховати, бо кладовище було на горі, а сил дійти туди не було. Спасибі добрим людям, помогли. Мій синочок був одним із останніх, кого поховали по Божому закону. Життя було і до того нестерпним, а після смерті сина перестало щось значити взагалі. Але допоміг вистояти чоловік і дочка.

1932-го року збирали покоси майже по зернинці. На зборах керівник колгоспу на трудодні нічого не давав, розповів про закон «п'яти колосків» та плани заготівлі хліба. За його словами, ми зрозуміли, що наше становище скоро погіршиться. Він наче ненароком випустив ключ від зерносховища і не помітив цього. Після зборів люди zostалися і вирішили сховати зерно. Працювали всі: і дорослі, і малі. Ховали, хто де міг. Коли приїхали загони, які мали вивезти хліб з колгоспу, то виявилось, що його немає. Але начальство колгоспу заявило, що хліб уже вивезено. Паперів не перевіряли, але так звані лишки у людей забрали. Та весною сталось лихо: кілька мішків зерна проросло. Коли наглядачі побачили, то без розслідування вбили керівника колгоспу і 10 помічників та бригадирів. Цю весну люди називали кривавою, а ту долину пшеничною. Бо й понині там росте пшениця, яку ніхто не витоптує і не жне.

Найважч було прогудуватися. Юшку варили з коріння і деревної

кори. Сушене листя та сіно було на вагу золота. Птахи були основним прожитком.

Весною і влітку було набагато легше.

Майже кожного дня хтось умирав. За ці два роки село спустіло більше, ніж за війну з германцями. Весною 1933 р. багато хто пішов світ за очі шукати кращої долі. Одні повернулися пізніше, інші - ні. Але одного дня в село наїхали переселенці і поселилися в покинутих оселях. Багатьох з них силою заставляли переїжджати в іншу місцевість. (Зап. учитель української словесності Недригайлівської СЗОШ I-III ступенів Валентина Олексіївна Даниленко у 2007 р.).

с.Гринівка

МАЛІЙ Ганна Порфирівна, 1923 року народження, що проживає у селі Гринівка Недригайлівського району.

Нас у сім'ї було семеро: четверо дітей, батько, мати і бабуса. Годувались під голод приблизно так: насіння соняшника, гарбузів ховали під підлогу, тобто викопували ямки, адже тоді була глиняна долівка, накривали жерстянками і знову накидали глини. Викидали із скринь одягу, насипали туди муки і закопували в погребі. Коли не було поблизу чужих людей, відкопували скриню, насипали муку у велику миску і швидко знов закопували. Пекли млинці або чорний-пречорний хліб. Та коли їсти вже не було зовсім нічого, батько кудись далеко ходив міняв одяг на кукурудзяну крупу. Коли повертався батько додому, діти сиділи і виглядали, мов пташенята, а він був дуже стомленим, і плечі були дуже порізані від мішків.

Я із своїми братами та сестричкою йшли збирати лист липи, але кругом були об'їждчики і проганяли, не давали навіть листя липи рвати.

Мати навесні померла, і залишились ми з батьком самі. Ходили вночі зрізали колоски на своїх полях, але нас проганяли із ниви. За колосок можна було угодить у тюрму.

Траплялися такі випадки, що десь пропадали малі діти, яких потім знаходили мертвими, або зовсім не могли знайти.

Село вимирало просто на очах. Люди ходили пухлі і не мали сили ховати померлих, тому трупи просто звозили в одну яму і засипали землею. На вулицях лежали мертві, котрих нікому було поховати.

У тридцять третьому році був урожай, який нікому було збирати. Цілі поля стояли чорні і осипалось зерно, яке вже нікому не було потрібне. (Зап. заступник директора із виховної роботи Козелянської ЗОШ I-III ступенів Олексій Петрович Забара і директор Недригайлівського краєзнавчого музею Іван Кирилович Абаровський у 2007 р.)

ТОКМАНЬ Марія Сергіївна, 1917 року народження, жителька с. Зелене Недригайлівського району.

Тоді в селі померла третя частина дітей. Єщенко Г. арештували за нелюдський вчинок. Він у 1933 році живцем укинув у могилу своїх чотирьох дітей, які були майже при смерті. Він зробив це того, що сусідка Клименко М. сказала йому, що його діти крали у неї часник. Вона попросила позбутися своїх дітей.

У родині Панченків п'ятеро членів родини померло з голоду, а двоє малих дітей чомусь самі залишилися вдома і, не маючи чого їсти, вони обгризали одне одному руки. (Зап. заступник директора із виховної роботи Козелянської ЗОШ I-III ступенів Олексій Петрович Забара і директор Недригайлівського краєзнавчого музею Іван Кирилович Абаровський у 2007 р.).

с. Іваниця

ДЕРИЗЕМЛЯ Євдокія Степанівна, 1920 року народження, жителька с. Іваниця Недригайлівського району.

У нас у сім'ї було шестеро дітей. На той час ми жили одноосібно. Ходила в Іваницьку початкову школу у латаній спідничці, у батьковому піджаку, штанів не було, вдягали чулочки, мотузками підв'язані, на ноги взували шкряьоби.

Коли почалася колективізація, мені виповнилося десять років. На той час у господарстві батька було двоє коней, корова, свині, вівці, кури. Була кінна машина, віялка, сікарня, плуги, борони, троє саней, віз і дроги. Із будівель були клуня, комора. Коли почалася колективізація, у сім'ї відібрали все. Заяву у колгосп писали примусово, як не напишеш – висилали на Соловки. Сім'я мала вісімдесят десятин землі, сіяли зернові культури, а решту засівали цукровим буряком на здачу Тернівському цукровому заводу. Зібрали врожай зерна, а коли закінчили молотити, приїхала червона валка і забрала все до зернини. І землю теж відібрали.

А потім почалася голодовка. Їсти не було чого. Була корівка і та ялова, не давала і каплі молочка. Харчувалися кінським щавлем, листям липи, берестка. Обривали, сушили і пекли з них галети. Із скрині міняли все, що було, на хліб, усе були проміняли, не було у що навіть вдягтися. По селу ходила така приказка:

Мати й батько в созі,

Діти лазять по дорозі.

Нема хліба й сала

Радянська власть забрала.

Начали всі пухнуть. Менші два моїх брати померли від голоду. Я стала сохнути, а сестри-близнючки – напухли ноги і почала виділя-

тися із них рідина. Щоб вижити, ходили на колгоспні поля збирати потайки суху картоплю, колоски на полі, пекли з них коржики.

В той час по селу лежало багато мертвих людей. Не зважаючи на голод, людей заставляли підписуватись на позику. Батько підписав позику, а для того, щоб заплатити її, сім'я змушена була продати корову, залишитись без грошей, хліба, молока. (*Зап. заступник директора із виховної роботи Козелянської ЗОШ I-III ступенів Олексій Петрович Забара і директор Недригайлівського краєзнавчого музею Іван Кирилович Абаровський у 2007 р.*).

с. Коровинці

ХОМЕНКО Микола Матвійович, 1924 року народження, житель с. Коровинці Недригайлівського району.

Ми проживали сім'єю в сім чоловік: батько, мати, батькова сестра і четверо дітей. Батькова сестра не пережила голоду, померла. А ми вижили, але їли лободу, гич, листя з берестка. Кукургузяні стебла рубали, сушили і товкли в ступі: з такої мукички пекли млинці. Їли також коріння лопуха, споришу.

Я був уже опух від голоду, коли мене найняв господар пасти вівці. За це мені давали чашку молока і шматочок хліба. А ще, коли господар не бачив, підсовувався під вівцю і смоктав молоко. Так і вижив. (*Зап. заступник директора із виховної роботи Козелянської ЗОШ I-III ступенів Олексій Петрович Забара і директор Недригайлівського краєзнавчого музею Іван Кирилович Абаровський у 2007 р.*).

с. Кулішівка

ПОНОЧОВНА Олександра Михайлівна, 1925 року народження, житель с. Кулішівка Недригайлівського району.

Щоосені Сталін вимагав від колгоспників дедалі більше хліба, м'яса, молока, овочів. Усе менше залишилося сім'ям на зиму. По селах їздили спеціальні загони, як їх потім називали «ударники» і забирали все, що залишилося у селян. Люди ховали, що могли і де могли: по ямах, криницях, на горищах, під долівку чи пол ховали, у полях десяь закопували. Та збирачі знаходили скрізь.

У нашій хаті «ударники» з'явилися несподівано. Сім'я саме лагодилася обідать, у печі стояв горщик з мукою на майбутню зиму, але забрали і те, з горщиком. Нас у сім'ї було п'ятеро: дві сестри і брат, батько й мати. Батько їздив міняти усе, що залишилось, на зерно. Міняли сережки, хрести, рублі – усе, що було, міняли на хліб. Коли вже не залишилось нічого, наша родина була приречена: ходили збирати цвіт липи, конюшини, лист кінського щавля. Усе це просушували, потім терли і пекли пампушки, калачики. Збирали усе, що можна було їсти.

Батько збирався йти купувати корову. На шляху у нього вкрали гроші, і він повернувся з нічим. Мати ходила садити грядки, за які у день можна було заробити стакан муки. Муку колотили з водою і отримували баланду, якою вечеряли і снідали.

У батька був брат, який жив у цьому ж селі за кілометр. У нього було п'ятеро дітей. Часто люди чули, як малі лежали на порозі і просили їсти. Наш батько домовився із односельцями, що братиме у них молоко. Хоча молока брав небагато, часто ділив навпіл: для своєї родини і родини брата. Так і спасав і свою, і братову родину. До голодомору батько працював у колгоспі, мати теж там.

Наставала весна, з'являлася молода травичка, молоде житце, яке сходило з лишку зернин, котрі залишилися.

Померлих було багато. Ми, малими, було біжимо на гору, а там везуть цілу підводу мертвих. Поскидають на воза, підвезуть до могилки, викопають велику яму і скинуть усіх кучею. Вимирали вулицями, хуторами. Неподалік нашого села є невелике, схоже на хути-рець село. Там zostалися одиниці. (Зап. заступник директора із виховної роботи Козелянської ЗОШ I-III ступенів Олексій Петрович Забара і директор Недригайлівського краєзнавчого музею Іван Кирилович Абаровський у 2007 р.).

с. Томашівка

НЕЛИН Марія Сидорівна, 1922 року народження, жителька села Томашівка Недригайлівського району.

У сім'ї налічувалось десять чоловік: батько, мати і восьмеро дітей. Сім'я була заможною, мали більше 25-ти десятин землі, був свій млин, дві комори, клуня, хлів, на той час цегляний льох. В господарстві мали корову, дві пари коней, свиней, птицю. Мали весь господарський реманент: косарки, молотарки, плуги.

Під час колективізації сім'ю розкуркулили. Батька і старшого сина вислали в Мурманськ, звідти вони не повернулися. Нас вигнали з хати, на подвір'ї був створений радгосп «Піонер». Після цього переїхали в Томашівку, жили в родичів, ходили по наймах. Дітей до школи не приймали, на роботу в колгосп не брали. Під час 1932-1933 років померло двоє дітей. Їли кору дерев, квітки конюшини, сушили, потім м'яли і пекли млинчики. Влітку збирали ягоди, гриби. За рахунок цього вижили. (Зап. заступник директора із виховної роботи Козелянської ЗОШ I-III ступенів Олексій Петрович Забара і директор Недригайлівського краєзнавчого музею Іван Кирилович Абаровський у 2007 р.).

ЮЩЕНКО Варвара Тимофіївна, 1918 року народження, жителька с. Хоружівка Недригайлівського району. (На знімку).

Дуже добре пам'ятаю ті роки, та як таке страхіття можна забути! Нашій сім'ї вдалося вижити під час голоду, так як мали корову, яка давала багато молока. Молоко пили самі, а також давали родичам і сусідам. А хліб пекли такий: з сушеного листя липи робили муку, в яку додавали трохи розтертого зерна і підливали молока. Таке тісто випікали в печі. Випечений хліб на колір був зелено-коричневий, та й на смак був гіркий, але що вдієш – доводилося їсти.

Бригади активістів ходили по селянських хатах і «викачували» зерно. У нас у печі мати замазала над грубою мішечок зерна, але прийшли ак-

тивісти із залізними гострими палицями, які називалися «щупами», штирхали їх скрізь: у долівку, у грубу, в піч, доки не знайшли ту торбинку із зерном. Як не плакала мати, як не молила, та забрали і те зерно. Але батько восени у великій діжці закопав зерно у садку, прикидав те місце травой і листям – так те зерно не знайшли. Ним по весні і засіяли ниву.

Багато сімей померло від голоду, багато ходило пухлих – страшно згадати. Бачила чужу жінку, яка зранку ходила просила їсти, а під вечір вже мертвою лежала біля дороги – великий розпухлий живіт і пухлі ноги, шкіра на яких полопалася. Ще одну таку жінку бачила пізніш на вулиці, вона лежала під деревом.

Багато людей в Хоружівці вимирали сім'ями. Найчастіше спочатку помирала мати, так як вона намагалася все віддати дітям. А потім, коли діти залишалися самі, то, не маючи їжі, помирали і вони. Влада нічим не допомагала голодуючим, а навпаки – забирала останнє.

Комсомольці і активісти виносили з селянських хат останню зернину. Зима 1932-1933 року була найстрашнішою. Найбільше людей померло саме тієї страшної зими, як від голоду, так і від холоду, тому що були виснажені голодом люди і не мали змоги заготовити дров.

Багатші люди, які мали щось продати, ішли в Ромни, там були так звані «торсіни» – магазини, де можна було обміняти хліб на золото, коштовності чи інші цінні речі. Але таких людей було дуже мало.

Коли прийшла весна 1933 року, і з'явилася зелень, стало дещо

легше. Почали дозрівати зернові, люди їли недозрілі колоски, але їхні шлунки, які були виснажені, не могли перетравлювати таку грубу їжу, і багато людей, а особливо дітей, померло від цього, в страшних муках.

Траплялися випадки людодства, про це чула від людей, але з етичних міркувань не хочу називати тих, адже в селі зараз живуть їхні онуки. На вулиці Ваньківка жила мати з дітьми. Це було взимку. Мати померла з голоду, а малолітні діти з відчаю і голоду, а можливо від холоду, затьмарився розум, – з'їли свою матір. Сусіди знайшли кістки і голову з довгими косами. Ще чула про один випадок, також у Хоружівці, коли матері потьмарився від голоду розум, і вона зварила свою дитину, меншого хлопчика, щоб нагодувати старших. Мати і старші діти вижили після голоду, але потім виїхали з Хоружівки невідомо куди, і ніхто про них більше не чув.

Намагаючись врятуватися від голоду, люди їли собак, котів, щурів, ворон. Добре знаю про долю однієї комсомолки-активістки, яка активно займалася розкуркуленням селян та пошуками прихованого зерна. Вона померла нещодавно, але помирала довгою і страшною смертю, мабуть, маючи великі гріхи перед Богом. (Зап. заступник директора із виховної роботи Козелянської ЗОШ І-ІІІ ступенів Олексій Петрович Забара і директор Недригайлівського краєзнавчого музею Іван Кирилович Абаровський).

ПЕТЛЮВАНА Анастасія Михайлівна, народилася в 1919 році в Сумській обл. Недригайлівського р-н. с. Хоружівка. На роки голодомору проживала в селі Хоружівка, працювала в колгоспі. (На знімку).

Ходили люди із кантори по хатах і відбирали у людей останнє зерно. Діти народжувалися, але дуже мало. Під час голоду моя мати їздила в Путивль, міняла одяг на хліб, муку. У Путивлі паром переїжджав через річку, раптом порвався цеп – люди дуже злякалися і моя мати думала, що потоне, та все ж врятувалася.

Приходили звичайно люди і з інших сіл в пошуках їжі, але їм мало хто міг допомогти тому, що самі потерпали від великого голоду.

Хоронили всіх підряд. По вулиці їздила підвода і забидала усіх мертвих. В той час усім було байдуже, хто саме то був. Звичайно хоронили лю-

дей і з інших сіл. Здебільшого хоронили на кладовищі, але де саме, не пам'ятаю.

На той час село було велике і густозаселене. У нас сім'я була невелика: я, мати, дід, сестра. Батько помер ще в 1930 році. В нашій сім'ї з голоду не вмер ніхто. Була в нас корова, так і вижили на молоці. Хтозна чи вижили б ми, якби не було корови. (Зап. Інна Сергіївна Дорофєєва у 2007 р.).

ГОЛУБ Ганна Петрівна, народилася в 1920 році в с. Хоружівка Недригайлівського р-ну. На роки голодомору проживала в селі Хоружівка. Вона була сиротою: батько й мати померли ще до голоду. (На знімку).

Все життя прожила з чужими, вони ходили на роботу в колгосп на ферму, а я була малою і залишалася завжди дома. Пам'ятаю, хоронили померлих рідні або сусіди людей на кладовищі та в садах.

У роки голодомору мерло дуже багато людей: їсти було нічого і діти зовсім не народжувались. Люди з нашого села їздили по інших селах, обмінювали одягу на їжу.

Людей з інших сіл заходило дуже багато, але мало хто давав їм що-небудь. Ходила по нашій вулиці одна жінка, просила їсти, дійшла вона до кінця вулиці та й упала нежива. По-

хоронили цю жінку наші сусіди в садку. (Зап. Інна Сергіївна Дорофєєва у 2007 р.).

БУДЯК Уляна Антонівна, народилася 19 березня 1921 р. в селі Хоружівка Недригайлівського р-ну.

До цього страшного 1932 року у людей було всього вдосталь. Люди обробляли землю, зерна було у всіх побачено, мололи на дерть, муку. Одним словом, жилося добре.

І ось почався цей страшний голодомор. Почали вмирати люди, цілі сім'ї людей від голоду і холоду.

В них відібрали все до останньої ниточки. Нікого не минула ця лиха доля. Люди, жителі цього ж села, яких раніше добре всі знали, адже жили в одному селі, почали ходити по хатах і відбирати у мирного селянства все їстівне і неїстівне. У них були ціпки, якими штирхали під долівку, в інші місця, де можна було сховати хоч щось. Знайшовши, все забирали. Щось забирали собі, а решту везли своєму начальству.

Їли цвіт з акації, листя липи. З кожним днем з'являлося все більше і більше пухлих людей, дуже хотілося їсти, голод призводив людей до найжахливіших вчинків. Зросла кількість крадіжок.

Недалеко від ставка Хусь жила сім'я Ворони: Мусій Ворона, його дружина Ганна, дочки Явдоха, Одарка і син Андрій, якому на той час було 17 років. І ось почали балакати люди, що Андрій у колгоспі вкрав лоша, яке тільки-но народилося. Хлопець побивався за свою сім'ю, тому приніс лоша додому. Вдома порізали лоша на частини і поставили варитися м'ясо. Але й тут біда не обминула, сторож бачив, що Андрій вкрав лоша і заявив. Вранці до них прийшли із начальства і побачили, що в каstrулях вариться багато м'яса, а в одній із каstrуль голова лоша. Що ж, м'ясо все забрали. Приїхала міліція, зв'язали Андрієві руки і повели. Шлях їхній пролягав через криницю. Андрієві вдалося вирватись, і, вирвавшись, він побіг до криниці, хотів втопитися, тому що знав наперед, яка його чекає доля. Але здійснити самогубство не вдалося, його догнали і після цього дуже побили, втопитись не дали. Його ніхто вже не бачив і ніхто не знає, яка його доля спіткала

Ще була сім'я, яка повністю вимерла. По вуличному їх прозивали Школишини. Мати Одарка і троє синів: Павло, Василь, Михайло. Дуже ця сім'я голодувала, і от одного разу хтось із людей пішов до них перевірити, щось довго їх не видно було, і побачили, що Одарка лежить на полу мертва, один хлопець на порозі, інший серед хати. Третій теж на порозі, і всі мертві. Що ж їх поховали і не лишилося й сліду після їхньої сім'ї. Це не єдина сім'я, в якій вимерли люди. (Зап. Інна Сергіївна Дорофєєва у 2007 р.).

ДОВБНЯ Ксенія Павлівна, народилася в 1921 році в с. Хоружівка Недригайлівського р-ну. На роки голодомору проживала в селі Хоружівка. (На знімку).

Говорили, що в Хоружівці під час голоду увесь клуб був засипаний зерном. На мою думку, голод був штучним. Зерна того, що було в клубі, вистачило б для всього села, але влада пильно охороняла його, і простим селянам не було туди доступу. В Курманах також уся комора була засипана зерном, але туди також людям доступу не було. Той рік був урожайним, а голод зробили, щоб знищити українців. Під час голоду діти не народжувалися, бо їсти було нічого, і люди були знесилені.

Нас було четверо. Під час голоду не вмер ніхто. Мати їздила в кацапщину, міняла одяг на муку або хліб. Брат спасався від голоду пас корову у лісника. Мати ходила просила по хатах. Я також пасла сусідських корів. По-сусідські жили бездітні чоловік і жінка, держали корову. Я її пасла. Та жінка щодня виносила мені окраєць хліба. Чухрали листя, сушили і пекли галети.

Під час голоду ходило дуже багато людей по хатах просило їсти. Здебільшого приходили діти, просили їсти. Якось прийшов один хлопчик, сім'я його вмерла, а батько покинув їх і вижив.

Розповідали люди, що на Веньківці була жінка, яка ловила дітей і їла.

Та все одно у неї всі діти вимерли. Залишилася лише одна дівчинка, яка мала зв'язок з бандою. А хтось на неї заявив в міліцію, і її забрали. (Зап. Інна Сергіївна Дорофєєва у 2007 р.).

АВРАМЕНКО Іван Дмитрович, народився 1918 р. в селі Хоружівка Недригайлівського району. (На знімку).

Під час голодомору дуже багато людей у пошуках їжі часто переходили у інші села. Було різне. Дехто повертався, а дехто і на дорозі помирав. Дуже багато односельчан померли в цей період.

У Хоружівку приходили люди із сусідніх сіл, траплялося, що приходили і з міст. Їх було багато. Приходили у пошуках їжі. Людей із інших сіл, які помирали, тут хоронили наші сільські люди. Точних місць не знаю.

Із тих хто пережив голодомор знаю лише Рудько Пелагею Митрофанівну, яка живе за адресою с.Хоружівка, вул.Герівка.

Добре пам'ятаю ті страшні часи. У 32 році був неврожай, але незважаючи на це, все зерно кудись забрали. Ходили по хатах і забирали все: худобу, рештки торішнього зерна, картоплю, одним словом, все забирали, а нам не лишали нічого.

Під час голоду мати моя померла, а я врятувався, бо пас корів. Там мене і годували. У мене були два брати і сестра, які теж вижили. У нас було трохи пашні, яку ми драли на драчку. Так і вижили. Мішали листя. Смажили млинці з потертого листя клена чи липи. Їли все, що потрапляло на очі. (Зап. Інна Сергіївна Дорофєєва у 2007 р.).

БУДЯК Оришка Хомівна, народилася у 1914 р. в с. Хоружівка Недригайлівського р-ну. У період голоду жила на хуторі Хусь. (На знімку).

Про той час лишилися лише страшні спогади, які не зітреш з пам'яті. Я бачила багато мертвих людей, які померли з голоду. Моя сусідка втратила трьох дітей. Одного дня вони сиділи на призьбі і там померли. Це була страшна картина. Заховали їх у дворі під вишнею.

В моїй сім'ї був малий хлопчик, через це нам дали 8 кг. борошна, так ми натремо бурячка, листячка сухо-го туди намнемо і це їли, туди ще вкинеш мукички жменьку, над тим і жили.

Інші односельці ходили в другі села, наймалися деякі на якусь роботу за кусок хліба чи кружку молока. Діти ходили попід дворами просили їсти, деякі прямо падали на вулиці і вже не вставали. І до нас в село приходило багато голодних.

Під час голоду ходили по хатах і забирали все: картоплю, хліб, зерно, все до крихти. Де хто заховав що-не-

будь: чи то картоплю, чи буряк і це і їли. В нас була гарна корівка-годувальниця, завдяки якій ми і вижили, самі пили молоко і людям давали.

Не дай, Боже, повторитися цьому горю. (Зап. Інна Сергіївна Дорофєєва у 2007 р.).

с.Червона Слобода

ЗАГОРУЛЬКО Ганна Михайлівна, 1929 р. нар., жителька с. Червона Слобода Недригайлівського р-ну. (На знімку).

Про голод 1932 – 1933 рр. знаю ось що. У мене була старша сестра Віра, я її не помню, про це говорила мама. А менший брат Ваня народився уже тоді, як не було чого їсти. Прожив 2 місяці і помер, бо й мати була голодна, не було чим годувати. А я якось вижила.

Батько, Горпинченко Михайло Олексійович, щоб допомогти вижити сім'ї, взяв якісь речі, одяг і повіз продавати в Росію. Заробивши так грошей, зашив їх до шапки. Їхав поїздом, якось виглянув з вікна, і картуз чи шапку знесло вітром. Батько був змушений стрибати на ходу з поїзда. І він, мабуть, щось поодбивав всередині. Бо чітко помню, хоч і мала

була, що лежав він на печі, у хаті було холодно, і харкався кров'ю. А одного разу я через нього перелазила і наступила, так він так довго стогнав. Чи привіз він той картуз із грішми – не знаю.

У такому стані він вирішив поїхати до Недригайлова, заробити грошей. Комусь дров порубати, комусь город скопати. А добірався пішки – хто тоді їздив, тим паче підвозив? Звідти він уже не приїхав, там і похований. Поки мати добралась до нього, його, кажуть, уже сховали.

Труну, з якою їздили по батька, привезли назад. Згодом у ній сховали аж трьох сусідських жінок, бо трун не було з чого робити. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Світлана Гоженко у 2008 р.).

ОСІННЯ Оксана Микитівна, 1914 р.нар., жителька с. Червона Слобода Недригайлівського р-ну. (На знімку).

Про голод пам'ятаю все. Я в сім'ї була вже доросла. Вдома у нас вибрали все: хліб до зернинки, крупи. У глечики знайдуть і те заберуть. Грошей за роботу не платили, купувать не було за що.

У нас у сім'ї дві менші сестри померли, а я старша так листки жувала.

Парубки, мужики помирали. Страшно було... У сусідів батько, мати, дочка з двома дітками – всі-всі померли з голоду. Тяжко згадувать.

У інших сусідів був хлопчик, вийшов на вулицю, вхопив курча, що ходило, розірвав і сирим став їсти. І помер.

Сім'я мого чоловіка пережила голод легше. Вони приховали десь небагато зерна і потроху їли.

Хай ніхто не знає таких бід, такого горя! (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Світлана Гоженко у 2008 р.).

КОСТЕНКО Дмитро Захарович, 1928 р.нар., житель с. Червона Слобода Недригайлівського р-ну. (На знімку).

Нас у сім'ї було шестеро, я – найменший. Брати казали, що і я був дуже пухлий. Їли гнилу картоплю, рвали листки з берестка – так виживали.

У сусідів хлопець, такий як я, помер з голоду. Мати з колосків жита натерла зерняток і поставила, щоб підсохло, а він добрався, наївся і помер.

Пам'ятається, що якісь хлопці, не знаю, як прізвище, на вигоні паслися, їли траву, стоячи на колінах і померли.

Були такі випадки, коли їли дітей. Ходили слухи, що у баби Гапки Звадиної зарізали дитину, дівчину 16-ти років. Ганна Хролова

була свідком того, як вони її витягували.

Раїса Матвіївна (прізвище не пам'ятаю) зарізала свого сина, з'їла. Ми стояли на дорозі на Овечому і чули, як про це розказували, що він (син) був справний, і його зарізали, щоб було що їсти.

Ходили в Чернишеве Липоводолінського району у поле по гнилу картошку. Там були бурти. Їх сторожували. Час від часу обстрілювали.

Ми прийшли з жінками пішки, а Голодна Марія Іванівна з возочком, і вона насмілилася вихватити картоплі. І її підстрілили в ногу. Ми її поклали на возочок – і тікати.

Люди мерли на ходу. Хоронили без трун, у рядно замотають – і в яму, глибиною з півметра. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Світлана Гоженко у 2008 р.).

БУЦАН Марія Мефодіївна, 1927 р.нар., жителька с. Червона Слобода Недригайлівського р-ну Сумської обл.

Про голод пам'ятаю мало, бо була ще мала. Проте знаю, що від голоду помер батько Чабаненко Мефодій, а нас у матері осталося троє: я і старші сестра і брат. Пам'ятаю, як батько перед смертю просив шматочок «чистого» хліба. Бо хліба тоді не було, а пекли лепьошки з трави. А батько прийшов з війни, і була в нього хвороба цинга. Їсти не можна було. І йому дуже хотілось хліба. Пам'ятаю, що батько був пухлий.

Мати на піч сховала мішок зерна і нас, дітей, послала, щоб ми лягли на той мішок і сховали його. Так прийшли ті, що забрали все, скинули нас із мішка і забрали той мішок.

У старшої сестри ноги були пухлі, а тоді полопались, що шрами осталися і до старості. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Світлана Гоженко у 2008 р.).

с.Юхти

ХОМЕНКО Катерина Купріянівна, народилася 4 грудня 1926 року в селі Юхти Недригайлівського району. (На знімку).

Мені на той час було майже шість років, але ці страшні роки я добре запам'ятала. Пам'ятаю, як з братами та сестрами ходила й шукала їжу. Влітку, наприклад, раділи різним ягодам, які тільки знаходили. Восени задовольнялися знайденими грибами. Але найтяжче було зимою, бо все було вкрите снігом. Пам'ятаю, що була в нас корова, але її вже також ми не мали чим годувати, та й самі сиділи голодні. Тато з мамою вирішили зарізати корову. Для них це

було непросто, адже вона вже стільки років підтримувала їх своїм молоком. Я дуже добре пам'ятаю той день, коли мама приготувала м'ясні котлети, які, можна сказати, врятували мою меншу сестричку Оксану від смерті. Ми з'їли лише малу частину, а решту тато розділив і закопав у різних місцях. Тоді була зима, і м'ясо добре зберігалось. Ми їли мало, і тому нам вистачило м'яса на два місяці.

Мама ходила до своєї сестри, і та дала їй цілий мішок картоплі, бо розуміла, що мамі потрібно чимось годувати своїх дітей. Так ми пережили зиму, а далі було вже трохи легше.

Перебивалися тим, що можна було їсти, і таки вижили.

Багато померло. І взагалі, спустіло село за ці два жакливі роки.

Під голодомор 1947 року наша сім'я жила вже в селі Скрипалі Роменського району. Мені було 20 років. Тато наш загинув у останній рік війни. Мама також померла, а я залишилася за головну в родині, бо старшого брата також вбили на війні.

Пам'ятаю, як збирали на полі колосочки, які залишилися після комбайнерів. Потім ми молотили їх і пекли хліб. Звичайно ж, цей хліб був не дуже смачним, але допомагав нам вижити. А ще одного разу трапилося таке: моя найменша сестра Віра пішла рвати лободу та цвіт конюшини на млинці. Вона нарвала цілу торбинку лободи. Додому йшла полем поміж житом. Віра вирвала декілька колосочків і сіла вибирати з них зернята, бо дуже хотіла їсти. Вона почула людські голоси, підвела голову і побачила, що там ходять чоловік і жінка. Це були активісти, тобто ті, хто забирав у людей усе. Вони побачили Віру і почали за нею гнатися. Вона прибігла додому, зашпинула хату і заховалася. А ці люди почали стукати у двері й вікна, аж поки я не прибігла до хати з городу. Я почала кричати на них за те, що вони налякали мою сестру. Але вони вимагали, щоб моя сестра повернула торбинку з нарваними колосками. Я винесла торбинку і коли вони побачили, що в ній була лобода, розвернулися і пішли ні з чим.

Ті часи були дуже жорстокими і люди були такими ж. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А.С.Макаренка Маргарита Коваленко у 2008 р.).

ЯКИМЕНКО Євдокія Іванівна, 1920 р. нар., жителька села Якименки Недригайлівського району.

То були дуже важкі роки. Мені було тоді дванадцять років. У нас сім'ї було п'ять чоловік. Вижили ми всі, хоч таке було рідко. Жили ми з батьком, матерею, троє дітей: я, сестра і брат. Дуже бідували. Ходили рвати квіточки з конюшини, листя липи, лободи там, кропиви; потім, знач, сушили, м'яли і пекли коржики. Але багато було таких селян, що були змушені їсти собак, котів, крис, дохлих коней, навіть траплялися такі випадки, як людодство.

Одного разу нам'яли квасолі і їли всі сімнею, а я не могла її їсти, хоч і голодна була, кажу, що в мене шлунок такого не приймає, а коли настала ніч, то всім стало погано, отруїлися, а я біля них цілу ніч бігала, рятувала.

Батько ходив у Путивль, в Конотоп, міняти хустки та полотно на картоплю, пшоно, борошно. А мені ж хусток було жалю, так мати кажуть: «Не жалій, доню, ми купимо багато хусток, якби тільки лишитись живими!» А одного разу я вкрала дома таку красиву хустку, обв'язалась нею і втекла, але все рівно забрали в мене ту хустку, і батько виміняв на неї житньої муки. Мати напекли коржиків, але багато їсти не давала, і досі пам'ятаю, як в мене забирали коржик, бо шлунки були голодні, щоб не померли.

Сім'ям, які мали корів, було легше виживати. А в нас була коро-ва, але її забрали у тридцять другому. Як ото тоді приказували: «Ми вже їли лободу. Нема хліба, нема сала – комсомолія забрала».

Але у нашої бабусі була корівчинка, то вона інколи давала молока. Так і залишилися живі. Та такого вже пережили, я такого набачилась!

Було ідем з бабусею, так багато людей померлих від голоду лежить і на полях, і на кладовищах, і в ровах лежали. Один так запам'ятався: понад дорогою у канаві лежав, а черви уже і очі повиїдали. Чесно скажу, що мені не дуже хочеться згадувати ті страшні часи. (Зап. заступник директора із виховної роботи Козелянської ЗОШ I-III ступенів Олексій Петрович Забара і директор Недригайлівського краєзнавчого музею Іван Кирилович Абаровський у 2007 р.)

Охтирський район

110

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

*Пам'ятні знаки жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у с.Грунь та с.Кардашівка Охтирського р-ну*

МИКИТЕНКО Параска Луківна, народилася в 1922 році в селі Грунь. Під час голодомору 1932-1933рр. була в Груні.

В господарстві у нас було порося. Батько його зарізав і склав у діжку, засипавши сіллю. На ранок прийшли якісь люди і почали все перевертати в хаті. Батько взяв свої сорочки і дитячий одяг, вкинув у діжку і почав лити туди воду, загадуючи матері, щоб прала. Чоловіки нічого не запідозрили і пішли. Завдяки батьковій винахідливості сім'я не померла з голоду. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ольга Степченкова у 2008 р.).

КОСЕНКО Лідія Олександрівна, 1923 р. нар., під час голодомору перебувала в с. Грунь.

Пригадую, як у Грунь приїздив Постишев, стояв на полі у білій сорочці, агітував вступати в колгосп. Насправді це було розкуркування. Батько мій працював тоді головою колгоспу. В господарстві було порося, йому варили лушпини. До двору зайшла жінка і попросила їсти, то їй дали щойно зварених лушпин, і вона їла. А навесні картопляні лушпини саджали. В цей час прийшла інша жінка, вигрібала їх, плакала й тужила.

Моя сім'я теж постраждала: померли 3 молодших брата, яких поховали в садку. Четверо дітей залишилось. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка Ольга Степченкова у 2008 р.).

КАЛАЧ Іван Федотович, народився 23 лютого 1928 року в селі Рибальське Охтирського р-ну Сумської обл. У 1941 році закінчив Грунську середню школу (6 класів). У 1948 році закінчив ФЗО (фабрично-заводське училище). Після війни займався відбудовуванням у Донецькій обл. (м. Константинівка). Під час голодомору 1947 р. працював у колгоспі «Перше Травня».

У селі в 1947-1948 рр. у нашому селі ніхто не вмер. Був неврожайний год, засуха. Картопля була мала. Із тридцяти соток вибирали 1 возик. Завбільшки була із воловський оріх. Хліба повигорали. Ячмінь одстриг тільки від землі. Для робочих (ми тоді були районним центром) була введена карточна система на продукти. Робочому на день давали півкіла хліба, а дітям 250 грам.

У 1947 р. карточки відмінили, і почалася грошова реформа. Із 100 рублів тепер було ходовими тільки 10.

У колгоспі хліб пекли і виписували. Виписували по-різному, залежно від того, хто це був: робочий, простий селянин.

Люди переживали, як хто міг. В нашій місцевості не вмирили, на дорозі не лежали. Помирили частіше від отравлення. Їли листя з липи, траву. В болотах їли рогіз-траву.

Накладали податки на людей, хоч і нічого не держали. Городини описували і вищитували відсоток врожаю.

Як ми після ФЗО одружилися, нам можна було їхати, хто куди хотів. Я повернувся додому. Поступив на курси комбайнерів, і так зробив комбайнером до пенсії.

Де такі люди здоровіші були, то їздили на Западну. Міняли хліб за гроші, драгоценності. Для бідних це було недоступно. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А.С.Макаренка Ольга Степченкова у 2008 р.).

с.Хухра

ФЕНЕНКО Іван Григорович, 1926 року народження, житель села Хухра Охтирського району.

Сім'я наша складалася із п'яти чоловік. Батько Григорій Павлович, 1886 року, мати Ганна Титівна, десть на 10 років менша від батька, точно не знаю, коли народилася, троє дітей: Поля з 15-го року, Шура з 1927 року і я, Іван, з 1926 року.

Сім'я була зажиточна, були бики, корова, коні. А у 32-му почали в людей усе забирають. Їздили підводою по селу уповноважені і свої більшовики і забирали хліб, і картошку, і все, що було. Тоді і у нас хліб забрали, корову і биків теж. Самі коні залишилися.

В Хухрі колгоспи почали організовувати. Аж шість було у селі. Тоді до нас на квартиру поставили якогось старшого по колгоспах. Лисак його прізвище було. Ото він у нас ночував, а годували його в патронаті, бо у нас нічого було вже їсти. То той Лисак і напоумив батька в колгосп уступити. Каже: «Як не підеш у колгосп, то всі від голоду помруть». То тоді батько і записався в колгосп, і конів у його забрали. Правда, коні колгоспні стали, ну, з нашого двора їх не ввели, бо сарай у нас ловкий був, так у йому колгоспна стайня стала.

Ото на стайню коням привозять патоку, щоб соломі поливати для їди скотині. А мати піде трохи набере тієї патоки та й спече нам паточники, гіркі, вонючі, а все ж їли. Там і буряк якийсь візьме, картоплину. Сама мати в поле на роботу ходили, то там їм їсти давали. Батько настановили сторожем до картошки. Колгосп картошку посадив, а голодні люди тишком викопували. То батько мій сторожував, щоб не копали. Його там теж годували. Поля пішла в совхоз робити (недалеко від Хухри був), то там їла. А я і Шура у яслі ходили, там три рази їсти давали. Правда, хліба чогось не давали, не було, чи шо. А давали галушки, затірку, юшку.

А тоді ще у матері було золоте кільце обручальне – перший раз вона заміж ходила за багатого чоловіка. А в Охтирці був такий магазин «Торгсин» називався, чи якось отак. Так у тому магазині за золотом можна було купити муки і крупи, і хліба. Мати за кільце муки купила. А тоді напекла перепічки з муки та полови навпіл. Отак і жили, спасибі Лисакові за совіт. Пухлі були, ну, ніхто не вмер.

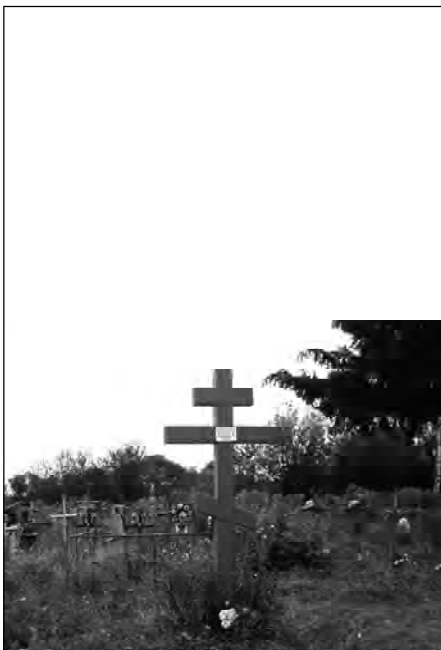
А всі, хто в колхоз не вступив, померли. На нашій улиці аж де-сять сімей вимерло до одного. Хати пусті були. А декого в Сібір од-правили, шо в колхоз не вступив. Казали, куркуль. Та який там кур-куль, хазяїн був хароший.

Важко вспоминать про голод. Та багато вже і забув. А може, мало шо й понімав, 6 чи 7 год мені тоді було. (Зап. Ольга Сергіївна Фененко у 2007 р.)

Путивльський район

114

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

*Пам'ятні знаки жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у с.Юр'єве та с.Зінове Путивльського р-ну*

с.Бояро-Лежачі

МИЩЕНКО Євдокія Іванівна, народилася 17 жовтня 1928 року в с. Бояро-Лежачах. (На знімку).

Дуже трудно жили. Жили як? Нас було шестеро: 4 дівчини і 2 хлопці. Голодно було. Голодом морились. Щавель рвали, липу. Мати якось там терла лип. Ух, ну як ще сказати? Картоху там собирали – гнилу картоплю собирали. Пережили не так уж сказати, що не тяжко. Тяжко було! Мені тоді 13 було, а 17 октября мені 80 буде. Пережили. Було дуже трудно! Голодно.

А що уто вони показують по телевізору про голодомор і про голодомор – оце так у нас було! Мати липу сушила, чи терла. А хто зна як? Хто зна як ще про голодомор сказати. Як сказати? Жити було дуже плохо, трудно було! Шестеро дітей було. А трудно було! Мати нatre, натовче. Товкли, усе товкли. Гнилу картоху собирали. Щавель рвали... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Шахова у 2008р.).

с.Волинцеве

ЯСНОЛОБОВА Олександра Яківна, народилася в 1924 році в с. Волинцеве, де й проживала під час голодомору 1932-33 рр. (На знімку).

У тридцять третьому було стільки горя, що й на волівій шкурі не спишеш... У нашій сім'ї було троє хлопців. Найменший бігав до сусідки, вона йому молочка давала. А що ми їли? Лободу-кропиву, ловили ящірок, ховрашків, їжаків. Весною 33-го року було чогось багато ящірок. Їх важко було впіймати, але ми старалися, пекли на вогнищі, ділили між собою і їли. Ми, діти, були страшні: на високлих ніжках, величезні животи. Один з братів спух, а тоді помер. А ми, решта, вижили.

(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Шахова у 2008 р.).

ТИПІКОВА Анна Василівна, народилась 1921 р. в с. Харівка Путивльського району Сумської області. Під час голодомору проживала в с. Зінове Путивльського району Сумської області. (На знімку).

116

Двое... трое нас було дітей и мама, батьки не було. Буду рассказывать, как ходили, меняли. А оно не брали, не за что було, они, бедненькие по полю уто, со своими тряпками и умирали... А мы выжились – у нас была корова, мы тоже траву рвали, вот это, луговой чеснок, потом на тёрку тёрли – блины пекли. Ботвинья туды, етой... мучички туды. Тогда пойдём на поле робить – я ж помогала маме, да говорю, вот на, покушай, каких я блинов напекла – хороших, там, это, цветочки луговые были, вот,

туда добавляли. А её ж собаки сейчас не возьмутся есть.

И много людей умирало. Ходили, меняли – не за что было брать нам, таким, русским же, и они ж русские ходили. А вообще, одна тётка, я и сейчас не забуду, назбирала костей, таких там: и собачиных, и кошиных, и куриных и два утак вот, етых, палочки, утак ведрце повесила – варит тьи кости. А мы стоим глядим. Она: «Вот покушайте, какая юшка вкусная, хорошая!»... Так бедненькая и вмёрла, что ж тая юшка? К юшке ж надо хлебца хоть столечко (показывает), хоть блинчика того. Вот это такое мы видали.

Так же и родственники жили. В общем, усе, усе так переживали, в общем, трудно. Усе подряд переживали так. Мы вот, какие коровы були, дак мы и повыжились, а в каких коров не було, дак и хаты пооставались, они в тых хатах и померли...

Ну, коровка одна, одна коровка, мы, уто, молочко, потом уто ж копали картоху на зиму, она остается, гниет – крухмал. Уто люди собирают, а потом, у кого ж коровка, уто его помочит, просолит и уто уже, можно сказать, кисель такой. На его страшно глядеть – он утакой вот чёрный... не подошли...

Никого я не видела, чтоб так валялись на моих глазах, а они так уто, идут по полю, вот, допустим, тогда ж автобусы не ходили, а всё пешком, с Бурьни до Путивля пешком. А оно идут с тыми тряпками, упало и пропало. А потом уже их закапывали походу, да, так уто, никаких ни гробов им не було, ничего. А так, люди уже... их не было и не закапывали. И вот на что они поминают это, что було? Они ж вон и там передают – по телевизору, как его называют?

– Голодомор.

– Угу, угу, они его часто упоминают, вот так. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Шахова у 2008р.).

с.Октябрське

СТЕЛЬМАШОВА Анна Кузьмівна, народилася 23 грудня 1923 року в селі Октябрське Путивльського району Сумської області. (На знімку).

Мені на той час було 10 років. 1932-1933 – це щось страшне і нестерпне. Їли все, що траплялося. Ходили по полях збирали колоски і терли на терки. Люди були пухлі. Йшли, падали та одразу помирали. Навесні всі, хто ще міг, йшов шукати часник, коров'як, різні трави. Наша сім'я збереглася тільки завдяки матері, оскільки вона ткала та добре шила. І багатші люди з іншого села приходили до неї, щоб вона пошила одяг. За її роботу розплачувалися продуктами. Це були дуже страшні часи, які до сих пір згадуються з великим болем та слізьми. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Віталія Чубова 13 вересня 2008 року).

с.Сонцеве

СУВОРОВА Антоніна Василівна, народилася у 1928 році на хуторі Сонцеве Путивльського району Сумської області. Батько – Горбунов Василь Іванович, мати – Горбунова Наталія Костянтинівна. Працювала весь час в колгоспі. У 1954 році одружилася з Суворовим Миколаєм Романовичем і переїхала в село Верхня Сироватка Сумського району Сумської області. Проживає тут досі. (На знімку).

Я работала все время в колхозе. До пеисят четвертого года моя фамилия была девичья Горбунова, а с пеисят четвертого вышла замуж – Суворова фамилия стало моя. У семдесят девятом году и работала тута. Тут, у Сироватке я на пенсию пошла. В восьмдесят третем.

Кто ишол в колхоз, когда работать, тот и ничего. А кто ещо воздерживалса, когда в колхоз, то, значит, их раскулачивали. І какое майно, тряпки – всё забирали...И какое зерно находили... И на ссылку есть людей ссылали невинных. Назівалися «активисты», звали «активисты». Тот, ходили по хатах и забирали зерно, коров и свиней забирали. Кто его знает? Кто его знает, зачем организовывали.

А был тото праздник, были гости у нас, так ото мама скорей тот, со стола їжу и заховала, а то, тое дело забирали: и сало, и м'ясо какое у кого было. Не, не забрали, мама заховала, они не стали ничего брать. Та заховала, тама у печку поставила.

Кто ишол в колхоз, у того не забирали коров.

У соседки – уже пошли на работу в колхоз, дед дома был, старый. Вони скрыню открыли, и все тряпочки позабирали у скрыни. Что хотели, то и делали. У трёх дворах коров забирали.

Ходили по дворах, просили милостыни чи што... А шо ж, деточка, дасы, если самы ж голодовали? Хорошо, што корова была. Яки харчи? І бурьяны рвали, і по полю картоху збырали мёрзлую в виде крахмала, по полю ходили. Так и перебивалися.

Не було у нас зерна... Какое там було зерно яровое, ячмень чи што, так отдавали. Ну, сказали «везите!» и всё... Какое там... килограм пеисят чи двадцать чи тридцать – и отдавали. На поля надо было сеять, на посев, организовывали колхозы и отдавали. Перебивались кое-чем.

Умирали в особенности мужчины. Да и дети кой-какие умирали, а в особенности мужчины. Как ховали? Папкина сестра, вроде у них и земля так была, несколько гектаров. Его на ссылку сослали, хозяина, а папкина сестра, маленькая девочка была, она заболела и умерла. Ну, давай же просить людей, шоб похоронить, а люди ходили пухлые, всё, так папка и брат папкин выкопали могилу, посыпали соломки туда, опустили на верёвках и рядниною накрыли, так и закопали. Так сами закапывали, бо люди голодовали, некому было, нема сил було, ото сами своих и закапывали. Корова была...У кого корова была, хоть немножко жили, а так ото зерно отдавали поля сеять, какое було зерно – поля сеяли.

Неурожай был. У сорок седьмом году неурожай был в колхозе и дома. Тоже люди голодовали. Та так, деточка, ото ж бурьян ели, липовники ели, перебивались покуда уже ж урожай был на другой год. А то ж город посеяли, посадили картошку, а есть и нечего считай. Ото так перебивались. Бурты были колхозные, бурты картошки. Они погнили, помёрзли. Так ото той крахмал смывали да и липовники пекли. Ну, это липа, это вкучу, а потом тушуть ис этим, крахмалом. И так и делают. Дак и ото в сорок седьмом году никого не раскулачивали, неурожайный год был. И тут же, в Сыроватке. Ну, тут же рассказывали, семьями прямо умирали. Степановна говорит: «Заходим – нима никого».

Ото ж умирали. И в сорок седьмом умирали, но не раскулачивали, а неурожайный год був. Тож луга убирали, шо хоть немножко хлеба да пайок давали, так и переживали. Но побольше ото бурты колхозные помёрзли, картошка, так ото крахмалом выжили, смывали.

Я всё время работала в колхозе. Я начала работать из сорок четвёртого года, уже работала в ланке.

И наливалася, деточка, опухоль була, лицо заплывало. От тих: липовники, бурьян, чеснок полевой. А то ж бурян – воно наливалось. Сапаем було – и ничего не видишь, лицо наливалось. Сестра ничего, а я... Да то сестра била, в сорок седьмом она вышла замуж, была беременна...Та ничо...Уже как урожай стал, так уже тот, а трудно было с весны до урожая, трудно было прожить. Весной как какая картошина была, посадили, всё, какое зерно було – кончилось. А три месяца до урожая было трудно прожить.

Школы были, дети ходили в школу. А много у деток родителей поумирало, в частности мужчины, родители...Ото такое...

Мойого хазяїна, Суворова Николая Романовича, отца, сослали на ссылку и раскулачивали их, но с дому сослали, а жинка его, п'ятеро детей, она с ним взяла развод и пошла в колхоз дояркою работы.

Пришлось с зимы забирать корову, весть у колхоз становить. Насильно просто сказали: «Забирай корову и веди постанов у колхоз». А когда, деточка, пришли немцы, так и так сказали: «Он забирал корову и то и дело вёз у колхоз поставить». Так немцы папки чуть не расстреляли, когда немцы пришли. «То и дело, ты раскулачивал людей». Так он не добровильно, а его силком послали. Сказали: «Забирай, веди и постанов у колхоз корову». А когда пришли немцы, так кто оце и вёл, трое суток сидели в коморе. Хороший старшина был, что заступился, а то сем человек бы расстреляли немцы. Ото такое дело було. Ну шо, то и дело, активисты людей раскулачивали. Насильно заставляли, што «забери корову – веди в колхоз». И дяди, дядина корова, а силком заставили зобижать.

Сестричка тридцать первого года, ну и были тама сырники на столе, ей уже ж годика два було, щитай, уже ж она разговаривала: «Ой, какое горечко, Будащчиха сырники у нас покрала!» Говорит: «Какое горечко, Будащчиха сырники покрала!»

Просили: «Дайте что-нибудь!» А что, деточка, давать, как у самих ничо нет. Ничего не было. Моя мама хоч молочка, хоч по стаканчику та давала.

Пухли... Сами с братом опустили у могилу, сами закопали и всё. Хоронили дома на огороде. Кладбища после коллективизации. Делали кладбища, а то в саду хоронили. *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПу ім. А.С. Макаренка Олена Стародуб 1 вересня 2008 р.)*.

БУТОВА Надія Степанівна, народилася 1928 року в с. Юр'єве, там же мешкала під час голодомору 1932-33 рр. (На знімку).

Було це дуже сумно, навіть згадувати не хочеться. Їжі не було. Люди харчувались, хто чим міг. Хто робив часничники (лепешники з часнику), хто картопляники (з гнилої картоплі), а деякі й луп'яки (з листя липи). Хліб був мало в кого, зокрема, в багатіїв, але й тих було мало. Але люди ні перед чим не зупинялись. Вони працювали, вірили, надіялись, що все владається.

Їжу люди добували різними способами: одні збирались купками та йшли в поле, шукали там картоплю та часник, а інші самі бродили в пошуках їжі.

Одягатись тоді не було в що. Пам'ятаю, була одна сорочка та й та така тверда, а в ній і до школи, і гусей пасти. Батька в мене не було, була тільки мати та братик з сестрою маленькі. Тож і лапті сплести нікому було, що дадуть добрі люди, полатає мати, от те й носимо.

Навіть дітьми просиналися дуже рано, йшли у поле багатим людям гусей пасти, ходили по стерну босоніж, ноги роздирали так, що йдеш було, кров по ногам пливе, і спідниця вся в крові.

В хатах не було нічого: стіл стояв та лавка. В деяких занавіски на вікнах висіли.

Матері пряли ночами при свічці, щоб якусь ряднину сплести, укриватись вночі.

Багато людей загинуло тоді голодною смертю. Я вже було і пухнути почала, руки набрякали, але потім відпустило, вижила. Тяжкі були часи... Тяжкі... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Шахова у 2008р.).

ШАХОВА Євгенія Андріївна, народилася 1928 року в с. Юр'єве, там же мешкала під час голодомору 1932-33 рр. (На знімку).

В 1932-1933 році було дуже тяжко людям. Нонче не знайдеш ти тих людей, бо більшість їх вже вмерли. Дуже тяжко жилося людям в ті роки. Єсть нечого було. Люди голодали. Потім пухли в них животи. Ото і ходили вони худючі з тими напухшими животами. А потім вони вмирили. Ой, скільки ж людей померло від голоду того.

Єсть нечого було. Єли люди траву всяку, ліпу єли. Ходили на луки та рвали часнику дикого. На поля ходили гнилу картошку шукали,

УРЮТИНА Ніна Федорівна, народилася 18 листопада 1923 року у с Юр'єве, де й проживала під час голодомору 1932-33 рр. (На знімку).

Голодомор був в 1932 -1933-м. В семье у нас была одна мать. А нас трое было. Есть нечего было. Липу рвали, ели. Чеснок на лугу рвали, ели. Во! Пекли с гнелой картошки ладочки, ели. Хлеба не бачили. У кого коровка була, так хоть молочком еще жили. А в кого не было, ничего не бачили. Одного какого-нибудь супчику з чем небуť сварять и на всех. И есть было нечего. Суп – вода! И нечем заправить було. Ни сала, ни мяса, ни масла – не бачили ничего. А пухлы да мерлы ! А хто выжив, значить и доси ще живе. А то померли. Вже людей нема тих, шо жили у тех годах. Осталось совсем мало. Повмерали люди, да! Вот и все. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Шахова у 2008р.).

знаходили, варили. Люди елі корневища деревьев. Варили суп. В супчику нічого не було. Тільки одна вода: заправіть нечим було. Одягу теж люди не мали. Одна грязна сорочка, порвата спідниця і одні лапті. В хатах зовсім нічого не було. Жити було людям дуже тяжко. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Шахова у 2008р.).

Роменський район

122

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

*Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у с.Коржі Роменського р-ну*

ЛАКІЗА Володимир Юхимович, 1931 р. нар., житель м.Ромни.

Усі були пухлі. У Зіни (сестра) залишився один платок. Мати взяла його і виміняла на 5 бурячків, товщиною в палець. Зіна їла під дорогою «кашку» з клевера і вмерла від того, що удавилася. Так і вмерла під дорогою. Не було в чому ховати. Збили ящик і на візку повезли на кладовище. Страшно. Дід після голоду не розмовляв 5 років, розучився ходити. Люди йшли по дорозі і казали: «Їсти, їсти, їсти...» Падали і вмирали. Вздовж дороги лежали мертві, яких ніхто не відтягував. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Катерина Ясько у 2008 р.).

с.Анастасівка

КАРДАШ Лідія Іванівна, народилась у 1929 р. Родина їх жила в селі Кицівка Харківської області, в 1931р. вони переїхали в Сумську область с.Анастасівка, де і застали голодомор. Сім'я складалась із 7 осіб: 5 дітей та батьки, батьки працювали в колгоспі. Сім'я жила бідно.

Пам'ятаю, що багато людей в селі дуже голодували, їсти не було чого, тому, що все, що було вдома, в основному зерно, відбирали люди, які ходили із двора в двір. Що це за люди були, я не пам'ятаю, Діти бродили в лісі, в полі їли листя берестка, пасльону. Пам'ятаю, що багато людей помирало прямо в лісі, або на полі, де їх прямо там і закопували, бо хоронити на кладовищі не було сил. Люди ходили пухлі з голоду. Померло дуже багато людей... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Маргарита Коломієць 20 жовтня 2008 р.).

с.Андріївка

ТКАЧЕНКО Анастасія Миколаївна, 1929 р. нар., уродж. села Андріївка Роменського району Сумської області. (На знімку).

У нашій сім'ї було 5 душ: батько, мати і троє дітей. Прийшли до нас дяді-уповноважені і все-все забрали: корову, кабана, курей. Батько сховав мішок зерна, то знайшли, а його назвали «куркулем». Забрали батька й посадили. Як мама з нами бідувала! Ми голодні, а маму до колгоспу не приймають, бо «куркулька».

Пішла мама жебрати, щоб нас урятувати, та й не повернулася: померла на дорозі. Люди сповістити, що наша мама померла, а ми не можемо її доправити додому і поховати, бо знеслились. Як почали опухати з голоду, то мене 4-річну сестра взяла і пішла зі мною по селах просити милостиню. Брату було 8 років, теж кудись подався. Словом, розбрелися ми по білому світу.

Той жах, який ми бачили, коли ходили по селах, страшно згадувати. Заходимо в одну хату – лежать люди мертві, заходимо в іншу – така ж сама картина.

Чим же ми провинилися перед державою, що нам було таке дитинство? Та й батьки наші ні в чому не винні – були чесними трудівниками. За що ж така кара випала нам та нашим батькам?

Ходили ми зі старшою сестрою, доки не опухли, на ногах водянки страшні не з'явилися. Від голоду не

було більше сил рухатися. Ми лежали в бур'янах, доки не підібрали якісь люди і не здали в патронат.

На зиму нас роздавали малосімейним колгоспникам, як поросят на трудодні, бо нічим було опалювати хату, в якій знаходився патронат.

1938 р. повернувся наш батько. Зібрав нас усіх, але жити ж ніде. Хату нашу колгосп віддав переселенцям, а ми, бідні, микалися по чужих сараях, бо нової хати будувати було ні за що.

Як батько, бідний, не пнувся, але до смерті так більше ні хати не побудував, ні корови не придбав. Працював у колгоспі за палички-трудодні, грошей не платили. Не дай Бог нікому такого пережити!

19 серпня 1942 р. мене, неповнолітню (мала 13 років), погнали до Німеччини. Що я там пережила у тих фашистів, не можу згадувати без сліз! 30 квітня 1945 р. американці звільнили, а 10 липня я повернулася додому.

Але муки продовжувалися – голод, жити ніде. Батько зробив землянку – в ній і тулилися. А як дивилися на нас – тих людей, що були в Німеччині, – на роботу ніде не брали, поводитися, як із злочинцями.

Чого варта мізерна пенсія, яку я тепер отримую? Вона мені життя коштувала, важкої фізичної праці з 13-річного віку. Але якось треба протриматися – вже менше лишилося жити на цьому світі, ніж прожила... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Маргарита Коломієць 20 жовтня 2008 р.).

ШВЕЦЬ Лідія Петрівна (в дівоцтві **Гнатенко**), народилась 1934 року в селі Андріївка. (На знімку ліворуч).

У родині було троє дітей: Шура(1926 р.н.), Толя(1929 р. н.) і я. Жила сім'я не дуже бідно на той час, мали коня, воза, корову.

В 1932 році створювали буксирні бригади з комуністів, комсомольців та безпартійних активістів. Вони були страшнішими за зло-

діїв та грабіжників. Озброєні на підводі їздили по селу, забираючи пшеницю, жито, ячмінь, просо, гречку і навіть квасолі. У нас забрали коня, воза, увесь хліб.

Батько, Петро Костевич, пішов у колгосп, бо діти почали пухнути від голоду та й сам із жінкою почали втрачати сили. На полі комунари варили галушки і давали шматок хліба тому, хто вступав у колгосп чи працював у полі.

Не раз вривались в хату комунари, довбали стіни, шукаючи зерно, потім примушували його відвозити в

село Юсківці Лохвицького району Полтавської області, де знаходився склад прийому зерна.

Взагалі, на 3-х вулицях села, по-народному Загребля, де проживала наша сім'я, померла 81 людина, ховали по 7-8 душ в одну могилу. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Маргарита Коломієць 7 вересня 2008 р.).

с.Герасимівка

ГУБКА Марфа Михеївна, жительки м. Ромни. На час голодомору 1932-33 рр. жила в с. Герасимівка. (На знімку).

Коли розпочався голодомор, мені було 9 років. Хоча я була ще малою, але я назавжди запам'ятала ці страшні два роки життя.

Я народилася в селі Герасимівка Роменського району. У сім'ї було троє дітей, я була найменшою. На початок голодомору я навчалася у другому класі. Я згадую ті часи, коли у нашій сім'ї вилучали хліб, борошно, продукти харчування так звані «валками». У важкі часи мати пекла хліб з борошна, яке батько закопав у землю. Мати також міняла свої при-

краси на хліб або на невеликі гроші. Це теж допомогло нашій сім'ї вижити.

Зараз я проживаю в місті Ромни. Ще й досі і з слізьми на очах я згадую ті страшні часи. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ольга Гришко у 2008 р.).

БОЙКО Галина Григорівна, народилася в с.Дзеркалька, на час голодомору 1932-33 рр. проживала на хуторі Картавому.

Мати хвилювалася – в нас були великі животи, товсті ноги. Ми лежали вдвох з братиком Гришою, якому тоді було лише три рочки. Він схотів у туалет, «ну так іди», – я йому сказала, він пішов, а коли прийшов, почав просить, щоб я його підняла. А я не підняла, бо сердилась на нього. Мати завжди приділяла йому більше уваги, от я його й ревнувала. Ну він дерся, дерся, а потім впав і вмер. Його похоронили у дворі біля стежки.

Другий брат Петро також помер від голоду. А ще у нашій сім'ї помер дід, Картавий Антін, і дядько, Картавий Іван. А ще я згадую, що, як глянеш на вигін, так, наче гарбузи на вигоні, лежали мертві. Сили не було, щоб їх похоронити, а з колгоспу посилали підводи і забирали померлих.

Ми голодували, бо були з багатой сім'ї, а землі у нас тоді забрали. До нас прислали активістів, які шукали зерно у соломі, на печі і не знайшли. До мого батька ходив учень, вчитись шити чоботи, батько був майстром, і одного разу, коли батько ховав зерно у печі (у стіні печі) учень побачив. А коли наступного разу прийшли комнезамовці, то учень сказав їм, що треба шукать у печі. Вони й знайшли. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Маргарита Коломієць 20 жовтня 2008 р.).

КАРТАВА Катерина Іванівна, народилася 1923 року у с. Дзеркалька, під час голодомору проживала на хуторі Картавому.

Наша сім'я була багатою, як на нас тоді казали – «куркулі». І коли почався голод, то до нас прийшли ті активісти-голодранці і вигнали нас з нашої хати. В нашу хату поселилися якись бідняки, а ми пішли жити в покинуту хату.

Першим у сім'ї помер батько Іван Кузьмич, потім два брати: Микола і Сашко. Залишились ми втрьох: я, моя сестра Варка і мати Наталка Максимівна. І коли мати узнала, що йдуть комнезамовці, то хліб, який у нас залишився, засипала Варочці за пазуху, надягла на неї свою кофту і посадила на піл. Коли комнезамовці почали шукать, то полізли на піл і скинули Варку. Вона впала, і все зерно розсипалось. І от лежимо ми ввечері на полу, а мати така слаба, а Варочка все питає; «Ма, Ви ж не вмиреєте?». А вона: «Та ні, не вмиру». Ми проснулись вранці, а мати померла. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка Маргарита Коломієць 20 жовтня 2008 р.).

ШАПОВАЛ Лідія Гнатівна, народилася 1924 року у селі Дзеркалька, під час голодомору проживала на хуторі Картавому.

Люди помирали, а сили їх ховать не було, так ото було пошлють по селу підводу, вони позбирають мертвих, вивезуть їх за село, а копать яму глибоку, напевно, не хотіли, так скидають мертвих у яму, землею трохи прикидають, а собаки розгребуть і тягають ті трупи по селу.

(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Маргарита Коломієць 20 жовтня 2008 р.).

с.Довгополівка

ШУЛЬГА Тетяна Іванівна, 1920 року народження, жителька с.Овлаші Роменського району Сумської області. Під час голодомору жила в с.Довгополівка Роменського району Сумської області.

Наша сім'я жила тоді в Довгополівці: батько, мати, я і моя сестра, менша від мене на рік. Ми дуже не голодували, бо батько працював в психіатричній лікарні, а їм давали пайок. Правда, туго жилося. Та спасала картопля, кукуруза. Була капуста, квашені огірки. Ми то з сестрою ще малі були, а все рівно помню, що другі діти їли маторженики з клевером. І нам давали. Дуже недобрі, приторні якісь, гіркі.

Мій хрещений з сім'єю дуже туго жив. Часто приходив до нас, а батько кожного разу давав йому окраєць хліба невеличкий або штук три картоплини. Якось прийшов слабкий-слабкий, ледве дихав. Сперся на ворота, з ціпком: «Де Іван? Ще не прийшов?» А батько чогось задержався в Ромнах. Так і не дождався хрещений. Вийшли ми з сестрою, дивимось, а він сунеться – сунеться по воротах і впав. Мати – до нього, а він уже мертвий. Не дождався, бідний, хлібця.

А то ще бігали з дівчатами, край села хата одна стояла. Там жила жінка з сином, прийняла приймака. А через Довгополівку шлях київський проходив. Люди, ледве живі, йшли мінять, в кого що було, на їжу. Так там, кажуть, людей убивали, варили м'ясо і продавали холодець. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Кулик 12 вересня 2008 р.).

с. Калинівка

БОРИСОВА Марія Сидорівна, народилася в 1919 році в селі Калинівка Роменського району. Зараз проживає в м. Ромни.

Під час голодомору наша сім'я дуже страждала від недоїдання. В 1933 році був великий урожай жита та пшениці. Хліба аж гнулися під вагою колоса, але люди не могли його зібрати, бо були пухлі від голоду і дуже слабкі.

На той час до села приїхав уповноважений із району і став просити людей зібрати хліб. Але люди не могли ні косити, ні жати. Тоді

він пообіцяв віддати людям перший укіс, а решту здати державі. Люди погодилися і з великими труднощами почали жнива. Перший укіс змолотили, змолотили у млині і почали пекти хліб та роздавати працюючим людям по 400 г.

Мені тоді було 14 років, і я пішла працювати у колгосп. З дівчатками ми пололи тютюн, городину. За це я одержувала щодня 400 г хліба. Село ожило, люди перестали масово помирати, а до цього вимирали сім'ями.

Весь хліб зібрали, виконали план по здачі хліба. Хтось доніс на цього уповноваженого за те, що перший укіс віддав людям. Його заарештували і розстріляли. Отака плата була цій благородній людині, що став на бік голодних людей і врятував хоч ту частину, що залишилася. *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Катерина Ясько у 2008 р.).*

с. Левченки

ТИТАРЕНКО Надія Степанівна, народилася 1926 р. в с. Левченки Роменського району Сумської області. 1962 року переїздить з сім'єю до села Овлаші Роменського району, де нині і проживає. (На знімку праворуч).

Сімня наша була бідна і дуже велика: восьмеро дітей і двоє батьків. Імili ми півтора гектара землі. Коли почалася колективізація, почали ж усе забирати: худобу, клуню на підводи розібрали, хліб увесь до зернини. А в хаті, на столі, лежало два буханця, так комсомольці і їх забрали. Моя мама падала їм до ног, казала, щоб залишили хоча б трошечки дітям, вони, як ті звірі отвічали: «Ото поїдять і хвате з них. Хай помірають.» Нелюди!

Помню, що батько вирив яму і засипав два мішка пшениці. Прикрили зверху, замазали, завалькували долівку, днів через три прийшов «агент» із таким желізним штиком і шукав, де хліб сховали. Був той чоловік у синьому плащі – я його запам'янала на всю жизнь – найшов нашу схованку – забрав і оставив нашу сімню на голодну смерть помірати.

Моя мама прислужувала у заможній сімні і міchtала, щоб коли її дочки повиростають, то у них були золоті кольца, хрести. Вона в мене дуже вкусно уміла готувати, і за це її нагаждали дорогими подарками. І коли у городі одкрився ТОРСІН, то мама носила золо-

то мінять. І желанія провалилися, як під землю, а дочок же було аж п'ять! Ото вона принесе білу буханку хліба, таку велику, як пів стола, за добротні золоті серги! Отака «банда»! Однесла усе. А скіки ж того добра було, якби зараз, так тисячі б стоїло! Но яка б булка не була, та одна на десять душ – нішо! А запивали ми вивареною водою з сіна.

Ще знаю, мама казала, що трохи квасолі на горищі осталося і, щоб не сама вода на огні варилася, добавляли знайдені плоди.

Ходили в одежді з полотна, покрашеного в бузині чи каліні. Було два черевики на сімню. Одіця воще не було в що. Найстрашніше – зіма, а дальше, вже в маю ми зажили: їли білу конюшину – таку сладку-сладку, листя липове – засушували, макогоном потовкли й напікали «моторжеників». Так зажили, як опецьки.

А в мене сестра була повнолиця, і люди на селі балакали, що чим той Степан (батько) дітей корме, що такі вони – не вмирають і не пухнуть.

А тоді садить картошки ж не було, так батько пішов, купив розсади – «лушпинок» (не знаю, за які гроші), ото ми її посадили, і Господь уродив нам. От так жили і вижили.

Ой, як же тіки скрутно було! А мій батько до колгоспу не ходив, за це нас і грабили, і одобрали усе. Хотя і ті, що ходили до колгоспа, тоже були отак же обікрадені, як і ми, тіки трохи меньше: у них забрали, як у в усіх скот увесь, тіки оставили хліба питацця, а нам – простим такого не оставляли, нишпорили вездє, щоб шо бува ми не приховали од них.

Люди на селі жаліли свою худобу (даже були такі, що умудрилися якось заховать скот, хтозна як це у їх получілося) – так і вмирили, а корови, коні стояли в сараї. Такі люди пухлі були, як зараз бачу їх.

А в Довгополівці даже людоеди найшлися. Чоловік і жінка заманювали людей в «погріб» (більшість якихось жебраків, сиріт-дітей) і там вбивали, а м'ясо продавали. Про це першим догадався їхній син, так вони і його задумали прибрать з путі. Та іменно тоді, коли батьки про це договарювалися, хлопець підслухав і втік. Потом їх арестовали, наведено, син здав. У погребі стільки кісток найшли, просто страсть якась! А тоді, добре помню, дивимосся із своїх вікон, а цих нелюдів прив'язали до підводи почті големи й вели до сільради. Ото вже, не знаю, чи живі вони осталися, вряд, мені кажицця. Ото така страсть була в нас. А люди ж про це підозрівали, бо людоеди котлети якісь чудні во врем'я голодомору продавали. А доказательств то не було, поки син не розказав, що там творицця...

Ну шо іще розказать? Батько мій робив служащим на Заготзерні, но хліба ми і близько не бачили.

А ще ж закон такий був «Про п'ять колосків» називався, шо даже зернинки з поля винести не можна було, а ні, так засужували, а пожеже і рострілювали на місці. А ми біля того поля пухли з голода, сльонки текли, а так нічого і не получали, некоторые прям там Богу душу оддавали: не могли видержать, шо дома половина дітей по-

зпухали, бо їсти нічого, а половина повмирала, а тут цілі поля колосяця. Од безпомощності падали, не видержували. Страсть яка! Не доведи Господи!

Дуже добре помню, як мужики їздили по селу підводами і забирали мертвих людей. Вони ішли отак уздовж дороги і думали, що хоч хтось дасть їм крихотку їжі та так і падали посеред улиці. Ой, а який врожай був у той год! Тіки й їсти його було, но ми могли тіки милуваця колгоспами.

Помню, шо їли варені бурячки, ну, щоб не одна ж вода була. Одварювали солому з вівса чи гречки. Усе батьки робили, тіки, щоб діти не вмирили.

Картоплі гнилої не було, може при німцях трохи, та й то голодували. Люди страдали увесь час, в усі года.

Не можна було нікуди вийти: ні в ліс, ні просто на улицу. Протопить не було чим. А ті гілочки, шо біля двору находили – варили. А як упоймають, шо ти шось найшов – зразу ж штрахфують.

Босі, голі, немає де взять, ніхто, нічого не платив, не давав. Ось такі страшні часи були.

Я вже з шіснаццяти годів косу тягала по полю, носили чували з хлібом, серпами жали, волів таскали, орали, скирти згрібали – все це робили женщины, бо мужиків же не було. Ужас якийсь! Робилося все вручну. Діди старі командували дівчатами, бо ж прожили уже вік. Наглядали за нашою роботою начальники – комунари. А як на ферми бігали робить, то дваццять градусів морозу на улиці, а ми в чунях бігаємо, які з куфайок поодрізали і носили таке. А получали за свій важкий труд – копійчки, клуночки по 100 – 200 грамів хліба. А ще, коли на поле вивозили гній, якесь ситцеве платтячко одівали, колготки, тапочки – як каторжні робили. Скільки здоров'я забрало все те.

Помню, день голодними сапуємо на полі, а їсти нічого. А моя подруга з дитиною маленькою була, так вона взяла пригоршню зерна, щоб дитину прогодувать, а це побачили оті хвашисти – нелюди й дали за таке преступленіє пять год тюрми. Ні маленьке не пожаліли, нікого. Даже при німцях такого не було, хоть і їх хвашистами називали, но вони чужих убивали, це хоть якось поняття можна, а це ж усе своя власть робила, ті на кого ми горбилися, як прокляті, це ж ті нас у могили заживо клали, свої нелюди. Некоторі люди даже жаліли, шо в плен німецький не попали чи просто не виїхали, коли українців вивозили на роботи туди, наведено, в чужих краях лучче б жили, чим тут помірали нізашо.

У децтві нічого не іміли, нам і у сні не показувалося шось хороше, даже почті ні про шо не мечтали. А як їсти хотілося в 1946 – 47 рр., то кусочок гарбуза або картоплину схватиш до рук і біжиш на роботу. Якби ви знали, яка ж тоді цибулина була добра та солодка, наче яблука! Зараз ото кажуть, шо дурно і укус сладкий, а нам, тоді голодним, якщо є цибулина – і вона за радість. А якщо ще був і сахарний буряк, то ту смакоту одварювали, як конфета була. А якщо

нічого не було, то й траву їли. Все йшло. Як у худобини якоїсь: що дадуть або що найдемо – все їли.

Вже в душі таке тяжке, що про нього й думать не хочеться. Як спомниш: двацять год на полі безплатно проробить. Ну це ж взагалі ненормально, а тепер, ти думаєш мені за оте оддячують? Тим, хто в те врем'я в кабінеті варився, пенсію, дай Боже, гарну виплачують, а тим, хто на полі пропарився – мізер. Не обідно оце? А чоловік мій на Сибірі тоже годами робив і що получів? Ото тобі й усі відповіді на запитання! Осі такі діла, дитино. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Юлія Шаповалова 25 липня 2008 р.).

с.Малі Бубни

КОЗЕЛ Григорій Денисович, народився 1923 року в с. Малі Бубни. У 1933 році пастухом був – пас батькових корів.

Корови й помагали виживати. Я в сім'ї був найменшим. Батько в 1932 році пішов в колгосп, як і сестра, і два брати. А в колгоспі варили на обід кандьор: три картошини і вода. Вони там пообідають, а хліб по 100 грам мені несли. З сім'ї ніхто не вмер. Їли все, що могли: бур'ян, лободу, гречану муку, пекли, наче оладочки, та чорне воно таке було. Їли, бо нічого було.

До моєї сім'ї приходила "бригада по ударному", та не забирала нічого, бо в колгоспі робив. Хто не пішов в колгосп, обдирали. З голоду, наче, не вмирали люди в Бубнах, та я малий був – не помню. А по селу ходили приїжджі, та так їх багато було: пухлі, не годящі з голоду. Оті, що тощі дуже, як їх погодують, а вони за день і мруть.

Жінка з «бригади по ударному» в білій спідниці, я бачив, даже з печі їжу виносила на підводі чи викидала. А як нічого не знаходили, так отакий прут, метра півтора, загострений, так ходили за хатами й шукали, втикаючи в землю, що закопане було. Забирали все під чисту: ні зерна, ні муки не минали. Заготовляли кудись... люди на Україні з голоду вмирали, а Сталін з заграницею хлібом торгував.

В 47-му році демобілізувався. Такої голодовки, як в 33-му не було. Хоч з продукцією трудно було, та їздили в Західну Україну і одягу виміняли на їжу. У 47 році був неврожай, через засуху, а там нормально. От туди і їздили товарними вагонами. Наміняють за одяг зерна, муки, крупи. Труднувато було. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Кулик 12 вересня 2008 р.).

ТРЕТЯК Лідія Григорівна, народилась у с. Миколаївка Роменського р-ну, де і перебувала під час голодомору 1946-47 рр.

Батьків лишилася рано: батька вбили в 1935 р., і труп вкинули в колодязь на нашому дворі, а мама померла в 1942 р. від хвороби серця. Нас троє сиріт доглядали і виховували дідусь із бабусею. Брат Михайло – 1931 р., я – 1934, брат Ілля – 1937. Тяжко бідували і в роки війни, але від голоду не пухли. Найважче було після війни: у хаті, крім води, не було нічого їстівного.

Навесні і літом варили «суп і борщ»: у кип'яток кидали бутвину (гичку з буряків), кропиви, листя лісових трав, якщо десь плавав кусочок картоплинки, то це було свято. А про хліб тільки мріяли, здавалось, якби хоч раз відкусити, то віджив би, хоч би запах почути.

Старший брат приносив з поля, бо ходив на роботу в колгосп, у кармані колосків. Лушили зернинки, товкли у ступі, і бабуся варила затірку або галушки. Ми, діти, як бабуся відвернеться щипали крихітку кіста і притуляли до гарячого чавуна. Кісто підсихало, і така смачна пампушечка виходила, ковтали швидко, а їсти хотілося ще більше.

Від голоду нас врятував дідусь. Мав пасіку і носив мед у Ромни жидам, а взамін приносив то стакан пшона, то якоїсь крупи чи муки, чи хлібину. Тим і вижили. До речі, дідусь Костянтин розказував, що в роки колективізації їх розкуркулили, а щоб дещо зберегти, то віддавав на схов знайомим євреям у Ромнах і біднішим селянам у с.Горовому, де жили. Так от, все, що було сховане у євреїв, повернули до граминочки, чим і порятувалася сім'я у 33 році, а односельці не повернули нічого. (Так теж буває між своїми людьми).

Бабуся розповідала, що в колективізацію прислали в село представника – руського і на квартиру опреділили саме до них (бабуся вміла добре годувати, була наймичкою у попа). Насипле йому бабуся їсти та й просить: «Дем'яновичу, посодействуйте, щоб хоч трохи добра залишили, діти ж маленькі, помруть». А він відповідає: «Га-рпина, у тебя ем и пью и тебя съем». Прийшли розкуркулювати – все забрали до ниточки.

У голодовку 46-47 р. старший брат був дуже худий, а ми з меншим – пухлі. Ноги були такі пухлі, що важко пересувалися, а з них витікала з порепин вода. По сусідству жила вдова з двома синами, щоб врятуватися від голоду, продала хату, а собі в яру викопала землянку, там і зимували. Вдень ходила по селах і хуторах просити, а ввечері клали вогнище біля хати і варили якесь вариво. А я стояла збоку і думала, що як гарно, що в них є мати, вона напросе, зварить, і є що їсти, а в мене матері немає.

Бабуся була мудра і придумувала різні штучки, щоб нас врятувати: і маторженики з цвіту акації пекла, і лико з липи варила, і жолуді молола. Ходили на поле, де були колись бурти з картоплею, гребли

мерзлу землю, шукали гнилі картоплинки, і дома бабуса варила крохмаль.

Ожили під весну, коли покотились кози. Бабуса у миску вливала молочка, добавляла води, щоб більше було, і кришили туди матор-женика. Сідали коло миски кругом і наввипередки сьорбали. Було добре, бо голодні ж були страх.

Багато в селі померло, дітей маленьких згинуло багато. А от один епізод чогось запам'ятався назавжди. Увечері ідуть вози з поля і на них жінки втомлені, голодні з роботи вертаються. Співають, а сусід дядько слухав-слухав та й каже: «Боже, як співають. Це ж вони голодні, а якби їм хліба дав, яка ж пісня була б». Легше перенесли голод ті, хто хоч якусь корівку чи козу мав. Дуже гірко було тим, у кого й молочинки не було.

У школу з братом ходили лише до снігу (босі). А сніг випав, то брат ішов зранку у дідових чоботях, а я після обід у тих же чоботях. Чоботи великі важкі, а сили не було. Дід дивився-дивився та й рукою махнув – кінчилася наука, а в 13 років уже працювала в колгоспі нарівні з дорослими. На трудовні палички писали. Год проробиш – у клунку заробіток принесеш. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Кулик 12 вересня 2008 р.).

с. Плавинище

ТАРАТУН Іван Артемович, народився 1923 року в селі Плавинище. Прочився 4 класи. Під час голодомору працював у наймах – пас корів. В 14 почав обробляти землю.

Нас восьмеро було, а з батьками десять. В 33 році їли що бачили: рвали на ліщині бруньки, квітки клёверу терли і робили блинці. Ночю копали ями і кидали туди картоплю, щоб ніхто не бачив, і було що їсти. Не можна було зібратися так, як зараз, і посидіть під двором з сусідами побалакати, бо казали, що то ми про владу пліткуємо. І без розборів зразу ж наказували...

На базар носили уголь, соломі в'язками. І дома треба топить, і продати щось треба – трудилися, канешно, дуже. Тоді ж податки великі були. Як у хаті більше 5-ти вікон – податок великий плати! 40 кг. м'яса – оддай, 90 шт. яєць – оддай. А що ж їсти?

У нас кінь був. Я вже конем їздив. Так за 1 год подорожним 500 рублів за нього платив. Була в нас і пасіка з 20-ти уліків. Забрали були усе: і пилку, і сокиру, і віршовку, і корову, і уліки, а за них, якщо більше п'яти – теж податок плати.

Батько зробив жорна, тож голова сільсовета прийшов і побив їх. Ми в 33-му куркулями були.

Було підеш в город в магазин по хліб, проходиш з тими копійками голодний цілий день. А де й завезуть хліб, так двома, трьома просядуть, а тоді кажуть, що нема. Хтона, де він дівався.

В 39-му записалися в колгосп, так легше стало. В 47-му були післявоєнні часи, і той, хто робив, той не голодував. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Кулик 12 вересня 2008 р.).

ПЕТРЕНКО Галина Якимівна, народилася 1924 року в с. Плавинище. Закінчила 7 класів в Плавинищенській і Роменській №3 (зараз №1) школах. З дитинства (з 9 років) працювала в колгоспі.

Їсти нічого було, а за роботу в колгоспі давали миску кашки. Мама хворіла в 33-му малярією. Дуже страждала. Після страшних вбивчих приступів вставала і старалася хоч щось зробити нам поїсти з сестрою і працювала. Нас не розкуркулювали, бо не було чого забирати. Мали сад, город, корову і платили за це величезні податки.

Пам'ятаю, батько мій, в 33-му році це було, косив сад Геллеровий і наткнувся на двох дівчаток-сестер. По їх розказу стало ясно, що вони приїжджі. Мати не могла прогодувати їх і привезла, щоб здати в інтернат. Їй відказали, бо брали тільки повних сиріт, а раз мати є... Тоді вийшла вона і сказала дітям: сидіть і ждіть, поки їх не впустять охоранники чи хтось з інтернату, а сама пішла. Коли ж прийшла ніч, стало страшно їм (там собаки були чи просто людей), і вони пішли через Геллерів сад і послули в лопухах.

З утра привели їх в село Плавинище і нагодували чим було – своє віддали, те, що мама на день готувала. Відвели до голови, щоб він (Мань його фамілія була) опріділив їх до інтернату. Хтозна що там сталось, але вони осталися в селі. І старшенька дівчинка (де менша ділась, не знаю) вирішила переночувати в бочці під липою, що біля теперішньої школи росла. Наклала туди сіна й заснула. Там утром діти грались і знайшли її мертвою. Похоронили в чужій могилі: як копали комусь з місцевих в печурці збоку поклали і її.

Люди, не всі, та пухли і 1933 році, і в 1947 р. Їли затірку. Коло Іванченка на бригаді давали затір всім, хто робив у колгоспі. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Кулик 12 вересня 2008 р.).

с. Сміле

ХАРЧЕНКО Марія Миколаївна, 1926 року народження, жителька м. Ромни.

В період голодомору 1932-1933 р. і період розкулачування наших хуторян, я проживала на х. Шкурати Смілівського району Сумської області. Мій батько і дід служили на почті в с. Сміле за 6 верст від хутора. Мати займалась домогосподарством. Мали три десятини землі і все для її обробки (плуги, борони, косарку, віялку і др.) Мали коней, корову, другу живність. Сім'ю нашу не розкулачували, так як дідусь добровільно здав усе, залишився один молодий ко-

ник і корова. Йшла посилена колективізація і розкулачування «багатіїв». А в цих «багатіїв» – хати, криті соломою.

Розорили три двори і наших родичів. Залякували висилкою на Соловки. Молоді (хто зумів) повтікали, а діти і старики залишились. Одну жінку з хворими дітьми прийняли в хату (також розкулачені). На другий день прийшла бригада з наших же хуторян і викинули на мороз цих двох хворих дітей та діда – хазяїна цієї хати. Діти і дід померли. Це були мої двоюрідні брат і сестра, і мій прадід. Я це бачила і пережила.

В цей період вже був страшний голод. Мені було шість років. Все це досі стоїть перед моїми очима. Ходили бригади в кожну хату, не забували і про нас. Викачували все, що можна було їсти, шукали хліб в домі, у дворі, в городі, перевіряли, чи не переховували в себе куркулів, заглядали на піч і під піч. Навіть не дозволяли збирати колоски, дорослих судили, а дітей били.

Їли макуху, полову, буряк, якщо удавалось добути картоплю, її їли з лушпинням. Раз дідусю вдалося пробратися в російське село, де за барахло виміняв пуд гречки. Мати висипала в чавуни і поставила в піч розпарить. Тут же прийшла бригада, витягла з печі і забрали.

В сім'ї було четверо дітей, сама маленька народилася 1932 р. Ми, старші, їли все, дитині молока мамчиного не хватало, бо мати була голодна. Корову, яка і так плохо доїлася, конфіскували, хвоста і того не оставили. Нам не положено було виживати!

Але прийшла весна, появилася кропива (яка вона була смачна тушена), коли появилися листя на деревах, зрубали велику липу, обчухрали до листочка, сушили, перетирали на муку і пекли млинці. Дідусю на роботі давали грам 400 хліба, який він ділив дітям, а сам ходив з пухлими ногами. Землю у нас всю забрали, оставили город, який нічим було садити. Пам'ятаю, як все, що залишилося, міняли на картоплю. Садили лушпайками. Но Бог не залишив нас, картопля вродила добра. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ольга Гришко у 2008 р.).

Середино-Будський район

136

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

*Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у м.Середина-Буда*

САЛЕНКОВА Настасія Леонтівна, народилась в 1927 році в м.Середина-Буда. Батьки – Саленко Леонтій Захарович та Саленко Пелагея Феофанівна. В сім'ї було четверо дітей. Батько працював на заводі «Котломосбуд» робітником, мати – домогосподарка.

Летом 1932 года отец уехал в Москву на заработки. В Москве жила его сестра. Мать осталась с детьми одна. Все лето лили дожди, огород стоял в воде, и урожай не вырос. Осенью мать, взяв с собой двоих меньших детей, уехала в Москву искать отца. Мы с младшей сестрой осталась сами. Из продуктов осталось четыре буряка всего.

Я ходила рвать щавель на кладбище. Однажды стала рвать щавель и вижу, что подъехала подвода на которой сидел мужчина. На телеге лежали трупы людей. В центре кладбища была вырыта большая яма. Мужчина стал снимать трупы и бросать их в яму. У одного трупа отпала голова, руки. Мужчина все это собрал и тоже кинул в яму. В яме уже были трупы, присыпанные землей. Я убежала домой и больше за щавлем на кладбище не ходила.

Щавель, который рвала весной, мы ели с сестрой, варили щи, а еще я носила его евреям, за пшено. Когда стало невмоготу, то я написала письмо тетке в Москву, и она прислала нам посылку, в которой было пшоно, несколько кусков сахара и четыре копченые рыбки. Рыбу мы решили не есть, а продали ее на базаре и купили хлеба булку. Из пшена варили болтанку. А еще очень хотелось сладкого, и мы ели цветы акации. От этого начиналась рвота и болел живот, но мы все равно ели. Осенью приехала мама, и нам стало легче. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А.С.Макаренка Ольга Степаненко 9 вересня 2008 р.).

ОЛЬХОВИКОВА Ольга Іванівна, народилась в 1912 році в м.Середина-Буда. Батьки – Ольховиков Іван Фомич та Ольховикова Катерина Іванівна. Батько був майстровим, вмів робити столи, стільці, ремонтував тази, відра, посуд. Мати була домогосподаркою.

Все лето лили дожди. Огород весь стоял залитый водой. Картошка сгнила. Все лето собирали щавель и из него варили суп. Ели листья липы. Сухие листья терли на муку, добавляли сухой тертый клевер. Пекли лепешки.

Была в семье корова. Пасли ее. Молока было мало. Мама разводила его водой и давала младшей сестре. А брат, который родился осенью 1932 года, умер от голода. Опух и умер. Отец его сам захоронил на кладбище. Он рассказывал, что на кладбище хоронили людей по три-пять человек в одну яму, а были случаи, что огромные ямы не засыпали сразу и в них закапывали по тридцать-сорок человек. Многих хоронили без гробов.

Мы с сестрой ходили на поденную работу к богатым евреям. За работу они давали продукты (пшено, муку, зерно). Мы все несли домой, и мама варила похлебку. По городу ходило много побирушек, которые просили поесть. Были случаи, когда люди ловили собак и из собачьего мяса делали котлеты и ели. Ели воробьев, ворон. Зимой мы пережили очень трудно. Умер старший брат, младшие дети опухли от голода.

Когда пришел 1933 год, работали на огороде. К осени уродился на полях хороший хлеб. Я видела сама, когда ходила в лес за грибами. Но пришел приказ скосить недозрелый хлеб. Косили его целыми днями. И остался он лежать на земле и там сгнил. Голод продолжался, но зерно собирать не разрешали людям. Осенью пошли в лес, насобирали много опят. Пришли домой, отварили их без соли. Все дети и родители наелись. Началась рвота, всем было очень плохо. Отец к утру помер. Хоронить помогали соседи, а гроб стоял на чердаке, отец его заранее сделал. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ольга Степаненко 9 вересня 2008 р.).

БОРЗАКОВСЬКА Зінаїда Олексіївна, народилась в 1914 році в м.Середина-Буда. Батьки – Борзаковський Олексій Петрович та Борзаковська Тетяна Іванівна. В сім'ї було двоє дітей. Батько загинув в 1920 році. Мати залишилась вдовою.

Летом 1932 года было холодно. Огород возле дома, пять соток, был залит водой. Картошка вся сгнила. Хорошо, что была своя корова. Вот она и помогла спастись. Мама работала поденно у евреев и богатых будлян. Стирала, убирала, белила хаты. За это ей давали кое-что из продуктов. Часто евреи получали посылки из Москвы с пшеном, крупами. Мы, дети, рвали щавель и варили борщ.

В 1932 году я поступила в Глуховское педагогическое училище. Так как я была из бедной семьи, то мне давали стипендию двадцать шесть рублей. Жила в общежитии. Стипендии хватало только на талоны на обеды, которые давали в столовой. Обед был из кислых щей и сои. В день выдавали двести граммов хлеба.

Видела как летом 1933 года по улицам ходили люди и просили поесть. И еще очень хорошо запомнила такой случай: на улице рос большой дуб, я шла домой, возле дуба лежал мужчина и пытался пальцами сорвать траву. Я побежала домой, взяла картошку и хлеба, вернулась, мужчина уже умер, а в пальцах сорванная трава.

По городу было много трупов. Их собирали труповозки, затем везли на кладбище и хоронили в общей могиле. Пока могила не заполнялась, ее не закапывали. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ольга Степаненко 9 вересня 2008 р.).

ГОНЧАРОВА Надія Герасимівна, 1924 року народження, жителька с.Боровичі.

Була ще маленькою, підлітком, але добре запам'ятаю ці страшні роки голоду. Наша сім'я складалася з п'яти ротів: батько, мати і нас троє дітей. Я була середньою. Сім'ю рятувала корова, яку ми мали. Також збирали щавель, ходили сім кілометрів за гнилою картоплею, яку нам не дозволяли збирати.

Ми що, нас було небагато, а ось сусідам було ще гірше, у них було вісім душ. Діти попухли з голоду, а батьки не знали, що робити, ледь діждали весни. Стало легше, з'явилася лугова цибуля, часник, аїр. Ось цим і вгамовували голод. (Зап. Д.Биховець у 2007 р.).

с.Журавка

АЛЕКСЕЙЦЕВА Матрьона Дмитрівна, 1924 року народження, жителька с. Журавка.

Можу тільки сказати, що в селі я не чула, щоб хтось помирав з голоду. Було важко, не було картоплі, хліба, то їх замінювали лободю, айром, ловили рибу.

А ось пам'ятаю жінку, яка прийшла до села в 1932 році з донькою звідкілясь з півдня, залишила доньку у хаті-сторожці, а сама подалась кудись. Люди годували цю дівчинку, а я гралася з нею. А потім одного дня мати повернулася до села й забрала доньку. Коли її спитали, чому вона залишила її, то відповіла, що дівчинка інакше б померла, бо у них там страшний голод.

Я була маленькою, але пам'ятаю, як чоловік з нашого села Биховець Гнат розповідав, що бував у багатьох місцях, навіть у Ташкенті, всюди бачив страшний голод, а от у Журавці жити можна було. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Катерина Дмитроченко у 2007 р.).

МНОГОЛІТНЯ Марія Яківна, 1924 року народження, жителька с. Журавка.

Голод був, але щоб страшний – ні. Наша місцевість давала можливість вижити: часник, ракушки, які збирали на березі річки. Бувало назбираємо цілий чавун і в піч, а вони там пишуть. Я не їла, бо як до рота, то й не могла, а батько, мати – всі їли. Пухлі були, лежали в лікарнях, а щоб вмирати – не пам'ятаю. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Катерина Дмитроченко у 2007 р.).

КИРЕЙЧУК Уляна Єгорівна, 1924 року народження, жителька с.Журавка.

Одні сім'ї жили краще, інші дуже бідно. Не знаю, від чого це залежало. Щоб вмирати, не чула такого. От Кривonosівка, Хільчичі – там важче було. У нашому селі не відбирали нічого. Хліб був з щавлю, часнику, чорний як земля, їли, а що робити. Скотину годували соломою, яку знімали з дахів. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Катерина Дмитроченко у 2007 р.)

КІРІЄНКО Надія Тимофіївна, 1928 року народження, жителька с.Журавка.

Важко було, але луг допомагав, збирали часник, зі щавля насіння, а потім із нього пекли щось схоже на хліб. До такого хліба була гнила картопля або суха, її збирали на полях. Якщо попадалися, то відбирали й мішки з назбираним. Але люди все одно йшли красти, крали вночі, а що було робити?

Ще було у нас одне поросся. Його зарізали вночі, щоб ніхто не знав. Смалити було нічим, то здерли шкуру. Посолили це поросся і в каstrулю поклали, а каstrулю закопали в землю. Доставали потроху.

У сім'ї було семеро. В річці ловили ракушки, варили і також їли. Збирали таємно і колоски на полі. Так і вижили. (Зап. О.Снітко у 2007 р.).

с. Очкине

ЧУХНО Уляна Данилівна, 1924 року народження, жителька с.Очкине.

У нас у сім'ї було п'ятеро дітей, ловили рибу, варили. Коржі пекли з часнику, його було дуже багато. Хліб, зерно, продукти ніхто не забирав. Слабкі були, але жили й виживали, мати померла, бо хворіла. Самі добували харчі. Та що говорити, пройшла революція, важко всім було. Ліс поряд був, то щось знаходили.

Пам'ятаю, і день, і ніч ішли дощі, а потім не дочекаєшся ні краплини. Відбирати? Та не було такого. Нічого не відбирали. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Катерина Дмитроченко у 2007 р.).

ДЕМИДЕНКО Олена Максимівна, 1928 року народження, жителька с.Очкине.

У нас були корова і свині. Корову забрали в колгосп і свиней теж, але батько встиг зарізати одну свиню, яку сховали і потроху їли.

Мені було 5 років. Батько ночами брав мене з собою ловити рибу на річці. Він ловив та кидав мені на берег, а я збирала.

У сім'ї було семеро. Ходила мати просити назад свою корову з колгоспу, бо батьки вийшли з колгоспу, але їм ніхто не повернув її.

Завдяки рибі виживали, засолювали її і ховали, дуже боялися, щоб ніхто не дізнався, що у нас є щось їсти. Вижили. (Зап. О. Снітко у 2007 р.).

с. Уралове

ШЕВКУН Василь Іванович, 1926 року народження, житель с.Боровичі. На час голодомору 1932-33 рр. жив у с. Уралове.

Я народився в с.Уралове. Мій батько був інвалідом, брав участь у революції 1918 року. У мене був менший брат, якого мати народила у 1932 році. У голодомор мені було шість років. Були тяжкі роки. Люди пухли з голодухи. Їли щавель, явір, навіть ловили в болоті жаб, варили їх і їли.

Організовувалися загони, не знаю чи з військових чи з партійців, які ходили по хатах і відбирали продукти. Приходили і до нас. У нас у грубці було замазано півтора пуда жита, розвалили грубку і забрали. Не допомогло й те, що батько був інвалідом та учасником революції. Потім ми вступили до колгоспу. Я дякую Богові, що в нашій сім'ї ніхто не помер. (Зап. М.Северин у 2007 р.).

Шупик Матрона Дмитрівна, народилась в 1924 році в с.Уралове Середино-Будського району Сумської області.

Лето 1932 года было дождливое. Вся картошка, что посадили весной, отмокла. Огород был всего 7 соток. На трудодень хлеба дали мало. У кого хлеб был, кто не вступил в колхоз, забрали все. Сыпали в колхозные коморы. Затем грузили на подводы и увозили. Тех, кто работал в колхозе, не трогали, ведь у них и так не было ничего. Тех, у кого был хлеб, считали кулаками. К ним приходили «ударники»-активисты колхозные и искали, находили и отбирали хлеб. Дети кричали. Люди их ненавидели.

Да, еще летом, объездчики охраняли поля пшеницы, чтобы крестьяне не воровали хлеб. Когда мать – Прасковья Тимофеевна – шла в колхоз, сил не было идти. Однажды упала. Ее увидела бабушка. Дотащила к себе домой, дала что-то поест, и той стало лучше. Посидела немного и опять побежала на работу. Опозданий не допускалось. А когда начали жать пшеницу, то зерно ели прямо на поле. Так выживали. А в карманы положить колосок нельзя. Найдут – тюрьма.

Чтобы накормить детей, осенью 1932 года выкопали немного картошки. Спрятали ее под полом в хате. Боялись, что «ударники» придут и заберут ее. Как-то отец принес конину. В колхозе сдохли кони. Люди тухлое мясо разобрали по домам. Варили в чугуне, а запах был поганый, но ели. В Уралово была школа. Но дети в школу

не ходили, не было что одеть. Потому что осенью, когда делали обыск, забрали из скрини последние тряпки: тканое полотно, пиджаки отца и телогрейку мамы. Мы, дети, сидели на печи, были пухлые от голода и просили: «Дай хлеба». Вместо хлеба была гнилая картошка.

Моя подружка Галя Ефремова жила рядом. Пошла я к ней, вижу, а она очень пухлая, глаза, как две щелочки. Стала с ней говорить, а она не отвечает. А на следующий день она умерла от голода. Еще через день умер ее брат Ваня. Зимой 1933 года умерли и мои братья: Тимофей и Петя. Отец сам сделал им гробы, погрузил их на телегу и повез на кладбище. На кладбище тогда каждый день шли люди, хоронили своих родичей. Кого хоронили в гробу, а кого просто так. Иногда в могилу закапывали по несколько человек сразу.

Церковь в Уралово была, но людей не отпевали в церкви. Коммунисты иконам глаза выкалывали. В голод умерло половина села. Когда пришла весна, мы собирали с мамой воробыный щавель, а потом пекла ладки. Еще ловили ворон, черногузов (аистов) и тоже варили и ели. Люди боялись колхозов, не вступали в них, а вот после голода все пошли в колхоз.

(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ольга Степаненко 9 вересня 2008 р.).

с.Чернацьке

ПАСТУХОВ Федір Гаврилович, народився в 1924 році в с. Чернацьке Середино-Будського району Сумської області. Батьки – Пастухов Гаврило Михайлович та Пастухова Меланія Миколаївна.

Семья у нас была большая. Отец работал извозчиком в С.-Буде. Каждый день вставал рано и на своем коне ездил в Буду на извоз. Мать в колхозе не работала, у нее был туберкулез. В семье было восемь детей.

В Чернацком по улицам села были выбраны уличкомы. Они ходили по домам и смотрели, у кого есть зерно. Если зерно находили, забирали все. В голод мы пухли от голода, у мамы были пухлые ноги, но она за нами ухаживала.

Все лето 1932 года шли сильные дожди, огороды были в воде. Картошка вся отмокла. Есть было нечего. Спасались мы так: отец работал у еврея в С.-Буде. Его лавка была возле вокзала. Из Брянска на станцию Зерново приходили вагоны. Разгружали из них товары, зерно, макуху. Макуха – это выжатые семечки подсолнуха, спрессованные в полоски. Вот отец перевозил на своей телеге эту макуху. Иногда умудрялся украсть кусок макухи и привезть домой. Другой раз, когда перевозил в мешках пшено, гречку, ячмень из С.-Буды в Севск, то отсыпал себе немного крупы в старые сапоги. А вечером из сапог высыпал на стол дома. Все, что привозил отец,

ховали в огороде в ямке. Яма была не очень глубокой, сверху закрывали досками и засыпали землей, чтобы не нашли уличкомы. Мама из всего этого варила похлебку. В разбухшие в воде остатки семечек добавляли мерзлую картошку, которую мы, дети, иногда находили осенью на колхозном поле. Если отец привозил немного гречки, то мама пекла «греченки». Мама толкла в ступе гречку, потом растирала с гнилой картошкой и пекла хлеб-греченки. От такой еды дети голодали, двое - Вера и Вася – умерли. Весной 1933 года умерла и мама. Когда умерли дети, отец сам им сделал гробы, положил их на телегу, повез на кладбище. Так же сам похоронил и маму.

В Чернацком голодали еще с 1932 года. Колхозные поля пшеницы охраняли бригадиры и объездчики. Когда урожай собрали, селян стали гонять собирать колоски и следили, чтобы колоски не клали в карманы. Дети в селе ловили ворон и голубей. Тушки птиц варили в чугунке, добавляли пшено, и получался суп. Бывало, что ели даже собак.

(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ольга Степаненко 9 вересня 2008 р.).

Сумський район

144

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

*Пам'ятний знак
жертвам голодомору
1932-1933 рр.
у с.Токарі Сумського р-ну*

*Відкриття пам'ятних знаків жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у с.Н.Сироватка та с.Северинівка Сумського р-ну*

ГЛУЩЕНКО Тетяна Андріївна, народилась 1920 року в м. Суми. Проживала під час голодомору: м. Суми, вул. Садова, 28. (На знімку).

Важко згадувати, бо ти знаєш, все, що люди наживали віками, недоїдаючи, недосипаючи, було знищене. Була страшна засуха, і наступив голод. Люди різали фруктові дерева і з тирси пекли коржики. Одна другу гостили, запитуючи: «Чи можна їсти?» Від такої дієти не один помер від завороту, запору. Коли весною появився бур'ян, накинулися на цю дієту, від якої ледве рухалися з набряками.

Батько працював на заводі та на сім'ю одержував буханку хліба. А ще у нас город був, так що ми ще й добре жили... У мене ще був братик Сергій. Я на той час перейшла в 3-й клас. Нам у школі суп давали... Пам'ятаю хлопчика Колю, який від набряків не міг ходити, все сидів на траві, гойдався і співав: «Маню, Маню, хліба дай». Його сестра працювала в їдальні посудомийкою і часом йому кусень хліба приносила.

Не згадаю коли, відкрився дуже дорогий магазин «Комерческий хлеб». Люди і золото продавали, і прикраси, аби тіки хліба купити...

Я запам'ятала такий епізод: я ішла ранком, попереду мене жінка вела хлопчика. Жінка з великим животом, набряклими ногами тримала за ручку хлопчечка років чотирьох, в коротенькій сорочці, босе, ніжки налиті водою. І де те дитя ставало, на стежці лишалася мокра підківка. Воно ледве переставляло ті ніжки, не дійшло до ясел, впало на колінця, посиніло... Як стояла, так і сіла мати біля дороги з мертвою дитиною на руках. Не говорила, не плакала, сиділа мовчки без надії, якби скам'яніла. Ніхто нікого не хоронив. Час від часу проїздила фура, збирала висохлі останки і відвозила.

Були випадки канібалізму. Сусід, щоб вижити, ходив у місто, міняв речі на хліб, зерно. На ярмарку студенець баба продавала. Не міг відступити, щоб не з'їсти того студня. За щось виміняв і став їсти, їв доти, доки на дні не побачив дитячий пальчик з нігтем. Вдома плакав, примовляючи, що з'їв дитину.

А ще у нас сусід такий жив Самсонов, бандюга був, так завжди хліб забирав падлюка, і у нас забирав, і у ще одних сусідів.

Ну що ще сказати? Тяжке життя було, помирало багато людей,

але всі наші живі залишились, слава Богу... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Дар'я Зелених 18 вересня 2008 року).

НАЗАРОВА Ольга Павлівна, народилася 1928 року в селі Марківка Штепівського району Сумський області. В 1959 році закінчила вечірнє відділення фельдшерського акушерського відділення Сумського медичного училища. Після завершення навчання 42 роки працювала медсестрою в Сумській центральній районній лікарні. Під час голодомору спочатку разом із родиною перебувала в селі Марківка, а потім переїхала з родиною до м. Суми. (На знімку).

Трое детей нас было, и мать, и отец – пятеро было...от это...Он (батько) работал на этом...на заводи Фрунзе грузчиком. Да, это

было вот в тридцать третьем году, вот это в тридцать третьем году. Ждали отца, когда он придет с этого...с работы, принесет хлеб. А отето, целый день одну свеклу кушали, помимо того, шо хлеб. Не было ничево и от этим питались

Всё...всё-всё оставили, щоб не раскулачили, всё оставил (батько), забрал нас троих и жену, и уехали сюда в город. Всё оставили там! А бабушка, дедушка, все ево братья, все умерли от голода.

Сорок седьмой, это я училася в школе. Ну...это не такой голодомор был, знаете как это...Но вообще, в школе вот это давали такую похлебку, там огурцы, картошки почти не было. И вот это выжили, вот это я ходила в школу, и давали вот это обед такой.

Родители получали, значыт, на нас триста грам хлеба, а на иждивенца, на маму двести пятьдесят грам. А брат работал на заводе ... этом, на заводе Фрунзе в литейном цехе, там ему давали симсот грам хлеба. Ну...видите хлеба так только давали на это...как бы сказать, на книжки. Давали там книжки, такие были и по книжкам получали. На рынке только можно было купить, да, а в магазине нет, а хлеб давали по книжкам, от это... И другие продукты...Вы понимаете, другие продукты это може на рынке шо-то купить, а в магазинах не было.

На рынке хлеб продавался, вот это буханку хлеба резали на эти, на кусочки, да, на кусочки, и продавали. От это, само собой, там, кто именно получал може, щоб што-то купить на рынке, знач он продаст этот хлеб, а купит там наверно фасольки или шо-то вместо того. От это воспоминания были, сорок седьмой год.

А тридцять третій – это ужасный год. Это, мы жили там, улица Успенского, и я вспоминаю, как один дед кричал: «Помогите! Помогите!» Мы посмотрели, шо дед такой, за забор цепляется, а утром вышли – он пухлый и мёртвый. Пухлый был и умер от голода. Это мы уже в Сумах же жили, мне было тогда пять лет, и это я всё помню.

Да, шо отец работал на завод Фрунзе, и от это мы вижили, да. Но все все родители от это умерли в селе. Село Марковка, Штеповський район. *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Аліна Плакуща 4 жовтня 2008 р.).*

с.Басівка

КОЗУПИЦЯ Євдокія Петрівна (в дівоцтві **Федорченко**), народилася в с. Басівка Сумського району Сумської обл., зараз проживає у м. Суми.

Наша сім'я Федорченків складалася з батька Петра Васильовича, матері Марфи Афанасіївни та п'яти дітей: Сашка, Катерини, Вери, Ані та Євдокії.

Ще до 1932 р. батько не пішов у колхоз, то більшовики забрали все: коня, корову, овечок, свиней, всю упряж і плуги. Після чого сім'я вже почала голодувати. Батько пішов з дому в Кияницю робить на сахарний завод, бо в селі йому ніякої роботи не давали. Приносив звідти пайок: 1 кг патоки і сухарі. Цим і питались.

Взимку собака Лизько ходив в олійницю і крав макуху, і тіг додому, і клав на поріг. Цю макуху ділили всім порівну і собаці теж.

Навесні 1933 р. собака хотів украсти хліб у пекарні, але це йому вдавалось дуже рідко. А одного дня собака не повернувся, мабуть хтось з'їв.

Весною стало зовсім голодно. Ніде нічого не було, топить було нічим. Почалася повальна смерть. Сім'я жила коло кладбища, то я бачила, як щодня копали велику яму і возили туди возами мертвих у ряднинках. Їх кидали, а вони аж чавкали, бо пухлі були. Навечір яму закидали, якщо вона повна була, а ні, то ждали другого дня.

Село заросло бур'янами. А комуністи ходили по хатах з людьми з наряду і дивились, де є мертві. Бувало вимирали цілі сім'ї по 4 по 5 осіб. Не було видно ніде не собак, не котів, все поїли.

У 1933 р. я бігала по городу і побачила жіночу голову, яку тягав чужий собака, позвала батька, він відібрав, зарив, а сам дуже розстроївся, і коли вертався у Кияницю на завод, не дійшов, а упав і помер.

Ми були всі пухлі. І через дві неділі після батька умерли дві моїх сестри: Вера і Нюра (Анька), їм було 13 і 11 років. Ми вижили тільки благодаря крапиві, крейді, листю з липи, лободі, які нарешті з'явилися. На городі в кінці було трохи посіяного жита, ледве дождались, поки воно почало жовтіть, тоді натирали і почали пекти перепічки.

А ще я ходила у Голівщину – село Курської обл., де жила моя бабушка – дальня родичка, і вона виносила нам лушпайки з картошки, і цим ми теж піддержувались. Лушпини мішали з крапивою і пекли галети.

А кругом сусіди були пухлі, а потім повмирали і довго лежали на городах, а мені малій ввижалось, що то крокодили лазять.

Ті ж лушпайки і садили, і вже на осінь із них нарешті уродила картопля, урожай був гарний. Після можна було вижити.

У 1933 р. в селі відкрили аж 3 дитських дома, а до цього не було ні одного. Туди позбирали дітей-сиріт і вже щось їм давали їсти.

На осінь стало трохи легше, хоч багато ще й померло, бо коли починали їсти щось, не могли зупинитись і мерли. (*Зап. вчитель Сумської ЗОШ №11 О.Д. Мальцева 10 грудня 2007 р.*).

с. Кровне

ОСАДЧА Віра Федорівна, 1923 р.нар., жителька с.Кровне Сумського району.

Вже влітку 32-го року жити було важко. Чомусь погано вродили садки. Через те, що ніде було дістати коней, землю обробили мало. Ще не вистачало зерна на посів. А після того, як зібрали хліб, ще в серпні все зерно було забране. Мені було тоді дев'ять років. Ми бігали на поля збирати колоски. На своїх полях люди визбирали все. Кілька полів були колхозні. Там збирали погано і залишилося багато зерна. Спочатку дітей охоронці на конях ганяли й били плітками. А під осінь кількох старшеньких судили й кудись забрали. Лише один з них повернувся до села тільки після війни.

Зерна у нас майже не залишилося. А восени почали забирати крупи, квасолі, буряки. Люди далеко за селом викопували ями й ховали, хто що міг. Їх висліжували й все забирали. А одного дядька вночі побили й вкинули у яму, з якої все забрали. До Різдва вже зовсім нічого не було їсти. Людей по вулицях майже не було. Ходили страшні оповіді про те, що почали їсти людей. У нашому селі я про таке не знаю. На людей було страшно дивитись. За селом була яма, куди звозили померлих. Ті, хто лишився сам, інколи йшли туди й лягали ще живими, бо нікому було відвезти.

У нас було двоє собак і кішка. Їх ми з'їли. Спочатку кішка ловила пацюків, а ми у неї їх відбирали, а коли пацюків не стало – з'їли кішку. У бабусі були старі золоті сережки. Вона їх не віддавала. Після її смерті ті сережки тато десь виміняв на торбинку пшона й шматочок старого сала. Воно було аж жовте. Після того я ще й досі дуже люблю пшоняну кашу, затерту старим салом.

Та зима запам'яталася не тільки голодом. Було страшно холодно. Людям не давали дров, навіть хмиз не дозволяли заготовляти. Топили чим могли. З дитинства на все життя залишився в мене страх перед голодом і холодом. Не дай боже це пережити нікому... (*Зап.*

с. Нижня Сироватка

ЗАКОРКО Наталія Леонтіївна, народилася 22 серпня 1921 року в селі Нижня Сироватка Сумської області Сумського району. (На знімку).

Народилася я в селі Нижня Сироватка (вул. Гора) 1921 року, а сестра моя Уля – 1924 року. Батько – Білан Леонтій Федорович, а мати – Федора Василівна.

Мали ми свою землю в полі, а також був у нас город біля хати (40 соток). Тримали худобу: коня й дві корови. Коли почалися колгоспи (у 1933 році), то я вже ходила до школи (було тоді мені 8 років). До них змушували вступати всіх людей, але мої батьки не хотіли туди йти.

На той час усі люди були поділені на три категорії: куркулі, середняки й бідняки. Бідняками називали тих людей, які не хотіли працювати, тому їх першими змушували вступати до колгоспів. Мені було 14 років, коли в нас почали забирати все господарство, і не закінчивши четверті сьомо-

го класу, я подала заяву до колгоспу, бо нінащо було жити (партійці вивезли з клуні весь хліб, а з погребя – картоплю) й вигнали нашу сім'ю з хати.

Коли в нас усе відібрали й залишили ні з чим, тоді тільки мої батьки вступили до колгоспу. Жити було дуже важко. Почався голод. Спочатку померли моя бабуся і дідусь. Ми були пухлими і виживали як могли: літом ходили по полю й перекопували ямки, шукаючи гнилу картоплю, яка залишилася від минулорічного врожаю; їли кінський щавель, пили брагу, яка була призначена для худоби.

Зібравши кожушки й штанці, моя мама поїхала в Росію, міняти на хліб. Коли дізналися про це активісти, то вони зустріли її на вокзалі й все відібрали. Але ж потім вона знову їхала до Росії. Приїздивши, вставала на станції Баси і вечором пішки йшла додому. Ті харчі, які привозила з собою, ми закопували.

Усі були дуже пухлі з голоду, але активісти все одно приходили і гнали людей на роботу до колгоспу, та деякі вже зовсім не мали сили й помирали прямо йдучи дорогою.

Бувало, що мати ще жива, а дитина лежить мертва, – от та і починала їсти своє немовля. На іншій вулиці чоловік заманив хлопця

до хати, убив його й варив у печі, щоб з'їсти. Батьки кинулися шукати свого сина, а добрі люди показали куди він пішов. Коли вони вивали міліцію, то вона знайшла в печі зварену дитину.

Коли мої батьки вступили до колгоспу, то мій батько купив коня, але незабаром активісти забрали його й змусили на віз збирати мертвих.

Ще, пригадую, на вулиці Круглій вся сім'я померла, але вижила одна жіночка Векла. Вона була ще при силі, але мого батька змусили її покласти на віз поряд із мертвими. Коли всіх скидали до ями, то він залишив її на возі й привіз додому. Невдовзі вона вийшла заміж і народила сина.

Ось такі були страшні роки голодомору. (*Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Наталія Шепеленко у 2007 році*).

ХИЖНЯК Лідія Василівна (в дівочтві **Рубаник**), народилася в 1928 році в Нижній Сироватці. Має чотири класи загальноосвітньої школи. Працювала швачкою. Під час голодомору перебувала у с. Нижня Сироватка. (На знімку).

Я хочу сказати, що ми жили ж коли починалась оця колективізація. Ну, почали ж людей розграблювати. Розграблюють що? Єдин-

твенне одне, що все забирали, все: худобу всю, корову там, коней і всьо, що у кого було, значить, почали забірати. І считали: «Єслі один коняка – це такий, середняк, єслі там два коняки єсть, то буде уже багач!» І оце ж у дедушки було, значить, дві лошаді, і був у його вітряной млин. Ну і оце все позабірали, значить, з хати вигнали.

Діти порозходилися. Сина забрали. З роботи. Приїхали, як я говорила, забрали і увезли. Куди увезли – нікому не известно! І не тільки його машиною. Машина закрита була, чорний називався ворон. І забрали, і повезли. Куди повезли – неізноветно. І осудили і десть у тайгу вивезли їх, і там, значить, вони робили. Большинство вони рубали лес. Ну, з голоду вони почті всі там повмирили.

Дядя мій оце остався, і потом, потом уже узнали вже родітелі оце ж, дедушка і баб ушка, і мама, що осудили на десять лет. Судила значить тройка позаглазно, без суда і следствия, і забрали, і повезли – десять лет і пять лет лишения свободы. А ми вже стали бедно жить, потому що дедушкі нема, а у бабушкі нема нічого, все ж забрали, з хати вигнали, викопав землянку, із землянки вигнали. Ми осталися голодні й холодні.

А що націнали їсти: тоді ж був дуже ж такий великий голод, ну, було тоді ще трохи, трошки недород. Сільно дощі шли, і не так уже урожай був сільний і хороший, як всігда, а дощі не давали там собрать урожай, усе...

А тут це 32, а тут уже зіма, 33 год. Коли весна настала, то ми чім вижили? Ми вижили тим, що садили ж кукурузу тоді много, і кукурудзиння осталося, ми оце кукурудзиння зрізали весною, перемелювали оце кукурудзиння – оце у нас була мука. А кропива там, латаття там ще, ще щавель там який виріс. Вобщем, зелень. Оце з оцієї муки пекли такі вроді коржики. І ми оце їли боряки, оце квас робили, боряки оці їли і груші намачували в діжку. І оце ми їли. Потом посадили ж уже цієї редьки. Оце ми тим питались. А хліб був: мука із оціх стволів кукурудзиння. Оце так ми вижили.

Ну, а большинство ж повмирало. Діти малі вообщє повмирали, не вижили. Всі пухлі були такі, що глазами ніхто нічого не бачив.

(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Євгенія Ніконова 9 вересня 2008 року).

с.Степанівка

СТЕЦЕНКО Марія Григорівна, 1921р. нар., жителька с. Степанівка.

Вдома їсти нічого було. Батько лежав хворий у садку. Просив, щоб принесла хоч маленький шматочок хліба, бо в школі нас годували. Пам'ятаю, як взяла хлібця шматочок, загорнула в платок і пішла додому. А по дорозі хліб відібрала Дробна Віра. Я плакала, просила віддати хліб, бо батько помирає, але та так і не віддала. Зробилось мені погано, впала. А коли прийшла додому, то батько помер.

Щоб вижити, їли картоплю мерзлу, бур'яни різні, щиріцу, лободу. Терли, пекли маторженики.

Сестра Люба була в дитячому садку (там де зараз контора). Завідувала садком Ляшова Марфа. Дітей годували погано, багато померло. Сестричка умерла, а мамі і не сказали. При дитсадку працював дід, йому було наказано хоронити дітей, так він їх вилами скидав у яму. У дитсадку помер і братик Іван, два роки йому було. Після смерті Люби мама предупредила, що коли що трапиться з Іваном, то зразу щоб сказали. Братика поховали у садку коло хати, недалеко від батька.

Всі боялися сказати щось лишнє.

Помню таке:

В тридцять третьому году люди мерли на ходу

В тридцять другому году
Люди їли лободу.
В тридцять третьому году
Стали мерти на ходу.

Хоч на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.

Ні корови ні свині,
Зато Сталін на стіні.

(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Олена Кулікова 15 вересня 2008 року).

с.Яструбине

ЖАРИК Микола Якович, 1926 р. нар., житель с. Яструбине.
(На знімку).

Жив я з батьком своїм, хорошо жили. Були коні, були корови, були свині – всьо було. В тридцять третьом году признали куркулями і все забирали: корів і коней, інвентарь увесь, всьо, і оставили голих нас. Ні хліба, ні подушок, нічого не було – всьо було забране. Тоді вже в колхоз поступили ми. Я ще малим був, вісім год мені було, на роботу неспособний, в ясла ще не принімають, а старші хлопці, брати в мене були, пошли всі коней возить, давали по сто грам, якийсь куліш там варили.

Оце так ми проживали, вобще то. Так багато, всі люди такі були, з голоду просто пухли, з голоду, нічого було їсти.

Я так жив то листками з липи, то з вишень, акації пищики ті всі рвав да їв, ото таке, жив, пока жнива начались. А тоді вже дали в жнива потрошку хліба, тоді начала мати пекти з листками, з усим галети якісь. Ото так ми переживали. Погана була жизнь, трудна! Людей дуже багато погубило тоже от голоду.

Їли так, шо коні пропадали, люди м'ясо брали з дохлих коней – варили і їли, потому шо нічого не було їсти, голодні усі. Дуже людей багато погубило, дуже багато! Жили хорошо, а тоді на тобі сразу. Сталін приказав зробіть на Україні голодомор, щоб у колхоз поступа-ли і всьо, подушив всіх людей і все позабірив, у кого шо не було.
(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка Олександра Шкурко 9 вересня 2008 року).

СИНЯГОВСЬКА Антоніна Дмитрівна, народилася 26 липня 1926 року, жителька села Яструбине Сумського району.

Це мені уже 82 года. Постигла така участь дєтства, шо босоноге дєтство й голодовка. Слава Господу Богу, шо ми ще так трошки вижили, шо у нас був такий дєдушка, шо держав пасіку, і та пасіка нас піднімала на ноги. Лазили по дерев'ям, листячко липи рвали, по озерах ходили, шукали травку якусь таку сьєдобну, щоб виживать; а родітелі там ночью роблять у колхозі, дньом ідуть у совхоз, щоб заробить якийсь кусочок хліба кукурудзяного і кусочок сєльодочки, щоб під подушку положить нам, щоб ми не померли з голоду.

У мене тоді в 33-му году умерла сєстричка Марійка і братик Вадя – опухлі були (це двоюрідні).

Животи були отакі, болячок було повно. Дуже важко діточки було, дуже важко. Бачили мертвих діток, бачила мертвих людей, бачили ями, братські могили, в яких вкидали сємьями. Ми ще ж такі дітки, шо бігали дивиться на це (не дуже воно нам казалось). Ями виривали: шар положуть і человека, потом закривають, засипають... Оце такі могили були. Кладбіще те вже знесли, нема нічого, но в пам'яті воно осталося. І так я там рєдко буваю... конєшно, дуже рєдко. І коли їду, голова туди поварачується, я все це бачу, потому шо воно з пам'яті не виходе, страх оцей стоїть упереді. Ото такі діла у нас були.

Так шо це, діточки, дуже страшне. Не дай Бог його переживать нікому, і врагам нашим! Це зараз кажеться, а тоді дуже важко було. (Зап. студєнтка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Олена Кулікова 15 вересня 2008 року).

Тростянецький район

154

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

*Пам'ятний знак жертвам
голодомору 1932-1933 рр.
у м.Тростянець*

БАШЛАЙ Галина Калинівна, 1923 р. нар., жителька села Боромля.

На людей були покладені великі податки, забирали все. Не залишали людям зерна, навіть для посіву і цим спричинили голод. Люди вимирали сім'ями і навіть вулицями. Були випадки людодства, свідком якого я була. Одного разу жінки сапали за селом буряки і побачили страшну картину. Молода жінка вбила свою матір і смалила м'ясо.

Це були найстрашніші часи для людей не тільки нашого села. І не дай, Боже, щоб це коли-небудь повторилося.

Люди пухли від голоду. Багато людей лежали під тинами. Колгосп виділяв одного або двох чоловік з підводкою, вони збирали ті трупи людей і скидали в одну яму. Люди їли бур'яни, кропиву, цвіт з акації, конюшину, курячу сліпоту. Людей насильно міліція примушувала йти на роботу. Багато людей втікало з міста. Робота в колгоспах була дуже важка. Якщо виконаєш норму, то давали ложку папки. А норму мало хто виконував. За окраєць хліба здатні були віддати останню одежину.

В 1932-1933 р.р. з людьми не рахувалися. Не працювали ні школи, ні лікарні, освіта була на низькому рівні. Була дуже сувора дисципліна. За вкрадену жменьку зерна засуджували. Голодомор зробив людей жорстокими і егоїстичними. Люди крали один в одного худобу, були випадки людодства, а одружувалися лише через придане - мішок квасолі. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Зоя Забавська у 2006 р.).

САВОСТЬЯН Галина Яківна, 1936 р. нар., жителька села Боромля. Під час голодомору 1946-1947 року проживала в цьому ж селі. (На знімку)

Їсти було нічого, ходили на поля збирати гнилу картошку, так, гнилу картошку. На луг ходили рвали бур'ян, жовтвило. Купували на базарі зерно, мололи. Який стакан стояв десять рублів, підемо до сусіди, ... підемо до сусіди молоть, укинули туди, ну, у жорнов по тодішньому, а вона каже: «А воно ж не знімається!». А що ж там у нас із трьох стаканів останеться нам стакан, а їй два. От, ну, принесемо там, замішаємо жовтвило. Поїмо. Ну, була кізка, яка видержувала мене. Молочка поп'ю, сахарце теж купували. Умочу і так і

переживала. У сусідів, які багатше жили, діти, подружки їли хліб, а я дивлюся на їх – мені обідно. Мені не давали. А тоді дивляться, що мені ж хочеться, і то не стали випускати їх із хлібом, тоже ж іспекли жовтвиляник, щоб вони вроді ж їдять.

Ну... ну прожила пагано! (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім.А.С.Макаренка Ірина Савостьян 3 вересня 2008 р.).

с.Кам'янецьке

ЛАМПАК Віра Павлівна, 1940 р. нар., під час голодомору 1946-1947 рр. проживала в с. Кам'янецьке.

Пам'ятаю 1946-1947 рр. Жили вдвох з мамою. Їсти не було чого, то ходили на поле, рвали квіточки конюшини і висмоктували їх.

Інший випадок: мама пекла картопляні деруни, якщо можна їх так назвати, бо картопельки було трішечки, а більше висівков. Я її так благала, щоб спекла хоч один раз справжніх дерунчиків, але з чого?

Моя мама, Лук'янова Євдокія Тимофіївна, працювала в колгоспі за трудовні (так звані «палички»). Як інколи виходило, коли об'їждчик не забирав, візьме бурячок, спече в печі – і ось наша вечеря. Але це було дуже рідко, бо за взятий буряк дуже наказували.

По хліб ходила я в м.Тростянець, бо мама ходила на роботу. У центрі Тростянця був магазин, де продавали хліб. Людей була сила. Вистоювала в черзі по 3-4 дні, бо якщо вийдеш, то вже залишишся без хліба. А давка яка була! Не можна було мені, малій, вистояти, але стояла, бо дома чекала мама. Давали по 1, інколи по 2 хлібини.

Були випадки, що старші хотіли у нас, менших, забрати хліб (пропонували піднести торбинку, а потім десь зникали). Але мама вчила мене завжди міцненько тримати торбинку з хлібом, ні з ким не говорити, а швиденько йти додому. Яка я була рада, коли додому приносила хліб, і ми з мамою розділяли по скибочці на кожний день. І цим жили. (Зап. Лариса Іванівна Лампак у 2007 р.).

с. Набережне

РУБАНОВА Уляна Іванівна, народилася 20 вересня 1937 року у селі Набережне Тростянецького району Сумської області. Закінчила 10 класів школи, працювала на Сумському лікеро-горілчаному заводі усе своє життя. Під час голодомору була у рідному селі Набережне. (На знімку).

Страшні були ті часи... Зараз важко навіть згадувати, хоча пройшло вже багато років.

46 року був неврожай. Город ми посіяли, але не сапали. А було нас четверо дітей і мати наша, а батько... батько не повернувся з фронту. Найстаршому з нас було тоді 17 років.

Повиїдали ми все, що було. А потім почали їсти калачики, листя з вишень, корову зарізали, навіть шкіру її поїли, з соснової тирси

мати робила такі собі калачики. Та кож ми збирали по полях гниль.

Брат мій, Володя, найменший з нас, опух. Було йому тоді 8 років, а він уже став рахітом. Назавжди в мою пам'ять в'їлася страшна картина. Володя сидить біля вікна і матері каже:

– Ма! Їсти!

– Синоч! Нема! – відповіла втомлена мати.

– Хай нема, а ти давай!

Інший брат мій, Сашко, із сусідськими дівчатками пішли на станцію Золотницьку і поїхали в Західну Україну в товарному вагоні. Привіз він нам звідти чорного крохмалу. Їли ми ще

тоді сухарі. Точніше розмочували їх, мати додавала лободи і виходив суп.

Я з сусідкою Шуркою пішли якось просити їсти в Малий Бобрик. Отак і просили:

– Дайте заради Христа!

– А ви чиї? – спитала нас одна жіночка.

– Ганни Ясоної.

– А, Боже! Та це ж родичі! – і сплеснула долонями.

Завела вона нас у двір і молодшого насипала, нагодувала. На другий день пішли ми вже в Гребениківку. Та там нічого не давали – самим селянам нічого було їсти, а давати так тим паче.

Красти хліб почала я з десяти років. Брала рукав із сорочки, який слугував мені за мішечок, мотузку і йшла в ліс, наче по дрова. А з лісу – в жито. Там нарізала колосків, які тільки-тільки наливалися. Потім знову в ліс, торбу з колосками – у в'язку з дровами і додому.

Як почалися жнива, так ми вже о четвертій ранку босі збирали колоски. Копи не чіпали, та один на одного все кричали:

– Не лізь до копи, а то заявлю!

Мати наша сушила ці колоски, робила лепьошки та пампушки, які ми ховали за пазуху. А мати все гримала на нас і казала: кусай!

Спали ми усі покотом на ряднині, в голови клали дрова. Панчох тоді не було, так ми ноги бадиллям з цибулі обмотували, щоб не так холодно взимку було. Та й чоботи були у нас на рік одні на всю родину.

Нікуди було нам податися у часи найбільшої скрути, адже мати наша – сирота. Допомогла нам дуже сестра батькова, яка приїхала з Німеччини і попривозила багато ганчір'я: плаття, скатертини. Сама вона працювала і жила в Конотопі, а у нас позалишала усе своє добро. У листах же до мами писала: «Ганно! Вимінуй усе на світі, аби

тільки діти залишились живими!» І мати вивозила в Суми усе, що ми мали.

Сажали город наступного року ми лушпинами з росточками. Тоді ж Сашко пішов на тракториста вчитися, став на хліб заробляти, зерно потихеньку з'являлося. Почали й хлібці пекти, а форми солідолом мазали.

Не дай Бог вам, дітки, відчути, що таке голод... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Світлана Радченко 14 серпня 2008 р.).

с. Тучне

ГОЛУБНИЧИЙ Григорій Миколайович, народився 1927 року в с. Тучне Тростянецького р-ну. Закінчив Житомирське артилерійське училище, філософський факультет Азербайджанського державного університету. (На знімку).

Наша семья ещё как-то более-менее обеспечивалась. Отец работал в Тростянце и хлеба привозил, а другие селяне очень бедно жили, и многие даже умирали. И так я скажу: у кого корова тогда была, тот выжил, выжила и семья, а у кого не было никакой живности, в частности коровы, как правило, уходили в иной мир. Я лично голодал тоже, был опухший даже, но в нашей семье смертей не было... А вот сосед пришёл до отца, а на плите как раз картошка варилась «в мундирах». И мне запомнилось, он: «Николай Фомич, Николай Фомич, не дай умереть». Прямо горячее

хватает руками, раздавливал как-то и кушал. Ел-ел и тут же скончался... в нашем доме. Тоже ж всяк потом вывозили на санях или на телеге, хоронили без гробов и, конечно же, без музыки и без попа.

А я лично сам, например, ещё после голодовки, я работал не в колхозе, так я не наедался до самого призова в армию. Хотя и в армии в 44 году – 45-м и после войны ещё не здорово кормили. Ото так. А мой родственник работал секретарём сельсовета, и вот как раз там эта статистика есть: у кого корова была, выжили и люди; у кого не было коровы, как правило, уходили в иной мир. И после этого, после голодовки 33-го года, уже селяне держали все коров. Там пересеченная местность, и на этих буграх пасли, значит, скот. Выедали коровы до черноты, ничего не оставалось. Сейчас трава растёт по грудь мне в ярах, в долинах и везде, и никому не надо. Нет ни одной коровы, например, в селе.

Коров я не помню, щоб забирали. Это когда коллективизация была уже у нас, по-моему, или перед этим или, да, в 31-м году, по-моему, началась коллективизация, так забирали лошадей, и мы сдали лошадь, вот. Продукты тоже забрали.

В школу я пошёл в 1934 году. А на время голодомора школа была, хорошая, добротная, кирпичная, двухэтажная школа на село, а во время войны её разбомбили. Там был госпиталь, но госпиталь успел уехать, а на второй день как раз бомбёжка была, и как раз в школу попало. *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Світлана Радченко 14 серпня 2008 р.).*

Шосткинський район

*Пам'ятний знак
жертвам голодомору
1932-1933 рр.
у с.Образіївка
та смт Вороніж
Шосткинського р-ну*

смт Вороніж

ВОРОНЕЦЬ Микола Йосипович, нар. в 1925 р. в селищі Вороніж.

На станції брали з хлопцями вугілля і носили в пункти, де міняли на хліб. Хліб у суп розкришували, туди добавляли картошку і їли таку похльобку. В сім'ї було п'ятеро дітей. На той час був хороший голова колгоспу, не всі продукти відібрали. На саморобних жорнах сіно перемелювали до стану муки, туди добавляли зерна, солі і випікали лепьошки. Продукти ховали, де могли. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ксенія Якименко 15 вересня 2008 року).

ЛАПИЦЬКА Надія Василівна, 1915 р. нар., мешканка смт Вороніж. (На знімку).

Моя сім'я була розкулачена і заслана хто куди. А родичі проживали в селищі, і їм приходилось важко. Особливо сім'ям, які жили бідно. Врожаю не було. Картошка не вродила. Хліба в магазинах не продавали. Місцеві жителі ходили по полях, городах, собирали колоски та картошку. Із неї затирали крохмал і варили борщ.

Варили кропиву, лободу. Їли опуцьки (молоді пагони) і хвою із сосни. Дохли з голоду коні, корови та інша худоба.

Люди ходили по селам і міняли платки, сорочки, спідниці на все, що можна, з продуктів. Взимку видовбували з землі мерзлу картошку, перетирали і пекли коржі. Смертних випадків було мало, але продовольче становище було дуже тяжким.

Ось так приходилось виживати людям в ті часи. (Зап. заст. директора ЦМБ ім. Горького Світлана Миколаївна Портянко у вересні 2008 р.).

с.Клишки

ДМИТРИЄВА Олена Іванівна, народилась 1938 в м. Шостка, проживає в м. Суми. (На знімку).

Мой отец, Безкоровайный Иван Максимович, 1923 г.р., и его сестра Ольга Максимовна, 1927 г.р., родились в с. Клышки Шосткинского района Сумской области.

Моя тетя Ольга Максимовна розказувала, що в 1930 г. їх сім'ю раскулачили, тому що вони не хотіли вступати в колхоз. Бабушка Явдоха була проти вступлення в колхоз. Сказала: «Если вступите – повешусь!». Сім'ю раскулачили і вигнали зимою з хати в чім були. Їх прийняв рідний дядя, дозволив жити в сарає. Вони його обстроїли і стали жити. Жили великою сім'єю: баба Явдоха, дід Яков, батько Максим (1898 г.р.) і мати Ганна (1903 г.р.) і діти Ольга і Іван.

Було голодно. Баба Явдоха кинула сім'ю і пішла жити к старшій дочці в інше село, у якої чоловік працював в колхозі. Мій дід Максим пішов працювати в лісництво. Там йому давали паєк. Домой він приносив хліб і солону тюльку. Мій батько пас корів, і його за це годували. Тетя Оля, сестра батька, розказувала, що варили суп на воді і додавали трохи картошки. Після такого супу їсти хотілося ще сильніше. Один раз вона взяла і натолкла в суп соленої тюльки. А він такий невкусний, що і їсти його не хотілося. Ще їли хліб з лободи, а потім пучило від нього сильно живіт. Пухла сильно нога. Все час хотілося їсти. (*Зап. директор ЦМБ ім. Л.Толстого Ольга Іванівна Євтушенко у вересні 2008 р.*)

с. Коротченкове

ШЕРСТЮК Надія Вікторівна, 1926 р. нар., жителька с. Коротченкове.

Коли почався голод, я була малою. В батьків я була одна, з нами жила бабуся, яка згодом померла від голоду. Щоб не померти голодною смертю, ми ловили і їли собак, котів, мишей. Ходили по полях збирали рештки гнилої картоплі, збирали полову, перетру-

шували її, вибираючи залишки зерна, на болотах ловили жаб та їли, збирали рештки лугової цибулі. Мій батько працював у колгоспі, йому за роботу давали пайку хліба, яку він приносив до дому і ділив з нами.

По селу їздили люди, які силою забирали у людей зерно, хто не віддавав, того вбивали. По селу ходило багато жебраків, серед них були і діти, навіть трирічного віку. Інколи їм давали шматок хліба, який вони, беручи тремтячими руками, з радістю їли на місці, не залишаючи ані крихти. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ксенія Якименко 15 вересня 2008 року).

МАРИНЧЕНКО Галина Панфілівна, народилась 1932 року на х. Першотравневому.

Голоду я не пам'ятаю, бо мені тоді ледь виповнився рік, але я добре запам'ятала розповіді своєї матері, яка пережила голод. Сильного голоду в Коротченковому не було. Люди голодували переважно через те, що весною 1932 року була велика повінь. Посіяли хліб дуже пізно, і тому восени на щедрий врожай було сподіватися марно. Врожай і справді видався незначним, а те, що зібрали, було забрано на користь держави, хоча, слід відмітити, що забирали не надто усердно. Мої батьки працювали в колгоспі, і в них була можливість принести додому то хліба, то молока.

По селу ходили малі діти з торбинами і просили хліба. Ті люди, в кого родичі працювали в м. Шостка на заводах, допомагали їм продовольством. Під час голоду люди відловлювали щурів, мишей, пташок, з лободи пекли хліб, млинці. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. С. Макаренка Ксенія Якименко 15 вересня 2008 року).

с. Остроушки

ДАНИЛЕНКО Наталія Трофимівна, народилась 1922 р. в с. Остроушки Шосткинського району, зараз проживає в м. Шостка. (На знімку).

Семья у нас была большая: дедушка, мама, отец и нас четыре сестры. Я была самой младшей. Взрослые работали в колхозе. У нас была лодка и сеть. Отец и дедушка ловили рыбу в реке Вить. Держали корову. Хлеб пекли сами. Мешали конский щавель, картофельные очистки, липовый цвет, траву разную и немного муки. Суп варили из лугового лука и щавля, и добавляли немного картошки. Это нас и спасло в 1932-1933 годах.

Много людей шло с юга обменивать вещи на продукты. Часто приходили опухшие от голода женщины с детьми. Приносили на обмен домашние вещи: платки, полотенца. Меняли на картошку. Мама жалела тех, кто заходил к нам, и всегда давала что-нибудь поесть. Были случаи – умирали в селе от голода одинокие люди.

Помню, был один случай, когда отец разделил буханку хлеба на 8 частей и раздал, а я спрятала свою часть за спину и сказала, что мне хлеба не дали. Сестры заметили и отлупили меня. А есть хотелось, и я еще несколько раз пыталась получить лишний кусочек хлеба. (Зап. директор ЦМБ ім. Л. Толстого Ольга Іванівна Євтущенко у вересні 2008 р.).

с. Чапліївка

ДЕЙКАЛО Юлія Михайлівна, 1926 року народження, жителька села Чапліївка.

Такого голоду сильного не знаю, щоб був великий голод, бо у 32 році мені тільки 6 років було, що я можу знать. Мати поступила в колхоз, уже була колективізація, мене водила в яслі і давали допомогу, давали пуд гороху допомоги.

У сусідів було, мати каже, що велика сім'я дуже. Там у їх аж п'ятеро дітей було, а тільки дві душі таких, що могли робить. Так там вони здорово голодували.

Один випадок такий був. Чоловік мій був тоді, ну, таким він підлітком, як кажуть, років 16 було, то він казав, що вони держали коня, і оцю подать, що накладали на людей, і його заставляли відвезти куди-то аж у Шостку, щоб здать, що там назбиране було. Ну, він не дав коня, а сам повіз. Повіз і здав, там зважили, а загадали переве-

зти куди-то у другий склад. Він повіз, а там така черга, дуже велика була, він стояв, стояв, і придумав: «У мене ж квітанція є, що здав і зважив усе. Поїду я додому і заберу оці оклунки». І так він приїхав, забрав і каже, що так ми і вижили. Привіз додому, каже ж, уже ніч була, пізно їхав відтіля. Так приїхав, кладовки зірвали пол, викопали ямку і заховали цеє зерно. «А бумажку з сільсовету однесу я здам, що я одвіз і здав, і так ми і проживем».

А мого ж дедушку, матиного батька, розкулачили, як кажуть, і заслали на Урал, і всю сім'ю заслали туди на Урал. В якому році це було, тоже не знаю. Деє примерно там должно у 30-му, бо вже, як мати була в колхозі, так їх не було у 32-ому. (Зап. учень 9 класу Чапліївського НВК Дмитро Василенко 6 травня 2008 року).

Ямпільський район

166

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

*Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 рр.
у смт Ямпіль*

ФЕДЧЕНКО Михайло Федорович, народився 1922 року на х.Майський, де й проживав під час голодомору 1932-33 рр.

В семье были отец, мать и 6 детей. Хозяйство: корова, куры, порося. Земли было 8 десятин. С осени 1933 года вступили в колхоз. В 1933 году лето было дождливое, огороды, что были ниже, повымокали полностью. Вот из-за этого и голодали.

Отец в 1933 году ушел на заработки и где-то в Локотках умер. Корова давала 8 л. молока, только этим и спасались. Молоко и хлеб с гречневой половы. Так и выжили. (Зап. працівник Степненської сільської ради Тамара Василівна Сокоренко у 2008 р.).

СКОРОЗВОН Анастасія Леонівна, народилася 1921 року на х.Майський, де й проживала під час голодомору 1932-33 рр.

В семье были отец, мать, 4 детей. Хозяйства не было, земли было 0,35га. В семне голод очень ощущался. Семья большая, все на огородах повымокало. Лето было очень дождливое. Хлеб пекли с половы гречневой, головки клевера собирали, сушили, товкли и пекли оладья. Также пекли с липы. Ели кору, она сладкая.

Коровку забрали за налоги. Молока не было. В 1933 году умер брат, с голоду пухли. Семья в 1933 году ушла на Украйну, но везде был голод. И в 1934 году вернулись снова на Майський. (Зап. працівник Степненської сільської ради Тамара Василівна Сокоренко у 2008 р.).

с.Марчихина Буда

БОРОДАЙ Олександра Федорівна, народилась 1919 року в с. Марчихина Буда. Жителька с. Марчихина Буда.

Я народилася 4 травня 1919 року. Сама була в той час ще не дуже дорослою, тож багато чого не пам'ятаю, але все ж таки згадую ті страшні роки голодомору. Та й моя мати потім, коли я вже була доросла, розповідала.

Спогади ті залишилися в пам'яті не то через страх, а може й тому, що дуже важко було той жах пережити. Мати розповідала майже пошепки, а очі її завжди наповнювалися сльозами.

В сім'ї було п'ятеро дітей, всі один одного менші. Як же нагодувати таку ораву, коли з хати забрали все, що можна? Залишилась одна гречана полова. З тієї половы мати примудрилась робити щось схоже на оладки. Отим і виживали. В березні померли троє дітей. А інші, як тільки почав танути сніг, пішли по городах шукати щось їстівне. З гнилої картоплі та буряків, які знаходили, робили хлібці. Але цього було замало. Померло і двоє останніх дітей. Не витримавши горя і голоду, померли і батьки.

Коли був голод, діти нашого села вели страшне життя. Справа не лише в голодоморі, а й у великому напруженні в сім'ях. Матері починали ненавидіти своїх дітей, а ще я чула, що у деяких населених пунктах божевільня на ґрунті голодування приводило до людоїдства. Таких випадків у нас не було, але страшні картини голоду не стираються з пам'яті.

Хочу розповісти про сім'ю Кухових. У 1933 році сім'я Кухових мала дворічну доньку. Вона від голоду не була схожа на дитину: голова велика, шия тонка, на руках і ногах видна кожна кісточка, весь скелет, мов жовтою марлею затягнутий. Обличчя змучене, старе, немов їй не 2 роки, а 60.

Одного весняного дня, сусід Панас зайшов до сім'ї Кухових і застиг на порозі... На підлозі лежав мертвий батько, поряд мертва дружина з дитиною. Дитина ще дихала. Як не намагалися сусіди врятувати Марійку, та голодна смерть не розціпила кігті.

Ще згадалася сім'я Булочкіних. Сім'я була невелика: чоловік, дружина, син та донька. Діти були маленькі (2 і 4 роки). Щоб прокормити дітей мати збирала на полі картоплю, терла і пекла з неї млинці. Варила юшку з лободи, кропиви та іншого зілля. Та вгамувати голод їм не вдавалося. І щоб не так хотілося їсти, вони пили воду і давали дітям. Діти не довго протягли. Від великої кількості рідини у батьків почали отікати ноги, роздуло живіт, вони почали ходити, немов налиті водою. Шкіра почала тріскатись, і рідина виходила через ці рани, які гноїлися і кусками відпадали від кісток. Ці муки тривали недовго. Обоє батьків не вижили.

Ще був один страшний випадок. Я поверталася від бабусі, яка жила по вулиці Тишківка. На одному з крилечок сиділи люди. Як я знала, то це була хата сім'ї М'ячиків. Ідучи повз них, мене охопив жах. Це були нелюдські обличчя... Підійшовши ближче, у мене замерло серце: жаб'ячі мордочки дивились на мене – губи тонкі, роти відкриті, носи, наче пташині дзьоби. У них були роздуті животи, що стирчали і чогось лякали мене. Вони їли чи траву, чи листя так мені здалося. Від побаченого я пішла хуткіше. Через деякий час вся сім'я М'ячиків померла від голоду. *(Зап. секретар Марчихинобудської сільської ради Світлана Миколаївна Нещерет).*

с. Феофілівка

КУЗЮРА Тетяна Андріївна, 1928 р. нар., жителька х. Феофілівка.

В семне были мать, брат Иван, сестра Мария и я. Мать работала в колхозе, хозяйства не было, земли было 0,30 га. Голод сім'я перенесла очень трудно. Голодовали, чтобы не умереть с голода, собирали и ели семена клевера, сережки и листья с березы, щавель, из листьев липы и семян делали лепешки.

На поле возле Феофиловки сеяли картошку, были бурты, то мы ходили и собирали по полю мерзлую, гнилую картошку. В голод умерла моя сестра Мария в 4 годика в 1933 году. У кого была корова и голода не было, а у нас хазяйства никакого не было. Рядом жила сім'я Козлових: отец, мать, дети Вера, Нюта, Таня, Настя, Гриша. Отец, чтобы зерно не здавать в колхоз, зарыл в землю в деревянных бочках, чтобы спасти детей от голода, у них еще и корова была. Узнали, что он спрятал зерно, его забрали неизвестно куда и не вернулся більше домой, зерно нашли, хазяйство забрали, осталась сім'я голодать и выживать как могли. У них умерла девочка 6 годиков, Нюта. *(Зап. працівник Степненської сільської ради Тамара Михайлівна Кузюра у 2008 р.).*

с. Степне

КЛИМЕНКО Ольга Дмитрівна, 1926 р.нар., жителька с.Степне.

У меня были отец, мать, четверо братьев и сестер. Все члены семьи работали в колхозе. Из хозяйства были куры, корова, поросята, земли было много, но она не обрабатывалась, было нечем засеять. О голоде помню не очень много потому, что была очень маленькая. Помню, что было очень тяжело. Кушали траву, гнилую картошку. С сестрой воровали колоски, из них варили суп. Родственники голод пережили тоже очень тяжело, очень много умерли.

Мою тетку выгнали из собственного дома, конфисковали имущество. Она уехала в г.Горький, вскоре вернулась и умерла. Моя мать умерла в начале голода, брат также. На недолгое время уезжали в Западную Украину, но вскоре вернулись. В селе, среди соседей, встречались случаи, когда люди ели собственных детей.

Голод все переживали очень тяжело. *(Зап. учениця Степненської ЗОШ І-ІІІ ст. Олена Малай у 2008 р.).*

ХОМЕНКО Марія Євсейвна, народилась в 1914 р. в с. Степне, там же проживала у 1932-1933 роках.

Работали в колхозе. За хлебом ездила в Литву. Была корова, но продали, чтобы смогли прокормиться. Земли было соток 50, но ничем не обрабатывали, потому что было нечем. Засаживать огород было нечем. У голод ели траву. Из травы делали оладки и ели. Собирали гнилую картошку. От голода ходили пухлыми. Соседи жили еще хуже. У них были маленькие дети, а кормить было нечем, и детки умирали. Были случаи, что люди когда умирали, то ели ихние тела. Были люди и побогаче. У них на огороде воровали продукты.

Батька убили во время коллективизации. Батько був активистом у колхозе и за это его убили куркулию. Когда стали организовываться колхозы, куркули стали поднимать головы и начали убивать активистов. Куркули ховали свои запасы в землю. Свой скот реза-

ли в лесу, чтобы не дать бедным людям. Скот резали ночью втихоря.

Во время голода, когда мать работала в колхозе, председатель видел, что мать воровала фуражную муку, но молчал, потому что у нее была большая семья. Дети собирали липовые листочки и вместе с этой мукой пекли ладки. Из подсолнухов выбивали масло. Во время голода наша семья выжила вся. (*Зап. учениця Степненської ЗОШ I – III ст. Дарія Лозовик у 2008 р.*).

КУПРІЄНКО Мотрона Дмитрівна, 1921р. нар., жителька с. Степне.

В семье были отец, мать, дед, баба, братья Иван, Данила, сестра Катя. Вели свое хозяйство, обрабатывали землю, земли было 6 га. Была корова, конь, куры, индюки, свиньи, пасека, конная молотарка. Ели траву, явор, яблоки-дички. Из гнилой картошки делали оладьи. Помню как дед не узнал свою внучку Ольгу. Она пришла в наш сад собирать яблоки, а он стан прогонять, а я говорю ему, что то наша Ольга (она вышла замуж и перешла жить к мужу), а он не верил, а Ольга от голода опухла, что ее не узнать,

Помню как односельчане съели ребенка Звоник Марину. Она пошла рвать явор, её там поймали и съели.

К нам домой ходила соседская девочка Нюра. У них семья была большая, дети объедали на своих пальцах шкуру, два мальчика умерло. А Нюру отдали в ясли при колхозе, она осталась жива. (*Зап. працівник Степненської сільської бібліотеки Світлана Василівна Гордієнко у 2008 р.*).

ЦИГАНОК Марія Степанівна, 1925 р. нар., жителька с. Степне.

В 1932 году, когда стали создавать колхоз, отец не захотел вступить в колхоз и пошел работать в Хутор-Михайловский на завод. Домой не приходил всю зиму, потому что его все время заставляли вступать в колхоз. А так приходили «ударники», мать им говорила, что без хозяина ничего не решает, сама заявления в колхоз писать не смеет. Чтоб заставить силою вступить в колхоз «ударники» забрали коня, корову, сундук с вещами.

Каждый раз, как приходили, забирали что-нибудь. Родители смогли спрятать жито, закопали его в землю. Немного осталось картошки, мать прятала ее на печке. В доме под сволоком был привязан небольшой узелок с просом, отец где-то купил для посева. В очередной приход «ударники» увидели узелок, стали снимать – он упал на пол. Я ухватила узелок, зная, что это самое дорогое, что есть в доме, ухватила узелок и убежала в кусты. От страха, что догонят и отнимут, чуть не умерла.

Голодную зиму пережили очень тяжело, но и весной было не легче. Весной отец рассчитался с завода и вступил в колхоз. Но дома то есть все равно было нечего. Но хоть выжили. Ели что придется: и кору обдирали и полову пекли.

Помню, что голодали многие, особенно те, у кого не было коров. А коров не было или в очень бедных семьях, или кого раскулачили (их высылали из села на Соловки), или у тех, кто не хотел вступить в колхоз и коров забрали.

Рядом жила семья Ольховиков – мать и пятеро детей. Отец умер раньше. Семья жила бедно. Да еще воры залезли в овин и обмолотили снопы жита. Коровы не было, голодали очень сильно, опухли. Уже весной трое маленьких детей (старшей девочке было лет семь, меньшим девочке и мальчику по 3-5 лет) лежали прямо на дороге и просили есть. Мать плакала над ними, говорила, что у нее ничего нет. На дороге они и умерли. Похоронили их на кладбище. Двое старших детей выжили – то нашли где-то в навозе лошадиную шкуру, то лазили воровать на огород посаженую картошку.

Еще на околице умерла сестра Шеремеревича Федоса (Сытикова) со своей дочкой вроде Мариной. Ходили такие пухлые с голоду и не выжили.

«Ударники» были свои, местные жители. (*Зап. Степненський сільський голова Любов Іванівна Помошник у 2008 р.*).

ДОДАТОК

Перелік пам'ятних знаків жертвам голодоморів на території Сумської області (станом на початок 2008 р.)

Разом 145 пам'ятників у 136 населених пунктах.

№ п.п.	Назва	Адреса розміщення	Дата відкриття	Додаткова інформація
Міста обласного підпорядкування				
1.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	м. Суми, сквер по вул. Баумана	22 листопада 2008 року	
2.	Меморіал Скорботи "Жертвам голодомору 1932 – 1933 років"	м. Лебедин, вул. Сумська, навпроти буд.44.	14 серпня 1993 року	Споруджено поблизу місця, куди звозили померлих у 1932 – 1933 роках
Білопільський район				
3.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Білопільський район, м. Ворожба, вул. Перемоги, в центрі міста	1993 р.	Споруджено на місці масових поховань у 1932 – 1933 роках
4.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Білопільський район, с.Лохня, Верхосулської сільської ради, кладовище	24 листопада 2007 року	
Буринський район				
5.	Обласний меморіал жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	Буринський район с. Піски	24 листопада 2007 року	Споруджено на місці масових поховань у 1932 – 1933 роках (близько 250 осіб)
6.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Буринський район с. Чернеча Слобода, кладовище	24 листопада 2007 року	Споруджено на місці масових поховань у 1932 – 1933 роках.
Великописарівський район				
7.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	сmt Велика Писарівка, кладовище		
8.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	сmt Велика Писарівка, кладовище		
9.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, сmt Кириківка, кладовище		
10.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Вище веселе, кладовище		
11.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Володимирівка		
12.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Вільне, кладовище		
13.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Дмитрівка, кладовище		
14.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Олександрівка, кладовище		
15.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Братениця, кладовище		
16.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Шевченкове, кладовище		
17.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Лукашівка, кладовище		
18.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Добрянське, кладовище		

19.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Катанське, кладовище		
20.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Пожня, кладовище		
21.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Попівка, кладовище		
22.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Лугівка, кладовище		
23.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Стрілецька Пушкарка, кладовище		
24.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Рябина, кладовище		
25.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Рябина, кладовище		
26.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Солдатське, кладовище		
27.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Крамчанка, кладовище		
28.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Тарасівка, кладовище		
29.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Яблучне, кладовище		
30.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Ямне, кладовище		
31.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Спірне, кладовище		
32.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Великописарівський район, с. Копійки, кладовище		
Глухівський район				
33.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	Глухівський район, с.Берега, вул. Леніна	2006 р.	
Конотопський район				
34.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Конотопський район, с. Козацьке, кладовище	24 листопада 2007 року	Споруджено на місці масових поховань у 1932 – 1933 роках
Краснопільський район				
35.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Краснопільський район, с. Самотійка, місцеве кладовище	травень 2004 року	
36.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Краснопільський район, с. Великий Бобрик, урочище "Образ"	2004 р.	Споруджено на місці масових поховань у 1932 – 1933 роках
37.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (3 хрести)	смт Краснопілля, вул. Перемоги	24 листопада 2006 року	
38.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	село Покровка вул. Жовтнева	жовтень 2007 року	
39.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	село Мезенівка	24.11.2007 року	Місце поховання жертв голодомору

40.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	село Рясне	листопад 2007 року	Старе кладовище
Кролевецький район				
41.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (камінь)	м. Кролевець, міське кладовище	24 листопада 2007 року	
42.	Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 років (дерев'яний хрест)	Кролевецький район, с. Червоний Ранок, кладовище	2007 рік	Споруджено на місці масових поховань у 1932-1933 роках
43.	Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 років (дерев'яний хрест)	Кролевецький район, с. Буйвалове, кладовище	2007 рік	
44.	Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 років (дерев'яний хрест)	Кролевецький район, с. Мутин, кладовище	8 грудня 2007 року	
Лебединський район				
45.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Ворожба, вул. Сумська (на території центрального кладовища)	1998	Ініціатором створення була громада села.
46.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Курган, пров. Бабичів (на території кладовища)	1997	Ініціатором створення була громада села.
47. 48.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Пристайлове, вул. Жовтнева (на території парку)	1997	Ініціатором створення був настоятель місцевого Свято Успенського храму отець Стефан (Кушнірчук Стефан Федорович).
49.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Боброве (Кам'янська сільська рада, біля меморіалу загиблим воїнам в роки Великої Вітчизняної війни)	2001	Ініціатором створення були: Литвиненко О.В. – Кам'янський сільський голова та керівник сільськогосподарського підприємства “Хлібороб” – Гурлай О.М.
50.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Михайлівка, вул. Трихліба (на території кладовища)	2002	Ініціатором створення була громада села під керівництвом Михайлівського сільського голови – Лисянського В.М.
51.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. М.Вистороп, вул..Рибалка (біля меморіалу загиблим воїнам в роки Великої Вітчизняної війни)	1998	Ініціатором створення була громада села.
52.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с.Межиріч (біля церкви)	1998	Ініціатором створення була громада села.
53.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с.Рябушки (по вул.. Садовій)	1998	Ініціатором створення була громада села.
54.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с.Гарбарі	24.11.07	Ініціатором створення була громада села.
55.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Гарбузівка	26.11.07	Ініціатором створення була громада села.
56.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. В. Вистороп	17.11.07	Ініціатором створення була громада села.
57.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Грамини	24.11.07	Ініціатором створення була громада села.

58.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Штепівка	24.11.07	Ініціатором створення була громада села.
59.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Червлене	23.11.07	Ініціатором створення була громада села.
60.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Підпригори	20.11.07	Ініціатором створення була громада села.
61.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. М. Бобрик	24.11.07	Ініціатором створення була громада села.
62.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Кам'яне	24.11.07	Ініціатором створення була громада села.
63.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Бишків	20.11.07	Ініціатором створення була громада села.
64.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Боровенька (у парку біля автобусної зупинки)	22.11.07	Ініціатором створення була громада села.
65.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с.Гринцево	24.11.07	Ініціатором створення була громада села.
66.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Калюжні (на вул.Центральній)	1993	Ініціатором створення була громада села.
67.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Катеринівка	24.11.07	Ініціатором створення була громада села.
Липоводолінський район				
68.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (камінь)	смт. Липова Долина, вул. Роменська	2 листопада 2007 року	
69.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Липоводолінський район, с. Берестівка, кладовище		Споруджено на місці масових поховань у 1932 – 1933 роках
70.	Пам'ятна дошка жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	Липоводолінський район, с. Лучка, біля меморіального комплексу	2005	
Недригайлівський район				
71.	Пам'ятна дошка жертвам Голодомору 1932 – 1933 років у каплиці Пам'яті	смт Недригайлів, вул. Леніна, центр селища	20 жовтня 2004 року	
72.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	смт. Терни, кладовище	2007 р.	
73.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Великі Будки, меморіальний комплекс	2007 р.	
74.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Гринівка, кладовище	2007 р.	
75.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Засулля, кладовище	2007 р.	
76.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Курмани, в центрі села біля храму	2007 р.	
77.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Козельне, кладовище	2007 р.	
78.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Маршали, кладовище	2007 р.	

79.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Рубанка, кладовище	2007 р.	Споруджено на місці масових поховань у 1932 – 1933 роках
80.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Сакуниха, кладовище	2007 р.	
81.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Томашівка, меморіальний комплекс	1990 р.	
82.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	с. Червона Слобода, кладовище	2007 р.	Споруджено на місці масових поховань у 1932 – 1933 роках
83.	Меморіальний комплекс жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	Недригайлівський район, с. Хоружівка	24 листопада 2007 року	
84.	Пам'ятник односельцям, які загинули у роки громадянської війни, голодомору, репресій, великої Вітчизняної війни	Недригайлівський район, с. Хорол, центр села	1990	
85.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	Недригайлівський район, с. Кулішівка, місцеве кладовище	1992	
86.	Меморіальний комплекс жертвам Голодомору (3 хрести)	Недригайлівський район, с. Деркачівка		
Охтирський район				
87.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Чупахівка, кладовище		
88.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Бакирівка, кладовище		
89.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Литовка, кладовище		
90.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Грунь, кладовище		
91.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Довжик, кладовище		
92.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Довжик, кладовище		
93.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Буро-Рубанівка, кладовище		
94.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Кардашівка, біля будинку сільської ради		
95.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (кам'яна плита)	Охтирський район, с. Гай-Мошенка, кладовище		
96.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (кам'яна плита)	Охтирський район, с. Михайленкове, Буймерівка, кладовище		
97.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Карпилівка, кладовище		
98.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Лутинце, кладовище		
99.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Українка, кладовище		
100.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. М. Павлівка, кладовище		

101.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Жовтнєве, кладовище		
102.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Олешня, кладовище		
103.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Пологи, кладовище		
104.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Пологи, кладовище		
105.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, хутір Мураї-Корабельські, кладовище		
106.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Стара Іванівка, кладовище		
107.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Хухра, кладовище		
108.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Хухра, кладовище		
109.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Хухра, кладовище		
110.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Пилипівка, кладовище		
111.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Журавне, кладовище		
112.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с. Розкопи, кладовище		
113.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Охтирський район, с.В'язове, кладовище	1997	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)
Путивльський район				
114.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Путивльський район, с. Линове, кладовище	23 листопада 2007	Споруджено на місці масових поховань у 1932 – 1933 роках
115.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Путивльський район, с. Октябрське, кладовище	23 листопада 2007 р.	Споруджено на місці масових поховань у 1932 – 1933 роках
Роменський район				
116.	Пам'ятник жертвам Голодомору 1932 – 1933	Роменський район, с. Глинськ, вул. Леніна	Відкриття 24 листопада 2007 року	
117.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Роменський район, с. Корж, вул. Роменська	1994	
Серединобудський район				
118.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Серединобудський район, с. Зноб-Новгородське, кладовище	2007 р.	
119.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Серединобудський район, с. Очкине, кладовище	2007 р.	
120.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Серединобудський район, с. Уралове, кладовище	2007 р.	

121.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Серединобудський район, с. Жихове, кладовище	2007 р.	
122.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Серединобудський район, с. Голубінка, кладовище	2007 р.	
123.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Серединобудський район, с. Чернацьке, кладовище	2007 р.	
Сумський район				
124.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років (хрест)	с. Новосуханівка, кладовище	Жовтень 2003 року	
125.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років (хрест)	с. Северинівка, вул. Гагаріна	25 листопада 2003 року	
126.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років (хрест)	с. Підліснівка, кладовище	2004 рік	
127.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років (хрест)	с. Н. Сироватка, кладовище	24 листопада 2006 року	
128.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років (плита)	Басівська сільська рада, с. Локня, кладовище	14 вересня 2007 року	Встановлений за спонсорської допомоги В.П. Семиноженка, уродженця с. Локня.
129.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років (хрест)	с. Токарі, кладовище	14 вересня 2007 року	
130.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років (хрест)	с. Могриця, кладовище	24 листопада 2007 року	
Тростянецький район				
131.	Пам'ятник жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	м. Тростянець, центральне кладовище	листопад 1993 р.	
132.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	м. Тростянець, вул. Смородянська, кладовище	листопад 1993 р.	На місці захоронення
133.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	м. Тростянець, вул. Червоноармійська, на території Вознесенської церкви	листопад 1993 р.	
134.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	м. Тростянець, у лісовому масиві у районі вул. Мічуріна	листопад 1993 р.	На місці захоронення
135.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Тростянецький район, с. Буймер, кладовище	1995 р.	
136.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Тростянецький район, с. Жигайлівка, кладовище	2000 р.	
137.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Тростянецький район, с. Дернове, кладовище		
138.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Тростянецький район, с. Кам'янка, на в'їзді до села	1995	
139.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Тростянецький район, с. Криничне, на в'їзді до села	1995	
140.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Тростянецький район, с. Нищаха, кладовище		
141.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Тростянецький район, с. Люджа, кладовище		
142.	Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932-1933 років (хрест)	Тростянецький район, с. Станова, сільське кладовище	1993 р.	
143.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (хрест)	Тростянецький район, с. Зарічне, кладовище	2006 р.	
Шосткинський район				
144.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (камінь)	Шосткинський район, смт. Вороніж, вул. Н.-Сіверська	2006 р.	
145.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років (табличка)	Шосткинський район, с. Івот, вул. Коротченка	липень 2007 р.	
Ямпільський район				
146.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років	смт. Ямпіль, старе кладовище	26 вересня 2007 року	

ПРО ГОЛОДОМОР СВІДЧАТЬ

Іменний покажчик

АВДІЄНКО Євдокія Савелівна
АВРАМЕНКО Іван Дмитрович
АДАМЕНКО Володимир Григорович
АЛЕКСЕЙЦЕВА Матрьона Дмитрівна
БАКАН Єлизавета Борисівна
БАНЬКО Григорій Федорович
БАШЛАЙ Галина Калинівна
БЕНДЕРА Єлизавета Петрівна
БІДНЕНКО Василь Дмитрович
БІРЮКОВА Марія Назарівна
БОБОШКО Катерина Юхимівна
БОГАЧОВА Марія Прокопівна
БОЙКО Галина Григорівна
БОЛЯЧЕВЕЦЬ Марія Степанівна
БОРЗАКОВСЬКА Зінаїда Олексіївна
БОРИСЕНКО Катерина Василівна
БОРИСОВА Марія Сидорівна
БОРОДАЙ Олександра Федорівна
БУДЯК Оришка Хомівна
БУДЯК Уляна Антонівна
БУТОВА Марія Семенівна
БУТОВА Надія Степанівна
БУЦАН Марія Мефодіївна
ВАСЬКІНА Тетяна Федорівна
ВЕРЕТЬОННИК Олександра Федорівна
ВОРОНЕЦЬ Микола Йосипович
ГЛУЩЕНКО Зінаїда Борисівна
ГЛУЩЕНКО Тетяна Андріївна
ГОЛУБ Ганна Петрівна
ГОЛУБ Іван Петрович
ГОЛУБНИЧИЙ Григорій Миколайович
ГОНЧАРОВА Надія Герасимівна
ГОРБАЧ Михайло Іванович
ГОРДІЄНКО Катерина Іванівна
ГОРОВИЙ Семен Сергійович
ГОРОХ Марія Савівна
ГРЕЧАНА Уляна Луківна
ГРИЦАЙ Меланія Семенівна
ГРИЦАЙ Параска Ничипорівна
ГУБКА Марфа Михеївна
ГУРИН Віра Петрівна
ДАНИЛЕНКО Наталія Трофимівна
ДЕЙКАЛО Юлія Михайлівна
ДЕМИДЕНКО Олена Максимівна
ДЕРИЗЕМЛЯ Євдокія Степанівна
ДМИТРИЄВА Олена Іванівна
ДОВБНЯ Ксенія Павлівна
ДОВГОП'ЯТ Анастасія Йосипівна
ДУБРОВА Марія Іванівна

ЄВДОКИМОВА Надія Трифонівна
ЄРЕМЕНКО Євдокія Андріївна
ЖАРИК Микола Якович
ЗАГОРУЛЬКО Ганна Михайлівна
ЗАЄЦЬ Поліна Іванівна
ЗАКОРКО Наталія Леонтіївна
ЗАПОРОЖЕЦЬ Марія Гаврилівна
ІСАЄВА Віра Василівна
КАЛАЧ Іван Федотович
КАЛЬЧЕНКО Любов Митрофанівна
КАПИЦЯ Федір Йосипович
КАРДАШ Лідія Іванівна
КАРТАВА Катерина Іванівна
КЕНДЮШЕНКО Петро Іванович
КИРЕЙЧУК Уляна Єгорівна
КИРІЄНКО Дмитро Леонтійович
КИРІЄНКО Надія Тимофіївна
КЛЕЙМЬОНОВА Поліна Василівна
КЛЕЦЬ Іван Іванович
КЛИМЕНКО Ольга Дмитрівна
КОВБАСА Андрій Іванович
КОВИРЬОВА Віра Яківна
КОЗЕЛ Григорій Денисович
КОЗУПИЦЯ Євдокія Петрівна
КОЛОМІЄЦЬ Ніна Логвинівна
КОРЖ Іван Григорович
КОСЕНКО Лідія Олександрівна
КОСТЕНКО Дмитро Захарович
КРАВЧЕНКО Марія Григорівна
КУЗЮРА Тетяна Андріївна
КУЛЬБАЧНА Олександра Олександрівна
КУПРІЄНКО Мотрона Дмитрівна
КУРИЛО Марія Петрівна
ЛАКІЗА Володимир Юхимович
ЛАМПАК Віра Павлівна
ЛАПИЦЬКА Надія Василівна
ЛЕЩЕНКО Василь Михайлович
ЛИСЕНКО Микола Юхимович
ЛУК'ЯНЕНКО Катерина Афанасіївна
ЛУЧКО Євдокія Семенівна
МАЛИШЕВСЬКА Раїса Дмитрівна
МАЛІЙ Ганна Порфирівна
МАРИНЧЕНКО Галина Панфілівна
МАСАЛІТІНА Віра Іванівна
МАСЛАК Ганна Пилипівна
МАСЛАК Катерина Іванівна
МИКИТЕНКО Параска Луківна
МИХАЛКО Софія Василівна
МИЩЕНКО Євдокія Іванівна

МІЗЕНКО Микола Антонович
МІНЕНКО Микола Іванович
МНОГОЛІТНЯ Марія Яківна
МОРГУН Ганна Дмитрівна
МОСКАЛЕНКО Катерина Онисимівна
НАЗАРОВА Ольга Павлівна
НЕЛИН Марія Сидорівна
ОБУХОВСЬКИЙ Іван Григорович
ОЛЬХОВИК Дмитро Іванович
ОЛЬХОВИКОВА Ольга Іванівна
ОСАДЧА Віра Федорівна
ОСІННЯ Оксана Микитівна
ОСНЯЧ Анастасія Овсіївна
ПАВЛЮЧЕНКО Ніна Федорівна
ПАНЧОШНА Парасковія Степанівна
ПАРХОМЕНКО Дмитро Юхимович
ПАСТУХОВ Федір Гаврилович
ПЕТЛЬОВАНА Анастасія Михайлівна
ПЕТРЕНКО Галина Якимівна
ПЛАВКО Любов Іллівна
ПОГОРІЛИЙ Микола Миколайович
ПОГРЕБНЯК Олександра Амвросіївна
ПОДОЛЯК Ганна Стефанівна
ПОНОЧОВНА Олександра Михайлівна
РЕДЬКА Ганна Петрівна
РУБАНОВА Уляна Іванівна
САВОСТЬЯН Галина Яківна
САДІВНИЧА Ольга Андріївна
САЛЕНКОВА Настасія Леонтівна
САМІЙЛЕНКО Варвара Тихонівна
САМУЩЕНКО Наталія Антонівна
САХНЕНКО Ганна Федорівна
СЕРДЮК Надія Петрівна
СИНЯГОВСЬКА Антоніна Дмитрівна
СИТНИК Устина Дмитрівна
СІРОБАБА Ганна Василівна
СКОРОЗВОН Анастасія Леонівна
СКОРОХОД Ніна Іванівна
СОЛОДОВНИК Раїса Іванівна
СОЛЯНИК Оксана Федорівна
СТЕЛЬМАШОВА Анна Кузьмівна
СТЕЦЕНКО Марія Григорівна
СТРИЖАК Світлана Федорівна
СУВОРОВА Антоніна Василівна
ТАРАСЕНКО Григорій Андрійович

ТАРАСОВА Марія Фатеевна
ТАРАТУН Іван Артемович
ТИТАРЕНКО Надія Степанівна
ТИТАРЕНКО Олександра Максимівна
ТІПІКОВА Анна Василівна
ТКАЧ Тетяна Степанівна
ТКАЧЕНКО Анастасія Миколаївна
ТОКМАНЬ Марія Сергіївна
ТРЕТЯК Лідія Григорівна
ТУЛУБ Павло Андрійович
ТУШНИЦЬКИЙ Йосип Михайлович
УРЮТІНА Ніна Федорівна
ФЕДЧЕНКО Михайло Федорович
ФЕНЕНКО Іван Григорович
ФУГЛЯ Петро Григорович
ХАРЧЕНКО Марія Миколаївна
ХИЖНЯК Лідія Василівна
ХОМЕНКО Катерина Купріянівна
ХОМЕНКО Марія Євсеївна
ХОМЕНКО Микола Матвійович
ЦИГАНOK Марія Степанівна
ЧИРВА Федір Іванович
ЧУХНО Уляна Данилівна
ШАПОВАЛ Лідія Гнатівна
ШАХОВА Євгенія Андріївна
ШВЕЦЬ Лідія Петрівна
ШЕВЕЛЬ Ганна Павлівна
ШЕВКУН Василь Іванович
ШЕВЧЕНКО Євгенія Степанівна
ШЕРСТЮК Надія Вікторівна
ШЕСТОПАЛ Поліна Федорівна
ШКУЛІПА Марія Василівна
ШТОВХУН Григорій Дмитрович
ШУЛЬГА Ганна Петрівна
ШУЛЬГА Тетяна Іванівна
ШУПИК Матрона Дмитрівна
ЦУКЛА Євгенія Семенівна
ЮЩЕНКО Варвара Тимофіївна
ЯКИМЕНКО Євдокія Іванівна
ЯЛОВЕЦЬ Євдокія Афанасіївна
ЯЛОВЕЦЬ Степан Петрович
ЯРЕМЕНКО Ганна Улянівна
ЯРОШКО Галина Василівна
ЯСНОЛОБОВА Олександра Яківна

СВІДЧЕННЯ ЗАПИСАЛИ

Іменний покажчик

АБАРОВСЬКИЙ Іван Кирилович
БАЗАРНА Олена
БАЛИКІНА Катерина
БЕРДІНА Тетяна
БИХОВЕЦЬ Д.
БОГАЧОВА Юлія
БРЕОДИ Любов Митрофанівна
ВАСИЛЕНКО Дмитро
ВАСЬКІНА Антоніна
ВЛІЗЬКО Ірина
ГОЖЕНКО Світлана
ГОРДІЄНКО Світлана Василівна
ГРИЦАЙ Вікторія
ГРИШКО Ольга
ГРИЩЕНКО Г.Д.
ГРОМИКО Любов Дмитрівна
ГУСЕВА Аліна
ДАНИЛЕНКО Валентина Олексіївна
ДЕМЧЕНКО Мар'яна
ДМИТРОЧЕНКО Катерина
ДОРОФЕЄВА Інна Сергіївна
ЄВЕНКО Микола
ЄВТУШЕНКО Ольга Іванівна
ЗАБАВСЬКА Зоя
ЗАБАРА Олексій Петрович
ЗАПОРОЖЕЦЬ Світлана
ЗЕЛЕНИХ Дар'я
КАПУСТЯНСЬКА Вікторія
КАРАСЬ Анатолій
КОБИЛКО Наталія
КОБИЛЯКОВА Ганна
КОБИЛЯКОВА Ганна
КОВАЛЕНКО Маргарита
КОВБАСА Анна
КОЛОМІЄЦЬ Артем
КОЛОМІЄЦЬ Маргарита
КОСЕНКО Ксенія
КРАУС Марина
КУЗЮРА Тамара Михайлівна
КУЛИК Євгенія
КУЛІКОВА Олена
КУРОЧКА Микола
ЛАМПАК Лариса Іванівна
ЛОЗОВИК Дарія
МАЛАЙ Олена
МАЛЬЦЕВА О.Д.
МАТЮШЕНКО Інна
МІСЕВРА Антоніна
МОРОЗ Неля
НЕЩЕРЕТ Світлана Миколаївна
НІКОНОВА Євгенія
ОБУХОВСЬКА Людмила Віталіївна
ПАПІДЗЕ Олеса
ПЛАКУЩА Аліна
ПОГРЕБНЯК Вікторія
ПОМОШНИК Любов Іванівна
ПОРТЯНКО Світлана Миколаївна
ПУЧКА Вікторія
РАДЧЕНКО Світлана
РЕДЬКА Ірина
САВОСТЬЯН Ірина
САМОХВАЛ Марина
СЕВЕРИН М.
СІНДЄЄВА Юлія
СНІТКО О.
СОКОРЕНКО Тамара Василівна
СТАРОДУБ Олена
СТЕПАНЕНКО Ольга
СТЕПЧЕНКОВА Ольга
ТКАЧЕНКО Юлія
ФЕНЕНКО Ольга Сергіївна
ХОМЕНКО Алла
ЧЕВГУЗ Наталія
ЧУБОВА Віталія
ШАПОВАЛОВА Юлія
ШАПШАЙ Світлана
ШАХОВА Євгенія
ШЕВЧЕНКО Анна
ШЕПЕЛЕНКО Наталія
ШЕРСТЮК Олександра Миколаївна
ШКУРКО Олександра
ШМАТКО Наталія
ЯКИМЕНКО Ксенія
ЯКИМЕНКО Ксенія
ЯКИМЕНКО Ксенія
ЯСЬКО Катерина
ЯЧМЕНИК Марина

ЗМІСТ

Передмова. С.П'ятаченко	5
БІЛОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН	
Білопілля	9
Біликівка	9
Ганнівка-Вирівська	11
Жовтневе	11
Луцківка	13
Ободи	15
Рижівка	16
Річки	16
Сергіївка	17
Смоляниківка	18
Степанівка	19
Терещенки	20
Товста	22
БУРИНСЬКИЙ РАЙОН	
Дич	27
Дяківка	28
Романчукове	28
Слобода	29
Успенка	32
Черепівка	32
ВЕЛИКОПИСАРІВСЬКИЙ РАЙОН	
Велика Писарівка	35
Вищевеселе	36
Крамчанка	37
Пожня	39
Солдатське	40
Ямне	41
ГЛУХІВСЬКИЙ РАЙОН	
Береза	43
Білокопитове	44
Горіле	44
Муравейня	44
Сваркове	45
Слоут	47
КОНОТОПСЬКИЙ РАЙОН	
В'язове	49
Дубов'язівка	50
Красне	51
Підлипне	52
Попівка	54
Фесівка	56
КРАСНОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН	
Краснопілля	59
Бранцівка	60
Запсілля	63
Осоївка	63
Проходи	68
Угроїди	69
КРОЛЕВЕЦЬКИЙ РАЙОН	
Кролевець	71
Алтинівка	71
Бистрик	73
Воргол	73
Любитове	74
Мутин	74
ЛЕБЕДИНСЬКИЙ РАЙОН	
Бишкінь	77
Лифине	82
Ревки	83
Щетини	84
ЛИПОВОДОЛИНСЬКИЙ РАЙОН	
Липова Долина	87
Берестівка	89
Кимличка	90
Семенівка	91

НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН

Недригайлів	95
Гринівка	96
Зелене	97
Іваниця	97
Коровинці	98
Кулішівка	98
Томашівка	99
Хоружівка	100
Червона Слобода	105
Юhti	107
Якименки	108

ОХТИРСЬКИЙ РАЙОН

Грунь	111
Хухра	112

ПУТИВЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Бояро-Лежачі	115
Волинцеве	115
Зінове	116
Октябрське	117
Сонцеве	117
Юр'єве	120

РОМЕНСЬКИЙ РАЙОН

Ромни	123
Анастасівка	123
Андріївка	123
Герасимівка	124
Дзеркалька	126
Довгополівка	127
Калинівка	127
Левченки	128
Малі Бубни	131
Миколаївка	132
Плавинище	133
Сміле	134

СЕРЕДИНО-БУДСЬКИЙ РАЙОН

Середина-Буда	137
Боровичі	139
Журавка	139
Очкине	140
Уралове	141
Чернацьке	142

СУМСЬКИЙ РАЙОН

Суми	145
Басівка	147
Кровне	148
Нижня Сироватка	149
Степанівка	151
Яструбине	152

ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ РАЙОН

Боромля	155
Кам'янецьке	156
Набережне	156
Тучне	158

ШОСТКИНСЬКИЙ РАЙОН

Вороніж	161
Клишки	161
Коротченкове	162
Остроушки	163
Чапліївка	164

ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Майське	167
Марчихина Буда	167
Феофілівка	168
Степне	169

Додаток. Перелік пам'ятних знаків жертвам голодоморів на території

Сумської області	172
Про голодомор свідчать. <i>Іменний показчик</i>	179
Свідчення записали. <i>Іменний показчик</i>	181

Наукове видання

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ у спогадах очевидців

Збірник матеріалів

Книга друга

Упорядник **П'ятченко** Сергій Васильович

Технічний редактор *В.Литвиненко*

Комп'ютерна верстка *В.Литвиненко*

Обкладинка *С.П'ятченко*

Підписано до друку 09.06.08. Формат 70 x 90/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Arial Cyr». Друк офсетний. Умов. друк. арк. 12,28. Обл.-вид. арк. 7,83.
Тир. 500 прим. Зам. 768. Вид. 9.

«Видавництво «Мак Ден», 40022, м. Суми, вул. Тополянська, 16. Телефон: 78-11-83, 25-10-54.
Факс (0542) 215-773.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «МакДен»